

ઉપયોગી વિદ્યાકળા ગ્રંથમાળા મણકો પમે.

જંગલની જડીબુટ્ટી.

દ્વિતીય ભાગ.

લેખક.

વૈદ્યશાસ્ત્રી સામળદાસ સેવકરામ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૪૮૫ વર્ગિક

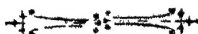
પુસ્તકનું નામ વંડાલન ૪૩૨૭૩૩૨: ૨

વિષય ૩૩:૬૬

ઉપયાગી વિદ્યાકળા પ્રથમાબા-મહાકે-પ મો

જંગલની જડીબુટ્ટી

ભાગ બીજો.

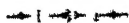
લેખક તથા પ્રકાશક,

વૈવશાસ્ત્રી સામગ્રીદાસ સેવકરામ.

ચિત્તલના, ગાગરાણી, ખમ અથવા મરફી, પ્રાચીન
મહાભાષાની અલૌકિક વિદ્યાઓ અમૂલ્ય રત્નહાર
વિગેરતા કર્તા

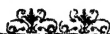
વડાગામ-નાયા-ગલોદ-એ. ખી રેસવે.

(સર્વ પ્રકારના તક્ર લેખક પોતાના સ્વાધિન રાખ્યા છે.)
પ્રથમાવૃત્તિ } પ્રત ૫૦૦ [છ. સ. ૧૯૧૮

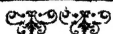

કિંમત { કાચા પુઠાના રૂ. ૦-૨-૦ } પાકા પુઠાના રૂ. ૦-૧૦-૦ { પાણેજ ભુટ્ટ.

ગ્રંથોત વિદ્યાપીઠ મેંશન
 રામરાવર
 ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
 ૭૪૬૭

અમદાવાદ—શાહાપુર નવોપોળમાં આવેલા શ્રી પ્રજાહિતાર્થ
 મુદ્રાલયમાં પટેલ ડાહ્યાભાઈ દલપતરામે છાપ્યું.

ભૂમિકા.

આર્થ વૈદ્યકત્વું મહત્વ કંઈક અંશે લોકોને સમજાય, દિન-પ્રતિદિન તેના પ્રત્યે જન સમાજનો પ્રેમ વધતો જાય અને તેથી જેમ અને તેમ રોગ નિવારણ માટે દેશી ઔષધોનો વિશેષ પ્રચાર થાય તો લાખો રૂ. એ બહાને વિદેશ જતા અટકી જાય એવા હેતુથી આ પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ ગયા વર્ષમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો; જે ઇશ્વર કૃપાથી અત્યંત લોક પ્રિય થઈ પડવાથી ધણા આનંદ સાથે આ દ્વિતીય ભાગ પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ ભાગને પ્રમાણ ભૂત બતાવવાને માટે જેવી રીતે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો તેવીજ રીતે આ વખતે પણ અનેક દેશી-વિદેશી મહાશયોએ દેશી વૈદ્યક સંબંધિ ગુજરાતી, ઇંગ્રેજી, ફારસી, મરાઠી, હિંદી, બંગાળી, જર્મન, ફ્રેન્ચ કિંવા સંસ્કૃત ભાષામાં પુસ્તકો, પેપરો, કિંવા સ્વતંત્ર લેખો સ્વરૂપે જણાવેલા અભિપ્રાયો, સાધુ, સંત, મહાત્માઓની કૃપા કટાક્ષથી સમજવામાં આવેલા ગુપ્ત ભેદો તેમજ જાતિ અનુભવનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે; જેથી આ ભાગ પણ પ્રથમ ભાગની માફક જન સમુદાયની પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડશેજ એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

દેશી વૈદ્યક પ્રત્યે જન સમાજની અભિરૂચી જો કે દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે, તોપણ હજી કેટલાંએક મનુષ્યો એવી દલીલ રજૂ કરે છે કે; અમને પણ દેશી ઔષધો વાપરવાની તો ઇચ્છા છે પરંતુ તેઓ વિદેશી ઔષધો જેવાં ગુણકારક નથી. બેશક! આ દલીલ જૂલ ભરેલી છે, કારણ જેઓનાં ગુણ વિષે તેઓને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે,

જેઓના ગુણ વિષે તેઓને દૃઢ વિશ્વાસ છે, એવાં વિદેશથી આવતાં
 ઔષધોનો ઘણો ખર્ચ ભાગ એ ખીણું કંઈજ નહિ પરંતુ આપણાં
 દેશી ઔષધોનુંજ રૂપાંતર છે. આ વાતની ખાત્રી માટે ખીજ બધા
 પૂરાવા બાબતે મુકીને વિદેશી ઔષધોની બનાવટ માટે ખાસ
 આધાર ભૂત ગણાતા, ખાસ પ્રમાણુ ભૂત મનાતા “ બ્રિટિશ ફાર્મા
 કોપીઆ ” નામના પુસ્તકને તપાસીએ તો તત્કાળ માલુમ પડશે
 કે તેમાં દાખલ કરવામાં આવેલાં ઔષધો પૈકી સેંકડે આજીશ
 રકા એટલે લગભગ અડધા ભાગ જેટલાં ઔષધો તો હિન્દુસ્થા-
 નની પેંદાશનાંજ છે. જે દેશી ઔષધો ફાયદાકારક નથી તો પછી
 “ ફાર્મા—કોપીઆ ” માં દાખલ કેવી રીતે થયાં ? કારણ “ ફાર્મા
 કોપીઆ ” એ કંઈ અનુમાનિક કિંવા કલ્પિત ગ્રંથ નથી, પરંતુ
 વિધવિધ ઔષધોને સેંકડો દરદીઓ ઉપર વાપરી જોતાં જે ઔષ-
 ધમાં અમુક ગુણો રામબાણુ રીતે રહેલા છે, એવી સેંકડો ડોક્ટ-
 રાની તેમજ એટ બ્રીટનની મેડિકલ કોન્સલની જ્યારે સંપૂર્ણ રીતે
 ખાત્રી થાય છે ત્યારેજ તે ઔષધને ફાર્માકોપીઆમાં દાખલ કર-
 વામાં આવે છે.

દેશી ઔષધો ગુણુકારી છે કે નહિ તેની શંકા આ ઉપરથી
 દુર થઈ હશે । તેની સાથે એ પણ સમજાયુંજ હશે કે મનહર ખાટ-
 લીઓમાં, મનહર નામવાળાં લેખકોથી વિભૂષિત થઈ મનહર રીતે
 પેક થઈ આવી આ દેશની લાખો શ. ની દોલતને વિદેશમાં વિદાય
 કરી દેનારાં મનહર ઔષધોનો ઘણો ખર્ચ ભાગ એ અન્ય કંઈ
 વસ્તુ નહિ પરંતુ આપણા પગ નીચે અહોનિશ કચરાઈ જતી,
 મક્કત કિંવા પાણીના મુલ્યે મળતી વનસ્પતિઓનાંજ શોધી, મુધારી

ખાણી, અર્ક કે એકસ્ટ્રાક્ટના સ્વરૂપમાં બદલી નાંખવામાં આવેલા સ્વરૂપોજ છે.

વિદેશી ચિકિત્સા પદ્ધતિઓમાં જે જે ઔષધો પ્રચારમાં છે તેવાજ ગુણવાળાં ઔષધો તો આ દેશમાં અસંખ્ય છે એમાં તો કંઈ શક નથી. પરંતુ એ ઉપરાંત ખીજાં પણ અનેક એવાં ઔષધો આ દેશમાં હયાત છે કે જેની બરાબરી વિદેશી ઔષધો તો શું પરંતુ તેઓનાં અમોઘ શસ્ત્રો કિંવા અદ્ભુત શાસ્ત્રીય શોધો પણ કરી શકે તેમ નથી. આ દેશમાં એવી પણ વનસ્પતિઓ હયાત છે કે માત્ર તેઓના રસના અંજનથીજ સૂક્ષ્મ દર્શક યંત્ર વડે પણ ન જોઈ શકાય તેવી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય ચીજોને પણ જોઈ શકાય છે. એવી પણ વનસ્પતિઓ હયાત છે કે માત્ર એકજ વખત તેઓનો રસ પીવાથી હમેશના માટે ભૂખ અને તરસની શાન્તિ થઈ જાય છે. એવી પણ વનસ્પતિઓ હયાત છે કે જેઓના સેવનથી મરણુ તુલ્ય વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલો મનુષ્ય ફળુ નવ યૌવન થઈ જાય છે. એવી પણ વનસ્પતિઓ છે કે જેઓના રસના સ્પર્શ માત્રથી ત્રાંખા કે કઠાઈ જેવી હલકી ધાતુઓ સોના કે રૂપાના સ્વરૂપમાં બદલાઈ જાય છે. એવી પણ વનસ્પતિઓ છે કે જેના સેવનથી અતિન્દ્રિય જ્ઞાન અર્થાત્ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળની જાણતો જેવા, સંભળવાની તેમજ સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

જે કે આવી વનૌષધિઓ પૈકી ઘણી ખરી સંખ્યાનું જ્ઞાન આજે આપણે ગુમાવ્યું છે, તોપણ હજી વિદેશી વૈદ્યક કર્તા કાંઈ પણ રીતે આપણી ચિકિત્સા પદ્ધતિ ઊતરતો દરજ્જો ભોગવે છે.

એમ માનવાને કંઈ પણ કારણ નથી. વિદેશી વૈદ્યકમાં પારંગત મનાતા જર્મન મહાન ડૉક્ટર વોન નુનડેને મહાન શોધ કરીને મધુ મેહના દરદ માટે જે નવિન ચિકિત્સા હાલમાં શોધી કાઢી આપ્યા હોય તેને આશ્ચર્ય ચકિત કરી નાંખ્યું છે તે ચિકિત્સા તો આપણા દેશમાં છેક પ્રાચીન કાળમાં લખાએલા ચરક સંહિતા નામે ગ્રંથમાં સંપૂર્ણ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે. " લેન્સેટ " નામનું વિશ્વ વિખ્યાત વૈદ્યક પેપર સને ૧૯૧૫ ના નવેમ્બર માસના અંકમાં જણાવે છે કે આ ચાલુ સદાયમાં જન્મશે ઉપર બીજા કોઈ પણ ઔષધો કરતાં મનુષ્યનું મુત્ર વિશેષ ગુણકારી થઈ પડ્યું છે. આ વાતને વિદેશીઓ બહે એક નવિન શોધ તરીકે માને, પરંતુ આપણા દેશમાં તો એક અસાન બાળક પણ આ વાતથી અજાણ્ય નથી અને તેથી કોઈ પણ કારણથી તેના શરીરનો કોઈ પણ ભાગ જે કપાય છે તો તે ભાગ ન પાકતાં રૂઝાઈ જાય એટલા માટે બીજા કોઈ પણ ઉપાય ન કરતાં તે કપાયેલા ભાગ ઉપર તરતજ પેશાબ કરી નાંખે છે. સર્પ દંશમાં સુવર્ણ ભસ્મ અજળ ગુણ કરે છે એવું એક ડૉક્ટરે હાલમાં સિદ્ધ કર્યું છે પરંતુ એ વાત પણ ચરકે સ્પષ્ટ રીતે કહેલી છે. હમણાંના ડૉક્ટરોએ મહા ભારત પરીશ્રમના અંતે એક એવી નવિન શોધ કરી છે કે જલો-દરના રોગીને મીઠું ખાવાને આપવું નહિ. આ વાત પણ ચરકે દર્શાવેલી છે, એટલુંજ નહિ કિન્તુ વિશેષમાં એમ પણ કહેલું છે કે મીઠાના બદલે ગૌ મુત્ર આપવું જેથી જલોદરનું પાણી મુત્ર માર્ગે જલદી વિસર્જન થાય છે. આ વાત વિદેશી ચિકિત્સકોના બ્યાનમાં હજી ઊતરી નથી જેથી તેઓની ચિકિત્સા પદ્ધતિમાં ગૌ મુત્ર જેવું

શ્રીતમ મુત્રલ ઔષધ દાખલ કરવામાં આવ્યું નથી. આંતરડાંને કંઈ પણ ઇજા ન કરતાં તેમાં રહેલા મળને કાઢી નાંખવાને નિર્ભય જીવાળ માટે એરંડીયું આપવાને ચરકે જણાવેલું છે તેવીજ રીતે વિદેશીઓએ પણ અનુકરણ કરેલું છે. દમના રોગ માટે ધંતુરાનો અને મરડા કે સંગ્રહણીના દરદમાં ખીલીનો ઉપયોગ કરવાની ડૉક્ટરો અજ્ઞાત રીતે બલામણુ કરે છે પરંતુ એ સિદ્ધાન્ત પણ બહુ સમયથી દેશી વૈદ્યકમાં ચાલ્યો આવે છે. ક્ષયના દરદ ઉપર ડૉક્ટરો જે ઔષધો આપે છે તેજ ઔષધો ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે ચરકાચાર્યે જણાવેલાં છે. બચંકર તાવની ખિમારી માટે ડૉક્ટરોમાં જે નવિન ચિકિત્સા આજકાલ અજવાળામાં આવી છે તે પણ ચરકમાં પરીપૂર્ણ છે.

આ રીતે જે જે વાતો નવિન શોધના નામે આજકાલ અજવાળામાં આવતી જાય છે, તે તો બધી દેશી વૈદ્યકમાં હજારો વર્ષો પૂર્વે લખાએલી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ઉપરાંત ખીજ પણ એવી અનેક બાબતો આપણા વૈદ્યકમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જેના વિષે લેશ માત્ર પણ વિદેશીઓને માહિતિ નથી.

હૃદયની ગતિ જાળવી રાખવાને માટે ડીજીટલીસ નામનું ઔષધ વિદેશી વૈદ્યકમાં વપરાય છે પરંતુ તેવું કામ કરવાને દેશી વૈદ્યોમાં કદુનો ઊકાળો નિર્ભય રીતે વપરાય છે. પોટાસ બ્રોમાઇડનું કામ હરમલ નામની ઔષધિ કરે છે, બ્રાઇટડીઝીઝ એટલે ગુરદાના દરદ માટે સ્પિરિટ ઈથર નાઇટ્રોસીના બદલે અનંત મુળ ધણું સરસ કામ કરે છે. આઇપીકાકની જગ્યા મફત મળતો આકડો સારી ચેઠ લેઇ શકે છે. કવાસીયાનું કામ લીંબડો બળવે છે અને ફલ-

આના ગુણો ગળો, ગૌયાકમના ગુણો ચંપો, જલપનો ગુણ કાળો
 દાંણા, ગેલિકનો ગુણ માયા, કાષ્ઠસોફેનિકનો ગુણ કુવાડીયો, ચાષ-
 મલનો ગુણ અજમે, બેલાડોનાનો ગુણ ધતુરો, વેલેરીયનનો ગુણ
 જટામાસી, સેન્ટો નાર્ઝનનો ગુણ કીરમાણી અજમે અને હેઝેલી-
 નના જેવો રક્ત સ્તંબક ગુણ નાગલી દુધેલી સમાવે છે.

આ રીતે વિદેશીઓની હરીફાઈમાં ઉતરી શકે તેવી તો આ
 દેશમાં અસંખ્ય ઔષધિઓ છે પરંતુ એ ઉપરાંત એવી પણ ઔ-
 ષધિઓ છે કે જેઓની ખરાબરી કરી શકે તેવા ઔષધો વિદેશી
 વૈદ્યકમાં નથી. પોડોફોલીન અને ટેરેકસીના ડોઝ પીવા છતાં પણ
 ન મટનારો કમળો માત્ર કુકડવેલનો રસ સુધવાથી મટી જાય છે.
 બામથી વહેતું લોહી માત્ર અધેડાનો રસ ચોપડવાથી બંધ થાય છે.
 દોરનાં ચાંદાંમાં પડેલા કીડાઓ ફીનાઇલના બહલે મહત્ત મળતા
 કસિદારીના મુળનો રસ નાંખવાથી દુર થાય છે. શરીરમાં ખૂંચી
 બેઠેલું શસ્ત્ર વગર શસ્ત્રે માત્ર વિશલ્યાનો રસ ચોપડવાથી બહાર
 નીકળી જાય છે. છરી, તરવાર કે ચાકુથી જખમી થયેલા મનુષ્યના
 ધામાં નાગબલા એટલે ગંગેટીનો રસ ભરવાથી તત્કાળ વેદના શમી
 જાય છે. સહદેવીનાં છોડને વાટીને તેનો રસ માથે ચોપડવાથી ભ-
 ચંકર તાવ પણ ઉતરી જાય છે. અને ખાટી લુભ્ણીની લુગદી બના-
 વી માથે મુકવાથી બચ્ચની ગરજ ટળી જાય છે.

અરે! આતો કેવળ સ્વરૂપમાત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું, પરંતુ દેશી
 વૈદ્યકમાં આવી તો અનેક ખૂબીઓ રહેલી છે, અને જ્યારે એવા
 અનેક ખૂબીઓ આપણા વૈદ્યકમાં રહેલી છે ત્યારે વિદેશી વૈદ્યકમાં

નવિન શું છે ? વિદેશી ચીજોના મોહમાં પડી દેશી વૈદ્યક પ્રત્યે દિન-પ્રતિદિન કરવામાં આવતી બેદરકારીના ક્ષોધે તે સખંધિ વધતું જતું અજ્ઞાન એજ માત્ર નવિન છે. જ્યારે આમ છે અને વળી આજકાલ આઠ, દસગણા પૈસા ખર્ચતાં પણ વિદેશી ચીજો મળતી નથી, ત્યારે ઉઝરિપરિટના યોગથી તૈયાર કરવામાં આવેલી ટિંકચર, એકરદ્રાકટ વિગેરે અર્ધ ઝેરી વિદેશી ઔષધિઓના મોહ છોડી દેખ તેમજ ઉંટ વૈદ્યોના પાલે પડી પારો, સોમલ, દરતાલ વિગેરે હળાદળ ઝેરોની અશુદ્ધ બનાવટોનું સેવન કરી એક રોગ મટાડવાને બદલે બીજાં અનેક દરદોના ભોગ થઇ પડ્યા સિવાય અતિપવિત્ર, નિર્ભય, કદી પણ અવગુણ ન કહનારી, જ્યારે જોઇએ ત્યારે સરળતાથી મળી શકનારી, અદ્યપમુલ્યવાળી છતાં અમુલ્ય, ગુણુકારી દેસી વનરપતિની જડીબુટ્ટીઓનોજ ઉપયોગ કરો કે જેથી તમારી તનદુરસ્તીને અજબ ફાયદો થાય, દેશી વૈદ્યક મૃતસંજીવન થાય, વૈદ્યોનો ઉત્સાહ જાગૃત થાય અને દેશની દોષત વિદેશ ન ધસડાઈ જાય. એજ. સુજેષુનાકિમ્ બહુના. તથાસ્તુ.

વડાગામ—મહીકાંઠા.

આપનો.

મહાશિવરાત્રિ—સં. ૧૯૭૪

{ વૈદ્યશાસ્ત્રી સામળદાસ સેવકરામ.

દરદો અને તેના અનુભવિક ઉપાયો.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

સર્વ વ્યાધિહર દિવ્ય ઔષધ...	૧—૫
નપુંસકતા...	૭
ધાળો...	૭
સૂતાગ સત્વ વિધાન.	૭
જનદુર્ધ વાંટી	૮
અનાવટી સુવર્ણ...	૬—૭૦—૧૦૫
પારાની ગોળા	૧૦—૧૨૭
ક્ષય, શ્વાસ, ખાંસી...	૧૧—૧૫—૧૧૮ થી ૧૨૧
પાંડુ, જળોદર, સોજા...	૧૬
અનંક રોગહર પવિત્ર ચૂર્ણ	૧૬
આંખનાં દરદો...	૨૧—૧૦૩
અરકીનો અજળ ઉપાય...	૨૩—૧૭ થી ૭૪
હવા શુદ્ધ કરનારી દવા...	૨૫
જી, લીખ દૂર કરનાર	૨૫
ગડ, ગુમડ, ગાંઠ	૨૫
વજ્ર, ચાંદાં, ચાંદી, રતવા	૨૫—૧૦૨—૧૦૩
કામોદ્દીપન ગુટીકા...	૨૬
સમીરાંકુશ તેલ	૨૬
અંગભસ્મવિધિ	૨૭
સોમભસ્મ...	૨૮
આમળનો ઉપાય	૨૯
અર્શનો અજળ ઉપાય	૨૯
ઝાડો, મરડો, સંમ્રદણી	૩૧—૩૬—૧૦૫
ઉચ્ચા ખાતો તાવ...	૩૬

ગર્ભપાત થતો અટકાવવો...	૩૭-૧૦૬
બળત્રા થવી...	૩૭
અંતરગગનું અદ્ભુત ઔષધ	૩૯
સર્પદંશના અજબ ઉપાયો	૪૪-૪૫-૫૪-૧૦૦	
ચણના કીડા	૪૬-૪૮-૪૯	
પતનો રામબાણ ઇલાજ...	૫૦
શસ્ત્રક્રિયાનું કામ કરનારી જાદુઈ જડી	૫૨
ધાર્માંથી બહુતું લોહી તત્કાળ બંધ કરનારી દિવ્યૌષધિ...	૫૭
એપી રોગો લાગુ પડતા અટકાવનારો ઝેર મહોરો	૫૯-૬૧	
ફાલેરાના અજબ ઉપાયો...	૬૨-૯૯	
એક દીવ્ય મહૌષધિ	૬૭થી૭૦	
આઠ કટોરી પાણીનો અદ્ભુત પ્રયોગ	૭૫-૭૯	
ઉપાન્નજપાનવિધિ...	૮૦-૮૧	
નિંદ્રાપ્રદરનાન	૮૨
શાન્તિદાયક સ્નાન...	૮૨
શક્તિવર્ધક સ્નાન...	૮૩
વિષ નિવારક શિતળજળ સ્નાન...	૮૪
ચૈતન્યદાયક ઉષ્ણજળ સ્નાન...	૮૫
સંધિયા શામક બાળ્ય સ્નાન...	૮૫-૮૬	
મેદહર ઉષ્ણ વાયુ સ્નાન	૭૬-૮૭	
વિવિધ ફળદાયક જલાર્દ્રપટ સ્નાન	૮૮-૯૧	
જનનેન્દ્રિય રોગટાળક કડી સ્નાન.	૯૨
શરદીશામક પાદ સ્નાન	૯૩
ત્વચા રોગહર ઔષધિ મિશ્રિત સર્વાંગ સ્નાન	૯૩-૯૪	
જવરહર બાળ્ય સ્નાન	૯૪-૯૫	
જળોપચારના વિવિધ પ્રયોગો...	૯૫-૯૬	

મદર તથા પ્રમેહ	૧૦૪-૧૨૬
સંધિવા...	૧૧૧
હિન્દુ, અપરમાર, હિસ્ટીરીયા...	૧૧૧-૧૩૪
મોહન પ્રયોગ	૧૧૪
અન્ય હિસ્ટીરીયા...	૧૧૪
નીચ દર્શન	૧૧૬
હજરાયત	૧૧૭
વર્ણકરણ	૧૧૫
ત્રાંખાની સફેદ ભસ્મ.	૧૨૮
સર્પ મોહન	૧૨૬
કેલોજેન્સ	૧૩૦
નેપળના વિષતું વારણ	૧૩૩
ધાતુસ્ત્રાવ	૧૩૫
જ્ઞાનકે સ્થાન સિદ્ધિ	૧૪૨
અન્યરમર પ્રાપ્તિ...	૧૪૪
દીવ્ય દેહ ધારણ	૧૪૫

ગ્રાહકોને સૂચના.

હવે પછીનો મહાકો જુલાઈમાં બહાર પડશે, માટે ત્યાં સુધીમાં ઉતાવળ કરવી નહીં, છતાં કોઈ જાનનો ખુલાસો જોઈતો હોય તો, રીપ્લાય કાર્ડ અથવા ટીકીટ મોકલી મળવો.

મેનેજર.

જંગલની જડીબુદી.

દ્વિતિય ભાગ.

નમામિ ધન્વન્તરિમાદિદેવં ।
સુરાસુરૈર્વંદિત પાદ પદ્મમ્ ॥
લોકે જગદ્ગમય મૃત્યુ નાશં ।
ધાતાર મીશ ત્રિવિધૌષધીનામ્ ॥

સુર અને અસુર, દેવ અને દાનવો સર્વેથી એક સરખી રીતે પૂજાયેલા, વિવિધ ઔષધોએને ધારણ કરનાર ભગવાન સ્વરૂપ, જગતને રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણના ભયથી બચાવનાર એવજ આદિ દેવ “ ધન્વન્તરિ ” ને નમસ્કાર કરે છું.

અજ્ઞો.

સં. યત્રાની, દીપ્તક. ઈં. અજ્ઞાયન. મ. ઓવા. સૈ. ઓ.
મમ. કા. નાનુખા. ઈં. Bsrhops eod કા. Carum Cop-
tium.

વિવરણ—અજમા એ પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે અને છેક નાનામાં નાના ગામડામાં પણ તે મળી શકે છે. એના બીયાંને પાણી સાથે પલાળીને દારૂ માળવાની રીત મુજબ અર્ક ખેંચવાથી તેમાંથી એક જાતનું તેલ નીકળી અર્ક જળની સપાટી ઉપર ઠરી જઈ સળીઓ જેવાં પુલો બંધાઈ જાય છે, જે “અજમાનાં પુલ” ના નામે અજરમાં વેચાય છે જેથી દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—અજમામાં ઊંચુ, તીક્ષ્ણ ગુણ હોવાથી દીપન પાચન તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વળી તે વાયુ, કફ, ઊદર રોગ, આંદરો, ગુદમ, બરોળ અને કૃમિનો નાશ કરવા માટે પણ ખડુ વપરાય છે. શ્વાસ, ખાંસી, ઊલટી અને અજીર્ણના દરદમાં પણ તેનાથી સારો ફાયદો થતો જેવામાં આવે છે. વૃન્દ કહે છે કે અજમાનું ચૂર્ણ બીડલુણ કિંવા સિંધાલુણ સાથે લેવાથી પવનનો, ઝાડાનો અને પેશાબનો ખુલાસો થાય છે. અને બાવમિશ્ર જણાવે છે કે દરરોજ સવાર, સાંઝ એક તોલો અજમાના ચૂર્ણને ઝાળ સાથે મેળવીને ખાવું. એમ સાત દિવસ ખાવાથી શીળસનું દરદ દુર થાય છે. કાલેરાના દરદમાં દેશી તેમજ એંગ્લોઈડીઅન મિદિલ્સો તરફથી અજમાને ઘણી ઊંચી જગ્યા આપવામાં આવી છે, કેમકે તેના ઉપયોગથી ખાસ કરીને કાલેરાની પ્રાથમિક સ્થિતિ એટલે ઝાડો, ઊલટી બંધ થાય છે.

હાલમાં દરેક દરદો માટે જુદી, જુદી જાતની અનેક પેટન્ટ દવાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે. વળી મુસાફરીમાં અચાનક થઈ આવનારાં દરદો ઉપર કામ લાગે એવી ઔષધોવાળા “ત્રવાસ પેટીઓ” ખરીદવાને માટે પણ કેટલાએક વૈદ્યો અગર તો ડોક્ટરો તરફથી

જાલામણા થાય છે. આ બધી દવાઓ ખરીદવા માટે બારે રકમનું ખર્ચ થાય છે છતાં તેનું ફળ જોઈએ તેનું સંતોષકારક આવતું નથી અને ખર્ચેલી રકમ ફાગટ જાય છે. પરંતુ અજમામાંથી એક એવી દવા બની શકે છે કે જેને તૈયાર કરવા માટે વધારે રકમ ખર્ચવી પડતી નથી. માત્ર જુજ પૈસામાં અને થોડાજ સમયમાં સહેલાઈથી તૈયાર થાય છે છતાં મનુષ્ય જાતિને દાહચાહ ચતાં અનેક દરદો તેના વડે નાબુદ કરી શકાય છે. અને તેથી મુસાફરીમાં પણ તે દવાની માત્ર એકજ બાટલી સાથે હોય તો ખીજી દવાઓની કિંવા વૈધ, કે ડોક્ટરની એકદમ જરૂર પડતી નથી. આ દવા બનાવવાની અને તેને વાપરવાની રીત નીચે મુજબ છે.

અજમાનાં કુદ્ડ, પીંપરમીન્ટનાં પુસ અને દેથી કપુર એ ત્રણે ચીજો સરખા બાજે લેઈને એક સ્ટોપર એટલે કાચના બૂચવાળી સફેદ શીશીમાં નાંખી દાટો બરાબર રીતે બંધ કરીને તે શીશી તડકામાં અથવાતો મરમ જગ્યાએ રાખી મૂકવી જેથી બધી ચીજો પોતાની મેળે ઓગળી જઈને મનહર કેસરી રંગનું પ્રવાહી તૈયાર થશે. આ પ્રવાહી સર્વ વ્યાધિહર એટલે દરેક દરદોને મટાડનાર છે. માથું દુઃખવું, દાઢ દુઃખવી, પાંસળીઓમાં શૂળ આવવું, ખરડો, છાતી કે કમરમાં ફાટ થવી, સંધિ દુઃખવા કિંવા સંધિવા કે નજ-લાને લીધે વેદના થવી વિગેરે દરદોમાં પીડાવાળા બાગ ઉપર આ દવા મસળવાથી તરતજ આરામ જણાય છે. દાદર, ખસ, લુખસ, ફાલ્લા, મહોંડા ઉપરના ખીસ, અળાછઓ વિગેરે ઉપર ચોપડવાથી સારો ફાયદો થાય છે. પ્લેગ અથવા ગાંડિયા તાવના દરદોને દર બે, બે કલાકે આ દવાનાં બેથી, ત્રણ ટીપાં પાણી સાથે ખાવાથી

તેમજ માંક ઉપર ચોપડીને તેના ઉપર શેક કરવાથી પણ કેશે ખચી જાય છે. ઝાડો, મંડો, ચૂંક, ચળ, શરદી, સળેખમ, શ્વાસ, સસણી, દમ, ખાંસી, ગોળો, ઉલટી, કાલેરા વિગેરે દરદો માટે પતાસા ઉપર અથવા તો ખાંડમાં આ દવાનાં જે, થી ચાર ટીપાં નાંખીને ખવડાવવાથી તે, તે દરદો નાબુદ થાય છે. વળી આ દવા ચોપડવાથી સાપ, વીંછી, જમરી અને મધમાખીના ડંખનું ઝેર પણ છીતરે છે, તેમજ અર્શ એટલે મસાની પીડા પણ શાન્ત થાય છે. નામરદીવાળા દરદીઓ જે ગાયના ચોખ્ખા ઘીમાં આ દવાનાં જે, ત્રણ ટીપાં મેળવી જનનેન્દ્રિય ઉપર મસળે અને પછી તેના ઉપર નાગરવેલનું પાન બાધે તો નિર્જળ, શિથિલ અને જગૃતિ વગરની થઈ ગયેલી નસો પાછી બળવાન અને સતેજ બને છે. બાળકોનાં હરેક જાતનાં દરદોમાં આ દવા શક્તિના પ્રમાણમાં જે, થી ત્રણ ટીપાં જેટલી લેઈ મધ સાથે મેળવીને આપવાથી ફાયદો થાય છે. આ દવાનાં ચાર ટીપાં મધની સાથે જે સ્ત્રીઓ પીએ તો તેથી શુદ્ધ સંબંધીના સર્વ વિકારો તેમજ પ્રદર દુર થાય છે.

એ રીતે આ સર્વ સામાન્ય ઉપાય સ્ત્રી, પુરૂષ, અને બાળકોનાં સર્વે દરદો ઉપર ગુણકારી નીવડે છે, જેથી જેની પાસે આ દવા તૈયાર હોય છે તેને હાલચાલ થતાં દરદો માટે ખીજ દવાઓની જરૂર રહેતી નથી. કારણ કે તે હરેક રોગમાં કામ લાગે છે. આ ઔષધના આવા અમતકારીક ગુણોને લેઈને લાહોર, મથુરા, ખીલાવર વગેરે શહેરોના ધંધાદારી વૈદ્યો અને ચાલાક જનો તેન અથાગ અમે શોધી કાઢેલી રામબાણ પેટન્ટ દવા મનાવી રહ્યા છે અને “અમૃતધારા” “પિયૂષધારા” “સુધાસિંધુ” “અમૃતબિન્દુ”

વિગેરે લિન્ન, લિન્ન નામો સાથે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી હજારો રૂપિયા કમાઈ રહ્યા છે. આ રીતે પૈસા કમાવાનો તેઓને પડતો અચ્છો તડાકો બેઠેને ગુજરાતના પણ કેટલાએક વ્યાપારીઓએ તેઓનું અનુકરણ કર્યું છે, અને આ પ્રવાહી બનાવવાને માટે મેળવવામાં આવતાં ઔષધોના માપના ફાવે તેમ વધઘટ કરીને અનેક ચિતા-કર્ષક નામવાળાં પેટન્ટ મેડીસીનો તૈયાર કર્યાં છે. આમ સ્વચ્છંદ રીતે બુદ્ધિ બુદ્ધિ બનાવટો બનાવવામાં માત્ર આ ચીજોના માપમાજ વધઘટ કરાય છે, અગર તો કદાચ કોઈ વધારાની ચીજ જિમેરાય છે, પરંતુ મુળમાં તો એ ત્રણે ચીજો ઓછા વધતા પ્રમાણમાં હોયછેજ.

કોઈ, કોઈની બનાવટમાં એ ત્રણે ચીજો સરખા ભાગે નહોતાં પીંપરમીન્ટનાં પુલ એક ભાગ, અજમાનાં પુલ બે ભાગ અને કપુર ચાર ભાગ હોય છે, ત્યારે કોઈની બનાવટમાં એક ભાગ પીંપરમીન્ટનાં પુલ અને કપુર તથા અજમાનાં પુલ એ બન્ને ચીજો સરખી એટલે બે, બે ભાગ હોય છે. વળી કોઈ કોઈ ખાનગી બનાવટ કરવાવાળાઓ આ ઔષધનું પ્રવાહી તૈયાર થયા પછી તેમાં સખ્ત જતનો લીકર એમોન્યા પણ ચોથા ભાગનો મેળવે છે.

આ રીતે આ ઔષધને બનાવવાની આજકાલ જો કે અનેક રીતો પ્રચલિત છે તો પણ ત્રણે ચીજો સરખા ભાગે લેવી એ રીત વધારે અનુભવિક છે. જે લોકો કપુરના ભાગો વધારે પ્રમાણમાં લેઈને આ ઔષધ તૈયાર કરે છે તેઓના કરતાં ત્રણે ચીજો સરખા પ્રમાણમાં લેઈને કરવામાં આવેલું ઔષધ કિંમતમાં કંઈક મોંઘું પડે ખરું ! પરંતુ ગુણમાં પણ તેટલા પ્રમાણમાં અધિક થાય છે.

અને તેથી અમારા અનુભવ પ્રમાણે તો ત્રણે ચીજો સરખા બાજે
 લેઈ ઉપર જણાવ્યા મુજબ કાચના શુચવાળી સફેદ બાટણીમાં
 નાખી તેના ઉપર બરાબર રીતે ભુચને બધ કરીને તડકામાં અમર
 તો મરમ જગ્યામાં રાખી મુકવાથી જ્યારે તે બધી ચીજો પોતાની
 મેજે ઓગળાને પ્રવાહીરૂપે થઈ જાય ત્યારે સારી પેઠે હવાવીને એક
 રસ કરવી અને પછી “કૃણુ કુપી” “અમૃત કુપી” “અમર
 કુપી” “અમી કુપી” “મૈજક કુપી” “અજરામર કુપી”
 “સુધાનીધિ” વિગેરે એકાદ મન પસંદ નામનું લેખણ મારી રાખી
 મુકવી. અને જ્યારે જોષ્ઠએ ત્યારે ઉપર બતાવેલી વિધિ મુજબ
 જુદાં જુદાં દરદો માટે ઉપયોગ કરવો.

અળસીઆં.

સં. જૂનાગ, જૂલતા. મ. માંદુળ. ઇ. Earth worm.

અળસીઆં એ પ્રસિદ્ધ પ્રાણી છે. ચોમાસાની રતુમાં એની
 ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ વીંતબર લાંબો હોઈ લાલ રંગનાં હોય
 છે. એનો આકાર સાપને મળતો હોય છે અને ઉત્પત્તિ જમીનમાં-
 થી થાય છે માટે સંસ્કૃત ભાષામાં જૂનાગના નામથી ઓળખવામાં
 આવ્યાં છે.

ઉપયોગ—અળસીઆંમાં ધણા અન્નયજ્ય ગુણો રહેલા છે.
 અને તેથી તે જુદાં જુદાં કાર્યોની સિદ્ધિ માટે જુદી જુદી રીતે
 વપરાય છે, જેમાંની મુખ્ય આ મુજબ છે.

૧. નપુંસકતા માટે—જશેર અળસીઆને લાવીને જાસમાં ઘોષ નાંખી પીવાનો દારૂ ગાળવાની રીત મુજબ નલિકાયત્રથી તેને અર્ક કાઢવામાં આવે છે જે નાગરવેલના પાન સાથે દરરોજ સવાર, સાંજ એક, એક ટીંપા જેટલો ખાવાથી નપુંસક સ્થિતિમાં આવી પડેલા પુરુષને ત્રણ દિવસમાં પુરુષાતન પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. વાળાના દરદ ઉપર—સુકાં અળસીઆનું ચૂર્ણ ૧રી દરરોજ સવાર, સાંજ એક વાલ ચૂર્ણ લેઈ ગોળ સાથે ગોળી કરીને આપવાથી ત્રણ દિવસમાં જ શરીરમાંના સર્વે વાળા બગાડી જાય છે. આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે કેવળ દુધ ભાતનો જ ખોરાક ખાવો.

જૂનાગ સત્વ વિધાન—જે જમીનમાં સોનું, રૂપું, તાંબું કિંવા લોહું ઉત્પન્ન થતું હોય એવી જમીનમાં ઉત્પન્ન થયેલાં રૂપ, તોલા અળસીઆં લાવી પ્રથમ હળદરના રસથી ઘોઈ પછી ચોખા પાણીથી ઘોઈને સાફ કરવા, બાદ ચોવીશ કલાક અગાઉથી જુખ્યા રાખેલા મોર કિંવા જુવાન કુકડાને તે બધાં અળસીઆં ધીરે ધીરે ખવડાવી દેવાં, અને તેની જે દગાર નીકળે તે લઈ લેઈને જવખાર અને ખાટા લીંબુના રસ સાથે ધુંટીને સખ્ત તડક સુકવી એક કુડામાં નાંખી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી બાળીને રાખ કરવી. એ રાખમાં ગોળ, ગુગળ, સફેદ ચણાહી, ઘી, મધ અને ટંકણખાર એ ચીજો સરખા ભાગે મેળવી સારી પેઠે ધુંટી માટીની મજબુત મોટી મુથ એટલે સોની લોહા સોનું રૂપું ગાળવાને વાપર છે તેવા કુલ-ડામાં નાંખી તે કુલડાને લુહારની બટ્ટીમાં મૂકી લગભગ એક કલાક સુધી સખ્ત અગ્નિવડે ધમવી, બાદ બટ્ટીમાંથી કુલડાને કાઢી લેઈ કંડુ પડવા દેવું તેથી તેની અંદરની બધી ચીજો પીંગળાને એક

ખીજ સાથે મળી જઈ કાટોડા જેવો પદાર્થ બની ગયેલો દષ્ટિએ આવશે. એ કાટોડાઓને ખારીક ખાંડીને પાણી વડે સારી પેઠે ધોઈ નાંખતાં તેમાંથી જે રવા એટલે કણીઓ જેવો પદાર્થ દષ્ટિ-એ આવે તે જળવીને ઠાઠી લેવો, અને તે રવાઓને ફરીથી કુલકા-માં નાંખી સોનું ઓગળે એટલા અગ્નિ વડે ધમવાથી તે બધા પી-મળી જઈ એક રસ થઈ જાય ત્યારે તે રસની એક ઢાળકી પાડી લેવી.

આ મુજબ વિધિથી કાઢવામાં આવેલું અણસીઆનું સત્ત્વ કે જે ત્રાંબા જેવા રૂપ, રંગ, આકારનું નિકળતું હોવાથી “ભૂનામ તામ્ર” એટલે અણસીઆનું ત્રાંબુ એવા નામથી પણ ઓળખાય છે તે બે આનીબાર અને ચોખ્ખું સોનું અડધો તોલો લેઈ બન્નેને એમાં ગાળીને એક વીંટી બનાવવી. જે એક સાધારણ વીંટી નહિ પરંતુ ખરેખર । અદ્ભુત ચમત્કારિક જાદુઈ વીંટી તરીકે કામ કરશે. જો કાંઈ સ્ત્રીને પ્રસવ થતો અટક્યો હોય અને તેથી તેને કષ્ટ થતું હોય તો આ વીંટીને થોડાએક પાણી સાથે સારી પેઠે ધોઈ નાંખી તે પાણી પીવાથી તત્કાળ પ્રસવ થશે. વળી આ પ્રમા-ણે વીંટી ધોઈને તૈયાર કરવામાં આવેલું પાણી દરરોજ આંખોમાં નાંખવાથી બચકર નેત્ર રોગો પણ નાશ પડે, અને જેને સર્પદંશ થયો હોય તેને આ પાણી પાવાથી તત્કાળ વિષ જીતરી જશે.

એક કઠાઈમાં થોડું એક તલનું તેલ નાંખી તેમાં આ વીંટીને મૂકી તેલને સારી પેઠે કકડાવી શિતળ થયેથી એક બાટલીમાં ભરી રાખવું. આ તેલ કાનમાં નાંખવાથી કાનનાં ફરફો દૂર થાય છે.

અર્થ ઉપર ચોપડવાથી અર્થની પીડા નાશુદ થાય છે. ગુમડાં, વજુ કાઢ કિંવા કાઢ પજુ કારણુને લીધે પડેલાં ચાંદાં, ચાંદીઓ, બાકાં વિગેરે ઉપર ચોપડવાથી બીજા કાઢ પજુ ઔષધ કરતાં જલદી રૂઝ આવે છે. વાયુના અસકા, શૂળ વિગેરે ઉપર માલીસ કરવાથી થતી વદના તત્કાળ શમી જાય છે.

વળી આ સત્વનો સંયોગ થવાથી પારો બીડી ન જતાં અગ્નિ-માં સ્થિર થાય છે અને તેથી મહીનાથ નામનો મહાન સમર્થ જૈન તિર્થંકર પોતાના “ ધાતુ રત્ન વિવાહ ” નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે :—

ભૂતાન્નપાત્રે રસ કોરિ ભારા પ્રપુરિકાનાંચ સાગાંબુનાશ્રીઃ ॥

અથ પ્રદીપાગ્નિ દગ્ધાચ્ચ રાત્રૌ સપ્તાહકે હેમ ભવેદ્ધ્રુવંદિ ॥

પાંચ તોલા ચોખ્ખું અળસીયાંનું ત્રાંચુ દેષ તેની એક પાતળી પત્રાવાળી વાડખી બનાવવી. એ વાડખીમાં પાંચ તોલા પારો નાંખી રાત્રિના સમયે ચુલે ચઢાવી નીચે ફેવળ દીવાની જ્યોત જોડશે. અગ્નિ સળગાવવો અને વાડખીમાં સાગનાં કામળ પાંદડાંમાંથી કાઢેલા રસના ટુવા દેતા રહેવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવાથી તે પાત્ર સોનાનું થઈ જાય છે.

“ ચોગ રત્નાકર ” નામના પ્રતિષ્ઠિત વૈદ્યક ગ્રંથમાં જણાવેલું છે કે :—

ભૂલતા શીખરીમૂલં ચારિણામર્દયેદદમ્ ॥

તન્મૂષાં લેપયેન્મધ્યે તન્મધ્યે નિશ્લિપેદ્રમમ્ ॥

પંચટંક પ્રમાણાં તાં મૂષામંગારકેશિપેત્ ॥

एवंबद्धो भवेत्सूतो मूषान्तःस्थोदृढो भवेत् ॥

અળસીઆ અને અધેડાનાં મૂળ એ બન્ને સરખા લાગે લેઈ પાણી સાથે સારી પેઠે ખરલ કરીને એક માટીની કુલડીમાં તેના લેપ કરવો. બાદ એ કુલડીમાં પાંચ ટાંક પારો નાંખી તે કુલડીને કોલસાના અંગારામાં મૂકવી જેથી પારાની કુલડીની અંદર ગોળી અંધાઈ જશે.

આ સિવાય બીજા પણ અનેક ચમત્કારીક પ્રયોગો શાસ્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ ધર્મનાબાધને લેઈને એક પણ પ્રયોગ અમે અજમાવી શક્યા ન હોવાથી વિશેષ વિવેચન કરવું યોગ્ય ન ધારી આટલેથીજ અટકીએ છીએ. જેને એવો બાધ ન હોય તે જો આ પ્રયોગો અજમાવી તેનું પરીણામ જણાવશે તો દેશી વૈજ્ઞાનિકની સેવા કર્યા બદલનો મહાન ઉપકાર થશે.

અરડુસી.

સં. વાસા, આદરપ, હિં. અરસા મ. અડુળસા વં. વસાકા, બાકસ લૈ. આડાસારં કા. Adhatoda Vasika.

વિવરણ—એનાં ઝાડવાં ચારથી આઠ ફીટ ઊંચાં થાય છે, જેમાં સામસામી ઊંચી ચડતી શાખાઓ નીકળી તેઓના ઉપર ચારથી આઠ ઈંચ લાંબાં અને બેથી ત્રણ ઈંચ પહોળાં પાંદડાં એક બીજાની સામસામે આવે છે. પુષ્પો ધારણ કરનારી સળીઓ લાંબી કલંગી જેવી હોય છે, અને તેઓ ધણું કરીને શાખાઓના છેડા પાસે નીકળે છે. પુલો ધોળા રંગનાં અને શીકા બાંજુડા કે જુરા

રંગનાં ઢાંટણાંવાળાં હોય છે, ફળો નાના ઈંચ લાંબાં અને ચાર ખીજવાળાં હોય છે.

ઉપયોગ—અરડુસી ઘણા લાંબા સમયથી હવા તરીકે એટલી બધી પ્રખ્યાત થયેલી છે કે સાધારણ ગામડીમાં મનુષ્યો પણ તેનો આડો, મરડો, ઉલટી, તાવ, ત્રિદોષ, કમળો, સોજા, સંધિવા વિગેરે અનેક દરદો ઉપર ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ દેશી વૈદ્યકર્મા ખાસ કરીને તે જુની ઉપરસ, દમ, કફ અને ક્ષય રોગનો અકસીર ઉપાય મનાય છે અને તેથી પ્રાચીન વૈદ્યોએ તેની એટલા સુધી પ્રશંસા કરેલી છે કે :—

વાસાયાં વિગ્રમાનાયા માસાયાંજીવિતસ્યચ ॥

રક્તપિત્તી ક્ષયીકાસી કિમર્યમવસીદતિ ॥

અરડુસી હવાત હોવા છતાં રક્તપિત્ત, ક્ષય અને ખાંસીના દરદીઓએ જીવવાની આશા શા માટે છોડવી નોંધીએ.

જો કે દેશી વૈદ્યોને તો તેના ગુણોનો આટલો બધો વિશ્વાસ છે અને તેથી ક્ષયના દરદ ઉપર પણ તેનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ આ દેશમાં થતી વનસ્પતિઓના ગુણુ દોષ નક્કી કરવાને દિન્દુસ્થાન સરકારે નિમેલી “ મન્ડાઇએન્સસૂગ કમિટિ ઓફ ઈન્ડીઆ ” પોતાના રિપોર્ટમાં જણાવે છે કે :—

It may be observed here that the verdicts of recent trials in Indian hospitals may be said to confirm belief in the plant as affording

relief in chronic bronchitis and asthma, but to preclude acceptance of its reputed virtue in cases of phthisis.

તે વાત તો અહીંયાં જણાવવી જોઈએ કે હિન્દુસ્થાનની હૉસ્પિટાલોમાં દમણાં કરવામાં આવેલી અજમાયશોના પરીણામમાં આ છોડ જુની ઓન્કાઈટઝ એટલે શ્વાસ નળીની ખાંસી તેમજ દમના રોગમાંથી દરદીને મુક્ત કરે છે એમ મનાયું છે. પરંતુ ક્ષયના દરદને નાબુદ કરવાની બાબતમાં આ દવાના જે વિશાળ ગુણો મવાએલા છે તે ખરા છે કે કેમ તે માનવામાં વાંધો છે.

“ ફારમાકોપીઆઃ ઓફ ઇન્ડીયા ” નામે પુસ્તકનો લેખક પોતાના ખાસ અનુભવથી આ દવાની ખાંસી તથા દમના દરદ માટે મજબુત બલામણુ કરે છે પરંતુ તેને એવી ખાંસી તથા દમમાં વાપરવાને કહે છે કે તેની સાથે તાવ હોય નહિ. આ વાતને ધ્યાનમાં રાખવાની તે ખાસ કરીને બલામણુ કરે છે, જ્યારે દેશી વૈદ્યો પોતાના વંશપરંપરાના લાંબા સમયના અનુભવથી જણાવે છે કે તાવવાળા કેસોમાં પણ તે ફાયદો કરે છે. માત્ર તે તાવ વાયુથી પેંદા થએલો હોવો જોઈએ નહિ.

નાકોલીની હૉસ્પિટાલના આસિસ્ટન્ટ સર્જન આનંદચંદ્ર મુકરી જણાવે છે કે:-આ હૉસ્પિટાલના આસિસ્ટન્ટ ડૉક્ટર ગોપાલચંદ્ર ઝુગલી કે જેમને દમનો વ્યાધિ થયો હતો તેઓ બીજી બધી દવાઓમાં નિષ્ફળ થયા પછી આ ઔષધિનાં તાજાં પાંદડાં સુકવીને બીડી તરીકે પીવાનો અભ્યાસ રાખવાથી દમના દરદમાંથી મુક્ત થયા હતા.

સરજન જો. એફ. ડબ્લ્યુ મીડાઝ જણાવે છે કે:—આનાં તાજાં પાંદડાંનો ઊકાજો કરીને આપવાથી તે સજેખમ સાથેની ખાંસીમાં બહુ ઉપયોગી નીવડે છે.

કન્થ-ભુજના સરજન ડબ્લ્યુ બેરન સાહેબ જણાવે છે કે:—એનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી એકથી વીસ ગ્રેનની માત્રામાં ઉત્તમ કફ કાઢવાનાં તરીકે જુની ખાંસી તથા દમના દરદમાં અપાય છે.

પખનાના સર. મે. આર. એલ. દત્ત જણાવે છે કે:—અરડુસી જે જાતની થાય છે એક લાલ કુત્રવાળી અને બીજી સફેદ કુત્રવાળી તેમાં પહેલો એટલે લાલ કુત્રવાળી ક્ષય તથા ખાંસીની દવા તરીકે બહુ અગત્યની છે.

મદ્રાસ ઇલાકાના ગંબ ડીસ્ટ્રીક્ટના સરજન /પી. હીસલી એકાકોલ જણાવે છે કે:—અરડુસીનાં પાંદડાં ખારીને જો તેનાથી શેક કર્યો હોય તો ચસકા તથા સંધિવા મટી જાય છે. વળી તે સોજા-ઓને કમી કરવામાં પણ ઉપયોગી નીવડે છે.

બેંગલોરના સરજન મેજર જોન નાર્થ જણાવે છે કે:—આ વનસ્પતિ મહીમુરમાં બહુજ સાધારણ છે, અને એના મૂળનું ચૂર્ણ કરી તેનો મેલેરીયાના તાવને માટે દેશી ડૉક્ટરો બહુ ઉપયોગ કરે છે.

સરજન મેજર ફીટ્સ પેટીરક જણાવે છે કે:—દેશી વૈદ્યો પાંદુરોગ સાથેના જોડાદરના વ્યાધિમાં એનો મૂત્રક તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

સરજન મેજર રોબ જણાવે છે કે:—આનાં પાંદડાંનો રસ

આમાતિસાર અને રક્તાતિસારમાં વપરાય છે અને જો મરડામાં થઈ લોહી જતું હોય તો તેને બંધ કરવાને માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. પારીસ કેમિકલ સોસાયટીના મેમ્બર કે. એમ. નાડકણી જણાવે છે કે:—The fresh juice two drachms with honey or with one drachm of gingerjuice or a decoction of the leaves and root with pepper is an excellent cough miscelure useful in chronic bronchitis, asthma and consumption, The juice of the leaves is considered useful for diarrhoea and dysentery, especially in haemoptysis and in bleeding of dysentery. The strong decoction is an efficacious fomentation to rheumatic and painful swellings and neuralgias.

અરુસીનાં પાંદડાંનો તાજો રસ જે દ્રામ એટલે લગભગ ૦.૧ થી ૦.૧૧૧ તોલા જેટલો લેઈને મધ સાથે અથવા તો એક દ્રામ આદાના રસ સાથે મેળવીને આપવાથી અથવા તો તેનાં મુળીયાં અને પાંદડાંનો ઊકાળો કરીને તેમાં મરીયાં કે લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મેળવીને આપવાથી તે એક ઉત્તમ કફ મીકશ્વર તરીકે કામ કરે છે, અને તે સસણી, જુની ખાંસી, શ્વાસ અને ક્ષયના દરદમાં ઉપયોગી છે. વળી પાંદડાંનો રસ જે ઝાડા અને મરડામાં લોહી જતું હોય તેમાં ખાસ રીતે ઉપયોગી છે. એનો ગાઢો ઊકાળો કરી તે વડે શેક કરવો એ સંધિવા, વેદનાયુક્ત સોજા અને પક્ષધાતમાં અસરકારક છે.

ક્ષય ઉપર આ ઔષધિ આખાદ રીતે કામ કરતી હોય કિંવા ન હોય, પરંતુ આ બધા અભિપ્રાયો તેમજ જાતિ અનુભવથી એટલું તો સિદ્ધ છે કે તે દમ, અને સસણી કિંવા સજેખમ સાથેની ખાંસીમાં રામબાણ ફાયદો કરે છે. વળી બિલટી કિંવા ઝાડાવાટે પડતા લોહીને પણ તે અટકાવે છે. અને પાંડુ, જળોદર, સોજા વિગેરેનાં દરદો માટે પણ ઉત્તમ કામ કરે છે. આ બધાં કાર્યો માટે તેની જુદી જુદી અનેક બનાવટો વપરાય છે, પરંતુ તેઓ પૈકી વધારે પ્રચલિત બનાવટો આ મુજબ છે.

૧. વાસાસ્વરસ —અરકુસીનાં તાજાં પાંદડાંને વાટી કપડામાં નાંખી નીચેની રસ કાઢી લેવો. એ રસ ૦ા થી એક તોલાના પ્રમાણમાં લેઈ મધ કિંવા સાકર નાંખી આપવાથી ઉલટી વાટે કિંવા ઝાડા વાટે પડતું લોહી બંધ થાય છે. “યોગ રત્નાકર”

૨. વાસાવલેહ —અરકુસીનો રસ તોલા ૬૪, સાકર તોલા ૩૨ અને ઘી તોલા આઠ લેઈ મંદાગ્નિથી પકાવતાં જ્યારે ચાટી શકાય એવો અવલેહ તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં આઠ તોલા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ઉમેરવું અને જ્યારે તે અવલેહ સાફ ઠંડો પડી જાય ત્યારે એટલે બીજા દિવસે તેમાં બગીચા તોલા મધ મેળવીને તેને કાચ કે ચીનાઈ માટીની બરણીમાં ભરી રાખવું. માત્રા. ૦ા થી એક તોલો. ઉપયોગ ખાંસી, દમ, રક્તપિત્ત, હૃદય રોગ અને શ્વેતઆતના ક્ષય ઉપર. “ભાવ પ્રકાશ”

૩. અરકુસીનું ચાદણું —અરકુસીનાં લીલાં પાંદડાંને વાટી તેના એક ગોળો બનાવી તે ગોળો ઉપર વડનાં પાંદડાં વીંટાળી તેના ઉપર માટીનો બે આંગળાં જડો લેપ ચઢાવી અગ્નિની બર-

સાડમાં બારી રાખતાં જ્યારે ગોળા ઉપરની માટી પાકીને લાક ચયેલી જણાય ત્યારે ગોળાને બરસાડમાંથી કાઢી લેઇ તેના ઉપરની માટી દુર કરી ગોળાને નીચેવીને તેના રસ કાઢી લેવો. એ રસ ૬૪ તોલા લેઇને તેમાં બત્રીશ તોલા સાકર મેળવીને ચાસણી બનાવતાં જ્યારે મધ જેવું ચાટણુ તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં ચાર તોલા દળદર અને તેટલુંજ બહેડાંના દળનું ચૂર્ણ ઉમેરવું. માત્રા ૦૧ થી એક તોલો. ઉપયોગ-ખાંસી, કફ, શ્વાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત અને જાડા કે ઉલટી રસ્તે પડતા લોહી ઉપર.

૪. વાસાસવ—અરકુસીનાં પાંદડાં દશ શેર લેઇ તેને ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે ૨૫૬ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઇ તે પાણીમાં બસો તોલા ગોળ અને સોળ તોલા ધાવડીનું ચૂર્ણ તથા તજ, એલચી, તમાકુપત્ર, નાગકેસર, કંકાલ, સુંઠ, મરીઆં, પીપર અને નાગરમોચ એ દરેક ચીજ બે, બે તોલા લેઇ તેઓનું ચૂર્ણ કરીને નાંખવું. બાદ માટીના એક રીંદા વાસણમાં કિંવા બરણીમાં ભરી તે વાસણનું મહોડુ બંધ કરી પંદર દિવસ રાખી મુકી પછી ગળી લેઇ ઉપયોગમાં લેવું. માત્રા ૦૧ થી બે તોલા જેટલો આ વાસવ લેઇ તેટલાજ પાણી સાથે મેળવીને પીવો. ઉપયોગ-પાંકુ, જળોદર, અને સોગના દરદ ઉપર.

૫. ક્ષાઇટ ડીઝીઝ એટલે ગુરદાના દરદ ઉપર અરકુસી અને લીંબડાનાં પાંદડાં બારીને તેનાવડે પેદુ ઉપર વરાળીઓ શેક કરવાથી અને અરકુસીનાં પાંદડાંના ૦૧ તોલા રસમાં તેટલુંજ મધ મેળવીને પીવાથી અત્યંત ચમત્કારીક રીતે આરામ થાય છે.

૬. હમનાશક સીગરેટ—તાજાં પાંદડાંને સૂકવી બૂંદા કરી

જેની સીગારેટ કિંવા, ખીડી બનાવીને પીવાથી દમના દરદમાં ધણી-
જા ઉત્તમ અસર થાય છે.

ઈંદ્રવારણી.

સં. ઇન્દ્રવાણી, ગવાક્ષિ, મહાકલા, વિશાકા, મ. કાંવડા,
હિં. ઇંદ્રાયન, દોરખા લા. Citrullus Colocynthis.

વિવરણ—ખરાં ઇંદ્રવરણાં અથવા જેને સંસ્કૃતમાં મહાકલા
કહે છે તેની જગ્યાએ દાડીયાવાડમાં ન્હાના ફળવાળાં ઇંદ્રવરણાં
એટલે ગાય વસુકણાં અને કાંટાળાં ઇંદ્રવારણાં ઔષધ તરીકે વપરા-
ય છે પરંતુ ખરાં ઇંદ્રવરણાંના વેલા તેના કરતાં લાંબા હોય છે.
એમાં તરબુચનાં પાન જેવાં વિભાગિત પાન થાય છે અને નર
તેમજ માદા પ્રુતો એકજ વેલા ઉપર જુદાં જુદાં આવે છે, જે
શીકા પીળા રંગનાં હોય છે. ફળ ગોળાકાર લેતાં બેથી ત્રણ ઇંચ
બ્યાસનાં પ્રથમ લીલાં અને પાછળથી પીળા સફેત રંગિત પટાઓ-
વાળાં થાય છે જે લીસાં અને ચળકતાં હોય છે. ખીજ ભૂરાં,
લીસાં, ચળકતાં લાંબગોળ, ચપટાં, એક છેડે ગોળાકાર લેતાં, અને
ખીજે છેડે અણીવાળાં હોય છે. એ અણી પાસે ઘોળી ટપકી અને
અન્ને બાજુએ ટુંડી બે, બે નીક હોય છે. ખીજ બે લાઇન લાંબાં
અને દોઢ લાઇન પહોળાં હોય છે. એનો આખો વેલો, ફળ, ફુલ
અને ખીજ એ બધાં દરવાજા હોય છે.

ઉપયોગ—ઈંદ્રવરણીનાં ફળ તથા મુળથી જુલાબ લાગે છે

અને તે પિત્ત, ઉદર વિકાર, કફ, કોઠ, ગાંઠ, પ્રમેહ, ઊડ, કમળા, ખરલ, વિષ, રસોળી, આમવાયુ, અંડવૃદ્ધિ વિગેરે દરદોને નાબુદ કરે છે.

“ ફારમાકોઆફીયા ઇડીકા ” નો લખનાર જણાવે છે કે:— ઇદ્રવારણા તીક્ષ્ણ રસ્યક છે અને કબજિયતને માટે ઉપયોગી છે. વળી તે યકૃત એટલે લીવરનો વરમ, પેટના સોજા, જોઘોદર અને જેમાં રચતી જરૂર પડે છે તેવાં દરદોમાં આપવામાં આવે છે.

મખજન ઉલ્લઅઘીયા વિગેરે પુસ્તકોના લખનારા મુસલમાન મંથકારો જણાવે છે કે:—ઇદ્રામણા શરીરના બધા ભાગોમાંથી એકઠા થયેલા કફને પાડી નાંખવાને માટે એક સખ્ત જુલાળ છે, અને તેથી એનાં ફળો, પાંદડાંઓ, અને મુળીયાંઓ કબજિયતને માટે, જોઘોદરના માટે, કમળાના માટે, ચુંકના માટે, કૃમિના માટે અને રક્તવિકારના માટે વપરાય છે.

“ મેરરીયા મેડીકા ઓફ વેરટર્ન ઇન્ડીયા ” ના લેખક ડૉક્ટર હીમક સાહેબ જણાવે છે કે:—મખજનનો લખનાર એને વાપરવાની એક એવી વિચિત્ર રીતિ બતાવે છે કે ઇદ્રવારણીનું એક ફળ લેઈ તેની એક બાજુએથી ડગળા કાઢીને પછી તે ફળમાં મરીયાં ભરી ખાઈ ડગળા બંધ કરીને તેના ઉપર મટોડી લગાડીને કેટલાએક દિવસો સુધી ચુલાની પાસે બિતી રાખમાં ભરી દેવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ તે મરીયાંને કાઢી લેઈ સુકવીને ચૂર્ણ કરી દીપન, પાચન જુલાળ તરીકે વાપરવામાં આવે છે. વળી કોષ કોષ અસુજે મરીયાંને બહારે રેવંચીનાં મૂળામાં પણ ભરવામાં આવે છે.

“બ્રીટીશ મેડિસિન મેડીકા” માં જણાવવામાં આવ્યું છે

કે:-ઈર્ષવારણાં એ એક અનિશય પ્રવાહી રસ્યક મળ લાવનાર જલદ જીભાળ છે અને તેથી નિરંતરતા તથા ઘણા સખ્ત બંધકાશમાં, તાવના દરદમાં, જળોદરના બ્યાધિમાં, ઝનુસ્રાવ અને ગર્ભસ્થાનના દરદમાં, દાળજી, પેટ અને કમળાના દરદમાં તેમજ માથાના જીદા જીદા બ્યાધિઓમાં વાપરવાથી ઘણીજ સારી અસર થાય છે.

આ બધા અભિપ્રાયો ઉપરથી જણાય છે કે ઈર્ષવારણી એ એક ઉત્તમ દવા છે, તોપણ જ્યારે તે એકલી વાપરવામાં આવે છે ત્યારે અનિશય ચુંક અને અમળાટને પેંદા કરે છે અને તેથી તેને સ્વતંત્ર રીતે નહિ વાપરતાં બીજા વાતદર પદાર્થો સાથે મેળવીને વાપરવી જોઈએ કે જેથી ચુંક લાવવાની અસર કરે નહિ. આ પ્રમાણે થવાને માટે દેશી વૈદ્યકમાં અનેક બનાવટો વપરાય છે, પરંતુ એક યોગી મહાત્માની કૃપા કટાક્ષથી પ્રાપ્ત થયેલી ખાસ અનુભવિક બનાવટ આ મુજબ છે.

પુવિત્ર ચૂર્ણ—અજમે ૫૦ તોલા, મીંઢી આવળનાં પાંદડાં દશ તોલા, નસોતરનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ દશ તોલા, હરડેદળ પાંચ તોલા, આમળાં પાંચ તોલા, બહેડાં પાંચ તોલા, અને સુંક, મરીયાં, લીંડીપીંપર, રેવંચીનો શીરો, એળાઓ, ચીત્રાનાં મૂળ, અકલમરો, મેંદાલકડી, આંખાદળદર, સાજખાર, કુલાવેલી લાલ ફટકડી, લવિંગ, જયફળ, સંચળ, સિંધવ, બીડલુણ, કાચલુણ, સાંમરલુણ, વડાગરૂ મીઠું, ભોંયરીંમણીનાં મૂળ, પીંપળામૂળ, કાળાજીરી, રાષ, શાહાજીરું, ટંકણખાર, જવખાર, મોથ એ દરેક ચીજો પાંચ, પાંચ તોલા લેઈને તેઓને ખાડીને ચૂર્ણ કરવું. બાદ ઈર્ષવારણીનાં વીસ,

પચ્ચીસ ફોલા લાવીને તેઓની એક બાજુએથી ડગળીઓ કાઢીને તે ફોલામાં એ ચૂણુને ભરને તે ફોલાને કપડ માટી કરીને છાંયુના અંગારાની બાઠમાં ધાલી પકાવતાં જ્યારે ફોલા ઉપરની માટી પાડીને લાલ થયેલી નજર પડે ત્યારે અગ્નિમાંથી કાઢી લેછ તેઓના ઉપરની કપડમાટી દુર કરીને તે ફોલાની અંદર ભરેલું ઔષધ તથા ફોલાનો ગર્ભ, બીજ એ બધાંન કાઢી લેછ છાંયે સૂકવી ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ સવાર, સાંજ નાથી ના તોલા જેટલું લેછ એક તોલા એરડીયા સાથે મેળવી પાંચથી દશ તોલા માયના દુધમાં નાંખીને પીવાથી અંડર્જાદનું દરદ દુર થાય છે. એટલાજ પ્રમાણમાં એટલે નાથી ના તોલા જેટલું લેછ પાંચ તોલા ગામૂત્રમાં નાંખીને પીવાથી જળાદરનું દરદ દુર થાય છે. એ તોલા કુંવરના ગર્ભ સાથે મેળવીને ખાવાથી બંધકાશ, બરોળ અને કાળજની ગાંઠ તેમજ કમળા દુર થાય છે. ખડસલીયા પીતપાપડાના ઉકાળા સાથે લેવાથી તાવનું દરદ નાશુદ થાય છે. ખોરડીનાં મૂળના કવાચ સાથે લેવાથી વાયુ મોળાની શાન્ત થાય છે. છાશ સાથે કિંવા ગરમ જળ સાથે લેવાથી સુંક, શળ, પીડ આવતી મટી જાય છે. એક રતી હીરાકસીનું ચૂર્ણ અને એક તોલો કુંવરના ગર્ભ સાથે લેવાથી નજાર્તવનું દરદ દુર થઈ દર માસે નિયમિત અટકાવ આવે છે. આ સિવાય યોગ્ય અનુપાન સાથે કિંવા શિતળ જળ કે મધ સાથે લેવાથી વળી તે માખાનાં દરદો, સંધિવા, આમવાત વિગેરે વિવિધ દરદોને દુર કરે છે. આ પ્રમાણે ઈદ્રવારણીમાં જો કે અતિ હિતમ ગુણો સમાએલા છે, તોપણ તે આંતરડાની પેચપેચવાળી ક્રિયાને અનિયમિત કરનાર છે એટલુંજ નહિ પરંતુ જો ધણા વધારે

પ્રમાણુમાં આપવામાં આવે તો આંતરડાનો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી આ દવા ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓને, તેમજ ઝાડા, મરડા અર્થે કે આંતરડાનાં ચાંદાવાળા દરદીઓને કદી પણ આપવી નહિ.

૨. આંખનું પરવાળાં નામનું દરદ કે જેમાં પાંપણ અંદર વળી જવાથી તેના વાળ આંખમાં ખુંચે છે અથવા તો પોપચાંતી દ્વાર ઉપર નવા વાળ ઉગીને આંખની અંદરના ભાગમાં જઈને ઇજા કરે છે, અને કેટલીએકવાર તો તેઓ કાળા ડોળા ઉપર ધસાય છે જેથી ડોળા ઉપર કુદા જેવી છારી બાઝે છે, આંખમાં કંઈ ખુચતું હોય ને તેવી ઇજા થયાં કરે છે તેમજ રાત્રિ દિવસ તેમાંથી આંસુ વહ્યાં કરે છે, એ દરદ માટે ઈંદ્રવારણી એ એક અજબ ઉપાય છે અને તેનો ઉપયોગ એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે:—ઈંદ્રવા:ણીનું એક ફળ લાવી તેની એક બાજુએથી ડગળી કાઢીને પછી તેમાં બે તોલા વજનનો કાળા સુરમાનો કડકો મૂકી ડગળીને પાછી બંધ કરી દેઈ ફળને તડકે મૂકી રાખતાં જ્યારે તે સૂકાઈ જાય ત્યારે તેમાંથી સુરમાને કાઢીને બીજા ફળમાં મૂકવો. એ ફળ પણ સૂકાઈ જાય ત્યારે ત્રીજા ફળમાં મૂકવો. એ ફળ પણ સૂકાઈ જાય ત્યારે તેમાંથી સુરમાને કાઢીને તેનું બારીક ચૂર્ણ કરવું, અને પાંપણના વાળ ચુંટાવી નાંખીને પછી એ સુરમાનું રાત દિવસ અંજન કરવું, તેથી ફરીથી વાળ ઉગશે નહિ જેથી પરવાળાંની પીડા દૂર થશે.

ઈંદ્રવારણી લાલ.

સં. મહાકાલ, દિ. ઇંદ્રાયન, મં. કૌંડલ, મુદ્રાલ, ચં. માકાલ,

તૈ. કાક કોન્ડા, લા. *Trichosanthes Palmata*. ગુ. લાલ
ઈંદ્રવારણી, રાતી ઈંદ્રવારણી.

વિવરણ—રાતી ઈંદ્રવારણીના વેલા ધણા લાંબા વધે છે અને તે ધણવાર ઉંચાં ઝાડો ઉપર ચઢી જાય છે. એનાં પાંદડાં બેથી છ છય વ્યાસનાં અને ત્રણથી સાત ખૂણીયાં કે વિભાગોવાળાં હોય છે. એના તંતુઓ ત્રણ શાખાઓવાળા અને પુલો ધોળા રંગનાં હોય છે તેમાં નર અને માદા પુલો જુદા જુદાં હોય છે. પુલની પાંખડીઓ ઝાલરવાળી હોય છે જેથી તે ઘણી સુંદર દેખાય છે. એનાં ફળો ગોળાકાં હોતાં અને નારંગી જેવડાં હોય છે, તે જ્યારે પાકી જાય છે ત્યારે રાતા રંગનાં થઈ જાય છે. ફળોની અંદરનો ગર્ભ કાળાશ હોતા લીલા રંગનો હોય છે અને તેમાં ઘણાં બીજ આવેલાં હોય છે. એનાં મૂળીયાં જમીનમાં ઘણાં ઉંડાં ગયેલાં હોય છે અને તેમાં એક નાંચે એક એમ ઘણી ગાંઠો હોય છે.

શુભુદોષ—ઝેરી, ઝાડો તથા ઉલટી કરનાર અને સોજાને કરનાર છે.

ઉપયોગ—માથાના દુઃખાવા માટે આ અકસીર ઈલાજ છે અને તેથી તેના વિષે વિવેચન કરતાં “ઈન્ડીઅન પ્લેન્ટ્સ અને ડ્રગ્સ નામે ગ્રંથના કર્તા જણાવે છે કે:—

The juice of the fruit or the root bark boiled with gingelly oil is a good bath oil for the relief of long standing or recurrent attacks of headache.

એનાં ફળોનો રસ અથવા તો મુળીયાંની છાલને તેલ સાથે પ-
કાવવાથી લાંબા સમયથી ઉત્પન્ન થઈ એક સરખી રીતે રહેલા
કિંવા વારંધડીએ ઉથલો ભારતાં માંથાના દરદ માટે ચોળવાનું એક
ઉત્તમ તેલ બને છે. (તેલ બનાવતી વખતે જો રસ લેવામાં આવ્યો
હોય તો તે તેલથી ચારગણો લેવો. અને જો મુળીયાંની લીલી છાલ-
ને ચટણી જેવી વાટીને લેવામાં આવી હાય તો તે છાલથી ચાર-
ગણું તેલ અને સોગગણું પાણી સાથે મેગરીને ઉકાળતાં પાણી કે
રસનો ભાગ બળી જઈ તેલ માત્ર શેષ રહે ત્યારે ગળી લેઈ ઉપ-
યોગમાં લેવું.

બીજો અજમ ઉપાય—એનાં મુળીયાં નીચેથી નિકળતી
સાતમી ગાંઠ આજકાલના પ્લેગ ઉપર ઘણો અમતકારીક ઉપાય જ-
ણાયો છે અને તેને વાપરવાની રીત એવી છે કે: ઠંડા પાણી સાથે
એ ગાંઠને ઘસીને પ્લેગની ગાંઠ ઉપર દિવસમાં બે, ચાર વખત ચો-
પડવી અને વળી સવાર, સાંજ બેઆનીભારથી ના તોડા જેટલા
પ્રમાણમાં પાવી પણ ખરી. આ ઉપાયથી ગાંઠ એકદમ વેરાઈ
જવા માંડે છે, તાવ દલકો પડી જાય છે, ઝાડાવાટે પ્લેગનું ઝેર
નીકળી જાય છે અને દરદી શુદ્ધિમાં આવવા માંડે છે. અમારા પ-
રીચયના એક સદ્ગૃહસ્થ કે જેઓએ લોકોની જાંદગી બચાવવાની
ખાતર પરોપકાર વૃત્તિથી ડૉક્ટરોને હજારો રૂ. ખર્ચાવ્યા છતાં
પણ પોતાની ધારણામાં નિષ્ફળ થયા હતા. તેઓને અચાનક એક
જંગલી મનુષ્યે આ ઉપાય બતાવવાથી ચાત્રુ સાલમાં સેંકડો મનુ-
ષ્યોને પ્લેગના પંઝામાંથી મુક્ત કરવાને બાબ્બશાળી થયા છે, અને
તેથી આ ઉપાયનો વિશેષ અનુભવ લેઈ જાહેરમાં મુકવા માટે સર્વે

વાંચક અંધુઓને બધામણુ કરવામાં આવે છે. વળી એ ગાંઠને ઉપર મુજબ પાણી સાથે ધસીને તેમાં ના તોલો સાકર મેળવીને આપવાથી ઉપદંશ-ગરમીનું દરદ પણ દૂર થાય છે. પરંતુ આ જેરી વનસ્પતિ છે માટે તેનો યોગ્ય વિચાર કરીને યોગ્ય માત્રામાં જ ઉપયોગ કરવો.

ધસપન-હરમર.

સં. દ્વાપત્રા, ત્રિકોણ બીજ. મ. હરમાર. હિ. ધસખંદ. લાહોરી. અ. હરમલ. ફા. ધરપંદ લા. Pegamuni Harmala.

વિવરણ—હરમરના છોડવા એકથી ત્રણ ફીટ જેટલા ઉંચા થાય છે અને તે ધણું કરીને બારે માસ જીવામાં આવે છે. સિંધ, કર્ણ, પંજાબ અને વાવ્યપ્રાંતોમાં તેની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. તો પણ આ દેશના દરેક બાગોમાં જીનાં ખડેરો અને કંકર માટી વાળી ભૂખરી જમીનમાં તે છુટી છવાઈ મળી આવે છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એનાં પાંદડાં ધરોનાં પાંદડાંને મળતાં એટલે એથી ત્રણ ઇંચ લાંબાં, લીલા રંગનાં, સાંકડાં અને ઝીણાં છેડાઓવાળાં હોય છે. પાંદડાંના ખૂણાઓમાંથી એક લીલા-રંગની નસવાળી નળી નીકળે છે જેના ઉપર ના થી ના ઇંચ જેટલા વ્યાસનાં ઘોળાં કે પીળાં ફુલો આવે છે. ફળો ગોળાકાર લેતાં થાય છે જે પાક્યા બાદ તેમાંથી કાથા જેવા રંગનાં ત્રિકોણ આકારનાં બારીક બીજ મળી આવે છે. જે ગાંધીઓની દુકાનો ઉપર ધસપન અથવા તો ધસખંદ લાહોરીના નામથી વેચાય છે. આ

ખીજ માદક અને ઉંધ લાવનાર મનાય છે અર્થાત તેમાં ભાંગના જેવો નીસો રહેલો છે એમ ગણાય છે.

ઉપયોગ—દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તો એના ગુણો વિસ્તારથી વર્ણવેલા નથી, પરંતુ જડીબુટ્ટી જાણનારાઓ તેનો વિવિધ કાર્યોમાં વિવિધ રીતે ઉપયોગ કરે છે જે પૈકી ખાસ અનુભવિક પ્રયોગો નીચે મુજબ છે.

હવા શુદ્ધ કરવા—ધણા દિવસના દરદીની આંજીઆંજીની હવા ખરાબ થયેલી હોય તો તે શુદ્ધ કરવા માટે ખીજ સુગંધિ પદાર્થોની સાથે એની શાખાઓના કુકડા અથવા તો ખીજ મેળવીને ધુણી કરવામાં આવે છે.

જૂ. લીખ દુર કરવા—એના છોડવાના એક શેર રસમાં દધ તોલા સરસીયું તેલ મેળવી મંદાગિથી ઉકાળતાં રસનો ભાગ ખળી જઈ તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેઈ માંથામાં ધાલવાથી જુ, લીખ વિગેરે તરત મરી જાય છે તેમજ ખોડો, જાદરી વિગેરે નાબુદ થાય છે.

ગડ, ગુમક, ગાંઠ માટે—એના પાંચાંગને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી દરેક જાતના ગડ, ગુમડાં, ગાંઠો, કંઠમાળ, કર્ણમૂળ વિગેરે ત્રણ લેપમાં દુર થાય છે એ સેંકડો વખત અજમાવેલું છે.

ઘણુ, ચાંદાં, ચાંદી માટે—ધસપનનાં ખીજ એ 'તોલા, વિદારી કંદ (પાનાળ કહોળું) પાંચ તોલા, રસકપુર વા તોલો લેઈ બધાંને સાથે મેળવી નાની, નાની ટીકડીઓ બનાવી તલના પાંચ તોલા તેલ સાથે ધીમા અગ્નિથી પકાવતાં જ્યારે ટીકડીઓ બગી

જન્ય ત્યારે ઉતારી તેલને ગાળી લેવું. એ તેલ ચોપડવાથી સકવા
લાગેલાં ચાંદાં તેમજ જેમાં કીડા પડી ગયા હોય એવાં ખરાબ
મણાં પણ તત્કાળ રજાવા લાગે છે.

કામોદીપન થવા સાડ—ઈસપનનાં બીજ દોઢ તોલો અને
અસખસનાં પોસ્ત, માલકાંકણીનાં બીજ, કેસર, લવિંગ, કાગદી
મલાયચીનાં બીજ, ખુરાસાની અજમે, વિદારી કંદ, હરડે, બહેડાં,
આમળાં એ દરેક ચીજ એક એક તોલો લેઈ બારોક ખાંડી કપ-
ડેથી ચાળી લેઈ મધ સાથે ધુંટી ચણા જેવડી ગોળીઓ બનાવવી
જેમાંથી દરરોજ સવાર સાંજ એક એક ગોળી ખાઈ ઉપર ગાયતું
અર્ધાંશર દુધ પીવાથી રતિવિલાસ કરવાની મંદ પડી ગયેલી શક્તિ
અબળ થાય છે.

સમાંરાંકુશ તેલ—ઈસપનના આખા છોડવાને કુટીને કા-
ડેલો રસ પાંચ તોલા, આકડાનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા, ધંતુ-
રાના પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા, એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ
તોલા, નમોડનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા. અધેડાનાં પાંદડાંનો રસ
પાંચ તોલા, ઉભી રીંગણીનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા અને એ-
ળીઓ, સફેદ કણેરની જડ, અકલગરો, માલકાંકણીનાં બીજ, જન-
કુળ, લવિંગ, વછનાંગ, કડવું સુરંજન (કે જે યુનાની દવાઓ વે-
ચનારાઓના ત્યાં મળે છે તે) એ દરેકનું ચૂર્ણ એક તોલો, ઘોળો
સોમલ ગા તોલો, એરકચોલાં તથા અફીણ એ દરેકનું ચૂર્ણ ૧
તોલો અને તેલનું તેલ ચાર સેર એ બધાંને સાથે મેળવી મંદામિ-
થી પકવતાં વનસ્પતિઓનો રસ બળી જઈને તેલ માત્ર બાકી રહે
ત્યારે ઉતારી ગળી લેવું. એ તેલનું સરીરે માલીસ કરવાથી કળતર,

સંધિવા, સોજા, માર પછાડથી થયેલો દુઃખાવો વિગેરે અનેક દરદો અન્યથા રીતે દુર થાય છે આ તેલની વિશેષ પ્રસંશા કરવી તેના કરતાં એક વખત બનાવી વાપરી જુઓ તો તરતજ સમજાશે કે તે કેવું મુશ્કારી છે. આમાં સોમલ નાંખવામાં આવે છે માટે તેલ તૈયાર કરતી વખતે તેની ધુમાડી આંખને ન લાગે એ બદલ પુરતી સંભાળ રાખવી.

બંગલરમ વિધિ—ઇસપનમાં પૌષ્ટિક, વીર્ય વધારનાર, માદક તેમજ મગજને આનંદમાં લાવનારા ગુણો પણ સમાવેલા છે, અને તેથી ધાતુ પુષ્ટીના માટે ખીજ કાષ્ઠ વનસ્પતિના બદલે ઇસપનના સંયોગથી કરવામાં આવતી બંગલરમ ઉત્તમ બને છે. જે એવી રીતે બનાવવી કે:—નગોડના રસમાં થોડું એક હળદરનું ચૂર્ણ નાંખી તેમાં કલાઇને ઝોગાળીને કરવામાં આવેલો રસ જુઝાવવો, આમ સાત વખત કરવાથી તેમાંથી અશુદ્ધતાનો ભાગ ટળી જઇ શુદ્ધ કલાઇ રહેશે. કલાઇનો રસ જુઝાવતી વખત ઉડે છે અને તે નજીક બેઠેલા મનુષ્યને શરીરે વાગી ઇજા કરે છે માટે સંભાળથી કામ લેવું આ કામ માટે નિર્ભય યુક્તિ એ છે કે એક લોહના વાસણમાં નગોડનો રસ ભરીને તેના ઉપર એક છિંવાળું ઢાંકણું ઢાંકી તેના ઉપર ઘંટીનું છિદ્રવાળું પડ મુકી એ છિદ્રવાટે ધીમે ધીમે કલાઇનો રસ રેડવો. દરેક વખતે નગોડનો રસ નવો લેવો. આ પ્રમાણે શુદ્ધ કરેલી કલાઇ બે તોલા લેઇ તેને ફરીથી મંદાગ્નિથી ઝોગાળતાં જ્યારે તેનો રસ થઇ જાય ત્યારે તેમાં હિંગજોડમાંથી કાઢેલો શુદ્ધ પારો એક તોલો નાંખી કલાઇને ભોંય ઉતારી લેવી જોયી તે કલાઇ સાથે પારો મળી જઇ બન્નેની એક ટીકડી બાકી

જશે. આ પ્રમાણે યથા બાદ ઈસપનના લીલા છોડવાનો દશ તોલ્લ પંચાંગ લેઈ તેની લુગદી બનાવી તેમાં એ કલાઈની ટીકડી રાખીને તેના ઉપર કપડ માટી કરી દશ શેર અડાયાં છાણાંની અગ્નિમાં ઢુંકી દેણું જેથી કલાઈની ઉત્તમ ભસ્મ થશે. જે સવાર, સાંજ એક સ્ત્રી જેટલા પ્રમાણમાં લેઈ મલાઈ સાથે આપવાથી ધાતુ સર્વાધિ દરદો દુર થાય છે.

સોમલ ભસ્મ—ધોળો સોમલ બે તોલા લેઈ એક લોહાની કલાઈમાં દરમરનાં પંચામની એક શેર રાખની અંદર દાખી દેઈ એટ પહોરની તીક્ષ્ણ આંચ દેવાથી સુંદર ભસ્મ થાય છે.

ઊંદર.

સં. મુષક. હિં. મુસા, ચુઆ. મ. ઊંદીર, હં, Rat.

વિવરણ—ઊંદર એ પ્રસિદ્ધ પ્રાણી છે.

જીંદીબુટ્ટી તરીકે ઉપયોગ—સ્ત્રીઓના પ્રદર ઉપર ઊંદરની જીંદીઓ ઉત્તમ અસર કરે છે અને તેથી દર ટાપમે ત્રણ, ચાર જીંદીઓને વાટીને ચાર, પાંચ તોલા ચોખાના ધોવરામણનાં પાણી સાથે આપવામાં આવે છે. વળી બાળકોને બુદ્ધિશીલ એટલે જાડે જતાં ગુદાનો ભાગ બહાર નિકળી જવાનું દરદ થાય છે કે જે આમણ બહાર નિકળી જવાના વ્યાધિ તરીકે ઓળખાય છે તેના માટે પણ ઊંદર એ એક અકસીર ઇલાજ છે, અને તે કામ માટે તે નીચે મુજબ રીતે વપરાય છે.

ઉંદરનું માંસ એક શેર લેઈ તેને આઠ શેર પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લેઈ તેમાં દશ તોલા તલનું તેલ નાંખીને ઉકાળતાં જ્યારે પાણીનો બાગ બગી જઈને તેલ માત્ર શેષ રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઈ એક બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તેલનું ગુદા ઉપર માલિસ કરવાથી આમણુ નિકળતી બંધ થઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ બમંદરના દરદમાં ઓપડવાથી પણ સારા ફાયદો થાય છે. જો આ તેલ તૈયાર કરવા માટે ઉંદરનું માંસ એકલુંજ ઉકાળવાને બદલે તેની સાથે દશ મુગ પણ એક શેર બેગાં નાંખવામાં આવે તો વળી વિશેષ ફાયદો થાય છે.

“ યોગ્ય રત્નાકર ”

અર્શનો અજબ ઉપાય—મુંબાઈ શહેરમાં અર્શના દરદને અજબ રીતે નાબુદ કરનારી એક મદ્રાસી બાઈ અમારા જોવામાં આવી હતી. આ બાઈ અર્શના દરદીને પ્રથમ કાંઈ જાતની મંઘાતી સૂકીતી થોડા દિવસો સુધી ધુમાડી આપતી જેથી અર્શ ચીમળાઈને મુડદાલ થઈ જતા એટલુંજ નહિ પરંતુ ગુદાની અંદરની બાબુએ રહેલા મસા પણ બહાર નીકળી આવતા. એ રીતે બધા અર્શો બહાર નીકળી આવી નિર્જળ થઈ ગયા પછી તેના ઉપર કોઈ વસ્તુનો લેપ કરતી, જેથી વગર ઓપરેશને તમામ મસા જડમુજથી ઉખડી જઈ હંમેશાના માટે દરદીને આરામ થઈ જતો. એ બાઈની આ મુક્તિ પણા પરીશ્રમે અમારા જાણુવામાં આવી હતી અને તે એવી રીતની હતી કે:-ઢોરનાં શીંગડાનાં પોલાણમાં ઉંધેલ લાગચાથી તેનાં ચીથરાં જેવાં ધર બાંધે છે કે જે શીંગડાનાં મુળીમાં તસીક ઓળખાય છે તે પાંચ તોલા લાવીને તેમાં ભરીને સૂકાઈ ગ-

ચેલા વગડાકે અંદરનું માંસ પણ પાંચ તોલા ઉમેરીને ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં એ તોલા હીંચ ઉમેરીને પછી એક નાના ખાડામાં કાલસાના અંગારા ભરીને તેના ઉપર આ બૂરીમાંથી થોડોએક બૂરી નાખીને ગુદાને ધુમાડી આપવી જેથી બહારના અર્શ નિર્જળ થઈ જશે એટલુંજ નહિ પરંતુ અંદરના અર્શ પણ બહાર નીકળી આવશે. આ પ્રમાણે તમામ અર્શ ચીમડાઈ ગયા પછી તેઓના ઉપર સાજાખાર અને કળાયુનો એ એ ચીજો સરખા ભાગે લેખને તેઓને પાણીમાં કાલરીને લેપ કરવો જેથી સફળતા અર્થ ખરી જશે. જા અર્શ ખરી જવાની જગ્યાએ ચાંદુ પડે તો ત્રિકાં એટલે હરડે, બહેડાં અને આમળાં તથા ગુગળ એ ચીજો સરખા ભાગે લેખને તેઓને બાળીને કરેલી રાખ ધોએલા થી સાથે મેળવીને તે સ્થળે ચોપડવી જેથી થોડા દિવસમાં ચાંદુ રૂઝાઈ જશે.

કડો.

સં. વત્સક, કુટજ મ. કુડા હિં. કુડા હં. કુરચી જે. કટખીજ,
અ. તિવાજ જા. *Wrightia acuta dysenterika.*

વિવરણ—કડો એ પ્રસિદ્ધ વનસ્પતિ છે, એનાં ઝાડવાં ચા-
રથી દસ ફીટ સુધી ઉંચાં થાય છે, તેમાં લાંબી સોટી જેવી ધણી
ચાખાઓ નીકળીને તેઓના ઉપર ચારથી આઠ ઇંચ કિંવા એક
પુટ લાંબાં અને ત્રણથી છ ઇંચ પહોળાં પાંદડાં એક બીજના સામે
સામે આવે છે. પુલો ગુસ્સાદાર અને સફેદ રંગનાં હોયને તેઓ
ઉનાળો દિવસમાં અને ચોમાસું ખેલતાં આવે છે જેઓ બાઈ જેવાં

મધુરી વાસવાળાં હોય છે. એની શીંગો એકથી બે પુટ લાંબી, ના ઈંચ જાડી અને બે, બે ભેગી હોય છે; જે થડમાં અને ટેરનાં ખાસે એક બીજ સાથે જોડાએડી હોય છે. પરંતુ પાકે છે ત્યારે ટેરવેથી છુટી પડી જાય છે. શીંગનો રંગ લીલો હોય છે, પરંતુ પાકે છે ત્યારે જૂરાસ લેતા રાતા રંગની થઈ જાય છે. શીંગની અંદરનાં બીજ કે જે ઈંદ્રજવના નામે પ્રસિદ્ધ છે તે કાયાં હોય ત્યારે લીલાસ લેતા રંગનાં હોય છે. પરંતુ પાકે છે ત્યારે ઘડેંવરણાં થઈ જાય છે. આ બીજ તેમજ ઝાડની છાલનો સ્વાદ અત્યંત કડવો હોય છે.

ઉપયોગ—કડાના ઝાડની છાલ તથા તેનાં બીજ એટલે ઈંદ્રજવ એ બન્ને ચોળે ઘણા લાંબા સમયથી આપણા દેશમાં ઔષધ તરીકે વપરાય છે. કેમકે અતિસાર, રક્તાતિસાર, પિતાતિસાર અને આમાતિસાર ઉપર આ વનસ્પતિ ઘણુંજ ઉત્તમ કાર્ય કરે છે. ઝાડા કે મરડાના દરદમાં જ્યારે સખ્ત રીતે લોહી પડે છે ત્યારે કડાછાલ ઘણી ઉપયોગી છે, કારણ ગમે તેવો સખ્ત રક્તાતિસાર હોય તથા ગમે તેવી સખ્ત આંકડી આવતી હોય તોપણ તેને કડાછાલ ખેંસાડી દે છે. મરડા તથા રક્તાતિસારમાં કડાછાલની ખરોખરી કરી શકે એવું બીજનું એક પણ આર્થ ઔષધ નથી. ઇંગ્રેજ ઔષધોમાં આઇપીકાક્યુઆના નામની દવા કે જે સખ્ત અને તીક્ષ્ણ રક્તાતિસાર ઉપર ઘણી ઉપયોગી છે તેની ખરોખરી કડાછાલ કરી શકે છે. અર્થ અને રક્તપિત્તમાં પણ કડાછાલ ઘણો સરસ ફાયદો કરે છે તેમાં પણ અર્થ ઉપર કડાછાલની ખાસ અસર છે કેમકે તેથી લોહી પાતું બંધ થાય છે. શરીરમાં કૌવત આવે છે. શરીરની પીળાશ

મટે છે. આંખોની શીકાશ પણ ઓછી થાય છે. વળી જ્વરદ્વ તરીકે વિષમજ્વરમાં પણ કડાછાલ ધણો સરસ ઉપાય છે. તરીઆ, એકાં-તરીઆ, રોજીઆ અને સઘળા મુદતખંધી આવનારા તાવોમાં પણ તે ખાસ ઉપયાગી છે, તેમજ પિત્તજ્વર તથા બીજા સાદા તાવમાં પણ તે વપરાય છે. જ્વરદ્વ તરીકે ઈંગ્રેજી દવા કિવનાઇનથી જો કે આ કંઈક ઉત્તરું છે તેપણ કિવનાઇન સાથે તેનું મિશ્રણ કરવાથી તેની અસરમાં વધારો થાય છે, અને તેથી વિષમજ્વરમાં જ્યારે એકલું કિવનાઇન કામ કરતું નથી ત્યારે તેની સાથે કડાછાલનું ચૂણું અથવા તે સત્ત્વ મેળવીને આપવાથી ધણી અકસીર અસર થાય છે. વળી તેનામાં દૂધ ઉત્પન્ન ન થવા દેવાનો ગુણ પણ રહેલો છે. કડાછાલના સ્વરસ મધ સાથે લેવાથી પ્રમેહ અને કમળામાં ફાયદો થાય છે. અને પ્રદરના દરદમાં લોહભરમની સાથે વાપરવાથી અજબ ફાયદો બતાવે છે. એનાં બીજા કે જે ઈંદ્રજવના નામથી ઓળખાય છે, તેઓનો ગુણુઆદી અને શિતળ છે, વળી તેમાં કોઈ જાતનું નુકશાનકારક તત્ત્વ નહિ હોવાને લીધે છેક નાનાં બાળકોને પણ નિર્ભયપણે આપી શકાય છે. બાળકોના સખ્ત મરડાને તે નાખુદ કરે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સાદો ઝાડો, રક્તાતિસાર તેમજ ગરમીનો ઝાડો પણ એનાથી મટે છે. ઝાડો, મરડો, અર્શ, રક્તાતિસાર તેમજ આંતરડાના ગમે તે વ્યાધિમાં જ્યારે ગુદા મારફતે લોહી પડે છે ત્યારે ઈંદ્રજવ અપાય છે અને તાવ સાથેના ઝાડામાં પોણી સાથે અને એકલા ઝાડામાં જાથ સાથે આપવાથી તે અજબ રીતે લાગુ પડે છે. બીજી આદી દવાઓમાં જ્યારે માત્ર એકલો સ્તંબન ગુણુજ રહેલો હોય છે ત્યારે કડાછાલ અને ઈંદ્ર-

જાવમાં તેની સાથે પાચન ગુણ પણ રહેલો છે. જેથી તેના ઉપયોગથી એક તરફથી ઝાડો બંધ થાય છે અને બીજી તરફથી ઝાડો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ જે આમ તેનું પણ પાચન થાય છે, તેથી ઝાડો બંધ થતાં પેઠે ચઢી આવવાની ધારણી રહેતી નથી અને તેથી બીજાં ગ્રાહી ઔષધો કરતાં ઘણું ચઢીયાતું ઔષધ છે. આવા ઉત્તમ ગુણોને લેખને આ ઔષધ છેક પ્રાચીન કાળથી આર્ય વૈદ્યોની પ્રીતિનું પાત્ર તો થઈ જ પડ્યું છે. પરંતુ આ દેશની વનૌષધિઓના ગુણદોષોનું નિરિક્ષણ કરનારા યુરોપીયન વિદ્વાનોમાં પણ તે આજકાલ માનીતું થઈ પડ્યું છે. એના ગુણોની પ્રશંસા કરતાં ચિતાગાંવના સરજન મેજર ઈ. સેન્ડર્સ જણાવે છે કે:-જુના મરડામાં આ ઘણું જ ઉપયોગી ઔષધ છે અને તીક્ષ્ણ મરડામાં આછીપીકાક્યુઆના સાથે હરીદ્રાઈ ન કરી શકે તેવું નથી. મોતીલાલ મુકુરજ કે જેઓ આ ઔષધને બહુ જ વાપરે છે તેઓ કહે છે કે બીજા બનાવટો કરતાં એનાં મુળીયાંની છાલનું ચૂર્ણ કરીને વાપરવાથી વિશેષ ફાયદો થાય છે, અને તે મોટા મનુષ્યને દરેક દાઢમે ૧૦ થી ૨૦ ગ્રેન જેટલા પ્રમાણમાં લેઈ થોડા પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત અપાય છે.

પખનાવાળા સરજન આર. એલ. દત્ત જણાવે છે કે:-આનો ક્વાથ કરીને વાપરવાથી જુના મરડામાં ઉત્તમ અસર સાથે ફેફસાં સ્વચ્છ થાય છે.

ફરીકપુરથી સીલીલ સરજન ડી બહુ જણાવે છે કે:-જેત હોરિપટાલમાં ઉપરો ઉપરી મરડાના ચોદ કેસોની અંદર આની છાલનો ક્વાથ વાપરવાથી ફેફસાં સ્વચ્છ થયા હોય. આ ક્વાથ પાંચ

દિવસો મુધી લાગલાગટ આપવામાં આવ્યો હતો અને તે કાર્પકસ-
માં આઇપીકાક્યુઆના વાપરવામાં આવ્યું નહોતું.

સહીદપુરથી સરજન એફ. ફ્રેંચ. જુલેન જણાવે છે કે:—
કઠાછાલ મરડામાં અપાય છે અને તેમાં અરીજી, આઇપીકાક અને
ટેનિક એસિડ પણ મેળવી શકાય છે.

દીનાજપુરના મેડિકલ ઓફિસર ડબ્લ્યુ ફારસીધસ્ત જણાવે
છે કે:—જુના મરડામાં આંતરડાની આંતર ત્વચાનું પર વધી ગયું
હોય અને તેથી ઝાડાવાટે અતિશય પર-પાય પડતો હોય તો પણ
તેને આ ઔષધ ખાત્રીથી મટાડનાર છે. આનો ક્વાથ અર્શમાંથી
પડતું લોહી મટાડવામાં ઉપયોગી છે. મરડાની તીક્ષ્ણ સ્થિતિમાં
સાથે તાવ હોય અથવા ન હોય તોપણ એના બીયા ઔષધ તરીકે
અપાય છે.

સરજન કે. ડી. થોસ જણાવે છે કે:—મારા ધંધાના મર-
ડાના કેસોમાં હવે હું આઇપીકાક્યુઆના ક્વચિતજ વાપરું છું. તી-
ક્ષ્ણ મરડામાં જે છાલનો ક્વાથ આપવો હોય તો થોડા અરીજી
સાથે જે ઔસના વજનમાં દરેક જે કલાકે આપવો, પરંતુ કડા
છાલમાંથી કાઢવામાં આવેલો ક્ષાર તીક્ષ્ણ મરડામાં ઘણાજ અસર-
કારક છે.

મુર્શીદાબાદના સરજન એસ. એમ. સીરકોરે જણાવે
છે કે:—મરડાના માટે આ દવા ઘણીજ ઉપયોગી છે અને તે વિષે
મારી ખાત્રી છે. એની છાલનો ક્વાથ એકલો અગર તો આઇપી-
કાકની સાથે હું વાપરું છું અને તેનું પરીણામ હમેંશાં સંતોષકા-

રક નીવડયું છે. તીવ્ર મરડામાં ખાસ કરીને પ્રથમ આઈપીકાક આપ્યા પછી આનો વધારે ગુણ થતો માલુમ પડે છે, અને તે ધર્માદા દવાખાનામાં અતિશય વપરાય છે.

આ બધા અભિપ્રાયો ઉપરથી જણાય છે કે ઝાડા અને મરડાના દરેક માટે તે એક રામખાણુ ઉપાય છે, અને દેશી વૈદ્યોમાં તેની અનેક બનાવટો વપરાય છે, જેમાંની વધારે અનુભવિક નીચે મુજબ છે.

કુટજ કવાથ—ચાર તોલા કડાછાલને ૬૪ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળા લેઈ તેમાં બે વાલ સુંઠનું ચૂર્ણ અથવા બા તોલો અતિ વિષનું ચૂર્ણ નાંખીને રક્તાતિસાર એટલે લોહી પડતો ઝાડો, લોહી દુઝતા અર્શ તેમજ દરેક જાતના અતિસારમાં આપવામાં આવે છે. માત્રા બેથી આઠ તોલા.

“વૃન્દ”

કુડાપાક ગુટિકા—તાજી કડાછાલ ચારસો તોલા લેઈને તેને ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે ૧૨૮ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળા લેઈ તેમાં કાળા પાઠ, મોચરસ, ધાવડીનાં ફૂલ, મોથ, અતિવિષ નીકળા, રીસામણીનાં મૂળ અને કાચાં બીલાંનો ગર્ભ એ દરેક ચીજને ચાર, ચાર તોલા લેઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી ઉમેરવું. બાદ ચુલે ચઢાવી મંદાગ્નિથી પકવતાં જ્યારે શીરા જેવું ધન થઈ જાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેની બેાર જેવડી ગોળાઓ વાળવી—માત્રા. ૧ થી એક તોલો. ઉપયોગ—લોહી પડતા અર્શ, દરેક જાતનો ઝાડો, મરડો, પાંડુ, સંગ્રહણી, સોજ અને કમળા ઉપર થાય છે, અને તે રાગ અને દોષની અનુકૂળતા જોઈને મધ, છાશ, પાણી કે દુધ સાથે આપવામાં આવે છે.

ઝાડા, કિંવા મરડાનું દરદ ગમે તેટલું જીવું અથવા તો સફેદ આમ, તાવ, કિંવા પરચુકા હોય તેના ઉપર આ ઔષધ અમોલિક છે અને એક નાના બાળકથી માંડીને છેક વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલા દરદીઓને પણ તે એક સરખી રીતે માફક આવે છે. વળી સંત્રહણીનું દરદ નવું હોય કિંવા જીર્ણ થઈને પેટ પુલવું, મહો આવવું, ખાંસી, કફ, લોહી પડવું, આમ પડવું, સોજા આવવા, આમણુ બહાર નીકળવી, પેટ મોટું થવું, નળાશ્રિતવાયુ, અર્શ વિગેરે અનેક વિકારયુક્ત થયું હોય તેના ઉપર પણ આ ઔષધ આબાદ કામ કરે છે. બાળકોને ખાધેલું અન્ન પાચન ન થતાં જે-વુંને તેવુંજ થોડીવારે નીકળી જતું હોય તો દહીંના પાણી સાથે આપવાથી આરામ થાય છે અને એ રીતે વિધવિધ પ્રકારના ઝાડાઓના દરદમાં તે એક સરખી અસર કરતું હોવાથી નિશંકપણે એમ કહી શકાય છે કે તમામ જાતનાં આતસારનાં દરદો માટે તે એક ઉત્તમ ઔષધ છે.

કાલિંગાદિ કવાથુ—ઈંદ્રજવ, પટોળીનાં પાંદડાં અને કડુ એ ચીજો સરખા બાજે લેઈ ખાંડી ખાખરી કરી તેમાંથી ચાર તોલા લેઈ ચોસઠ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી માળી લેઈ સવાર, સાંજ આપવાથી દરરોજ આવ તો ટાઢીઓ તેમજ ફરી ફરીને ઉચલા મારતો તાવ દૂર થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તાવનો વેગ નરમ પડ્યા પછી આ ઉકાળો ચાલુ રાખવાથી જલદી શક્તિ આવે છે અને શરીરમાં રહેલો ગ્રીણો તાવ દૂર થાય છે.

કમળ.

સં. પદ્મ, પંકજ. હિં. કમલ. મ. કમલ. ફા. નીલુફર. ફ.
Lotus. લા, Nelumbium Speciosum.

વિવરણ—કમળનાં પુલો શિવપૂજનમાં કામ આવતા હોવાથી દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. એની ધોળા પુલની, લાલ પુલની અને આસમાની પુલની એમ અનેક જાતો થાય છે. એનાં બીજને કમળ કાકડી કહે છે. અને તે વ્યાપારની પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે. વળી કમળની એક એવી જાત થાય છે કે જેનાં પુલો રાત્રિના સમયે ઉધડે છે અને રંગે ધોળાં હોય લાલ પુલો કરતાં ન્હાનાં હોય છે. આ જાતને સંસ્કૃતમાં ક્રુમુદિની કહે છે અને ગુજરાતી ભાષામાં પોયણીના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

ઉપયોગ—કમળનો ગુણ શીતળ અને ગ્રાહી છે અને તેથી કમળના તાંતણા કમળ કાકડી, પાંદડાં એ બધું એ ગુણના મારેજ વપરાય છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં દાહ થતો હોય ત્યાં તેના ઉપર આ ચીજો વાટીને ચોપડાય છે તેમજ પીવાને માટે પણ અપાય છે. કમળના યોગથી એક પ્રકારનું ઘૂન બનાવવામાં આવે છે કે જે ઉત્પલાદિ ઘૂતના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ ઘૂતના ઉપયોગથી અર્શના દરદને લીધે થતો રક્તઆવ, અત્યાર્તવ તેમજ ગર્ભાશયમાંથી પડતું લોહી બંધ થાય છે. જે સ્ત્રીને વખતો વખત કમ્બવાવડ થતી હોય તેવી સ્ત્રીને જે ગર્ભપાતનાં લક્ષણો શરૂ થવાનાં ચિન્હો જણાવા લાગે કે તરતજ આ ઘૂત આપવામાં આવે છે તો તરતજ ગર્ભાશયમાંથી જનનેન્દ્રિય મારફતે પડતું લોહી

અંધ યર્ષ મર્જાપાત થતો અટકી જાય છે. વળી આ ધૃતનો પીવા-
માં તેમજ શરીરે માલીશ કરવામાં ઉપયોગ કરવાથી વિસ્ફોટક
તેમજ પ્લીઝાં બળત્રાવાળાં દરદો શાંત થાય છે. આસમાની કમળ
ધોળા કમળ અને રાતા કમળનાં ફુલોના તાંતણા તથા જેઠીમધ
એ દરેક ચીજ એ, એ તોલા લેઈ તેઓને ૧૨૮ તોલા પાણી અને
બત્રીશ તોલા ઘી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે પાણીનો ભાગ બળી જઈને
ધી માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું તેનું નામ ઉત્પ-
લાદિ ધૃત છે.

ધોળું કમળ રાતા તથા સ્યામ કમળ કરતાં વધારે ગુણકારી
છે. નાનાં બાળકોને ગુદબંધ એટલે આમણ નીકળવાનું જે દરદ
થાય છે તેમાં કમળનાં ફુલા પાંદડાંને સૂકવી ચૂણું કરી સાકર સાથે
આપવાથી ધણું અજબ પરીણામ આવે છે. આ ઉપાયની બલા-
મણ કરતાં યોગ રત્નાકર ગ્રંથનો કર્તા જણાવે છે કે:—

પદ્મિન્યાઃકોમલંપત્રંચઃસ્વાદેચ્છર્કરાન્વિતમ્ ॥

પૂતન્નિશ્ચિત્યનિર્દિષ્ટનતસ્યગુદનિર્ગમઃ ॥

કમળનાં ફામળ પાંદડાં જે સાકર સાથે ખાય તેની આમણ
બહાર નીકળતી નથી એ નિસંશય રીતે અનુભવેલું છે.

કમળનાં ફુલની પાંખડીઓને તોડતાં તેઓના નીચેથી એક
જાતનો મધ જેવો રસ નીકળે છે જે પદ્મ મધુના નામે ઓળખાય
છે. એ મધુનું અંજન કરવાથી આંખનાં અનેક દરદો નાશુદ થાયછે.

કાચડો.

જં. કૃષ્ણાસ. હિં. સરહટો. ફં. A Crab.

વિવરણ—કાચડો એ પ્રખ્યાત પ્રાણી છે. ધર અને ગામની આજુબાજુની વાડો ઉપર ધણું કરીને તેનું રહેઠાણ હોય છે.

ધર્મ અને ઉપયોગ—વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં તે આ પ્રાણીના ગુણ દોષ સખંધિ કંઈ વિશેષ ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ તાનિક ગ્રંથોમાં તેના અનેક પ્રયોગો જોવામાં આવે છે. લંકાધિપતિ રાક્ષસરાજ રાવણના પુત્ર મેઘનાદે રચેલા “મહા માયાવી તંત્ર” નામે ગ્રંથોમાં જણાવ્યું છે કે:—

स्यात्तावच्चाटकसारःक्षारोवाकुकलासजः ॥

सतैललवणोलेपःशीघ्रदुर्जयवृद्धिनुत् ॥

ચક્ષુ કિંવા કાચડાને બાળી શાખ કરી તેમાં સિંધાલુણ અને તેલ મેળવી લેપ કરવાથી અંડવૃદ્ધિનું બચકર દરદ હોય તે પણ નાબુદ થાય છે.

અમારા એક મિત્રના બાળકને અંડવૃદ્ધિ એટલે અંતરગળ, સારણગાંઠ કે હર્નિયાના નામથી બાળખાય છે તે દરદ હતું. જેના માટે યુનાની એટલે હાડીમોના, આયુર્વેદિક એટલે દેશી વૈદાના, એલોપેથીક એટલે ઇંગ્રેજી વૈદાના તેમજ હોમીઓપેથીક પદ્ધતિના અનેક ઉપચારો કરવા છતાં પણ કંઈ ફાયદો નહિ થવાથી આખરે ઓ. પરેશન કરાવવા માટે સિવિલસરજનની પાસે લેઈ જવામાં આવ્યું, પરંતુ બાળકનું શરીર તદ્દન લાસ ગયેલું હતું; તેથી જ્યાં

સુધી તેનામાં પુરતી તાકાત ન આવે ત્યાં સુધી શસ્ત્રક્રિયાનું કાર્ય
બીન બેખમે થઈ શકશે નહિ, એવો સરજન સાહેબે અભિપ્રાય
આપવાથી ઓપરેશનનો વિચાર માંડી વાળી નેચરોપેથી ડોક્ટરોની
સલાહ લેવામાં આવી. આ ડોક્ટરોએ પણ જણાવ્યું કે આવું નાનું
બાળક બરાબર સ્થિર રહી શકે નહિ તેમજ વળી પ્રકૃતિ ધણી અ-
શક્ત છે અને દરદની સ્થિતિ ધણી ગંભીર છે જેથી અમારી પદ્ધતિ
પ્રમાણેના ઉપચારો પણ બરાબર ફોલોઅપ રીતે કાર્ય કરશે કે કેમ
તે વિષે શંકા છે. આ રીતે આધુનિક ચિકિત્સા શાસ્ત્રની બધી મુખ્ય
પદ્ધતિઓનું જ્યારે નિરાશાજનક પરીણામ આવ્યું ત્યારે નાસીપાસ
થઈને અમે ઘેર આવ્યા. દરદીનાં સગાં સખંધિઓનો વૈદ્યકશાસ્ત્ર
ઉપરથી તો હવે સમુજાનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયોજ હતો, જેથી કોઈ
પણ વૈદ્ય, હકીમ, કિંવા ડોક્ટર કલ્યાણ કરશે એવી આશાને છોડી
દઈ જે કોઈ બતાવે તે દરેક હિપાયો અજમાવવા માંડ્યા. જેમાં
આ નિર્દોષ બાળકને ફરીફરીને ચાર પાંચ વખત ડામ દેવામાં પણ
આવ્યા હતા. છતાં આ બધા ઉપાયોથી પણ કંઈ ફાયદો થયો
નહોતો. છેવટે ઉપર બતાવ્યા મુજબ વિધિથી કાચંડાની રાખનો
પ્રયોગ અજમાવવામાં આવ્યો અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે માત્ર
દશ દિવસના ઉપચારથીજ એ દરદ સદાને માટે નાબુદ થઈ ગયું.

કુબો.

સં. દ્રોણપુષ્પી, શ્વસનકર્ત્રિ. ગુમા, ગોમા, મ. કુંભા, તુંબા
કે. ધનધસે. જા. *Leucas cephalotes*. મા. દડધલ.

વિવરણ—કુખાના છોડવા ચોમાસે ધણા ઉગી આવે છે અને શિયાળા પછી સુકાઈ જાય છે, તેપણ કેટલાએક સ્થળોએ તે ખારે માસ પણ રહે છે. એની ઉંચાઈ ૧૦ થી દોઢ ફુટ જેટલી હોય છે. એમાં ઝાઝી શાખાઓ નીકળીને તે શાખાઓ ઉંચે વધી જરા અંદર વળે છે જેથી આખા છોડવાનો સારો ભરાવ થઈ એનો દેખાવ એક ગુમજ કે ઝુમર જેવો સુશોભિત થઈ રહે છે. છતાં કોઈ વાર એમાં શાખાઓ નહિ નીકળતાં એના છોડવા એકલડાડી-એ પણ વધી જાય છે. એ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં આગળ ધણું કરીને જથ્થાબંધ ઉગે છે. એનાં પાંદડાં એક ખીજના સામ સામે આવે છે અને તે એકથી ત્રણ ઇંચ લાંબાં, ૧૦ થી એક ઇંચ પહોળાં, ઢાર ઉપર ડાંગરીવાળાં તેમજ સુંવાળાં હોય છે. પુલની દડીઓ પાંદડાંના ખુણાઓમાંથી નીકળેલી હોય છે. એ દરેક દડીમાં આશરે ૫૦ થી ૧૫૦ જુદાં જુદાં સૂક્ષ્મ શ્વેત રંગનાં ફુલો હોય છે. એના આખા છોડવા ઉપર ધણું કરી ઘોળા કે જુરા વાળની રંગાટી હોય છે.

શુભુદોષ—

द्रोणपुष्पी कफार्शोग्री कमला कृमिशोथजित् ॥

अग्निमाद्य हराचैव पक्षाघातस्य नाशिनी ॥

કુખો કફ અને અર્શને હરનાર તથા કમળો, કૃમિ અને સો-જનને જીતનાર છે. (રાજવલ્લભ).

વળી અગ્નિમાંઘને હરે છે અને પક્ષઘાતનો નાશ કરે છે. (શોદલ).

ઉપયોગ—ઔષધના કામમાં દેશી વૈદ્યો માત્ર તેના પાંદડાં-
માંથી કાઢેલા રસનોજ ઉપયોગ કરે છે. એ રસની માત્રા બાળકો
માટે ૦૧ થી ૦૩ તોલો અને મોટી ઉંમરનાં મનુષ્યો માટે એકથી
એ તોલા જેટલી હોય તે નીચે મુજબ વપરાય છે.

વિષમજ્વર એટલે ટાઢીયા તાવમાં તેના રસમાં ૦૧ તોલો મ-
રીયાનું ચૂર્ણ મેળવીને અપાય છે. ખાંસીના દરદમાં મરીયાના બદલે
બહેડાનું ચૂર્ણ ઉમેરાય છે. બાળકોની ખાંસીમાં ૦૧ તોલો રસ,
એકાદવાસ ટંકણ અને થોડું એક મંત્ર સાથે મેળવીને પાવામાં
આવે છે. સંધિવામાં એના રસમાં લીંડી પીપરનું ચૂર્ણ ઉમેરવા-
માં આવે છે.

જો અતિશય જ્વર ચડ્યો હોય તો એનો રસ કાઢીને શરીર
એપડવાથી, અથવા તો એના છોડવાએને પાણી સાથે ઉકાળીને
તે પાણીની બાફ લેવડાવવાથી પરસેવો આવી તાવનો વેગ નરમ
પડી જાય છે. એના આખા છોડવાને ખાંડી રસ કાઢી તેમાં મરી-
યાનો ભૂકા મેળવીને કપાળમાં તેમજ મગજ ઉપર લેપ કરવાથી
વાયુ કે કફના લીધે અત્યંત દુઃખનું માથું પણ શાન્ત થાય છે.
એના રસમાં હળદર, સોનાગેર અને આમળાં એ ત્રણ ચીજો ઘસીને
તેનું આખમાં અંજન કરવાથી કમળાનું દરદ નાબુદ થાય છે.

વૈદ્યકીય દષ્ટિએ તો એનો ઉપર મુજબ ઉપયોગ થાય છે,
પરંતુ જડીભુટ્ટીએનો શોધ કરનારાએને તેના નીચે મુજબના અ-
મુલ્ય ગુણો હાય આવ્યા છે.

બાણુ રામપ્રસાદ શર્મા જણાવે છે કે:—એનાં પાંદડાંને ખાંડી

રસ કાઢી કપડેથી ગાળી લેષ એ રસને એક તપેલામાં નાંખી તેમાં તેટલુંજ પાણી ઉમેરી ચોવીશ કલાક રહેવા દેવું, ખીજા દિવસે હલાવ્યા ચલાવ્યા સિવાય ઉપરનું બધું પાણી નીતારી નાંખતાં તપેલાના તળીએ જે સત્વ રહે તે સત્વને એક થાળીમાં લેષ લેવું, અને એક મોટા દેગડામાં પાણી ભરીને ચુલે ચઢાવી તેના ઉપર એ થાળી રાખીને મંદાગ્નિ સળગાવવો. જ્યારે દેગડામાંના પાણીની વરાળની ગરમીથી થાળીમાંના સત્વમાંથી બીનાશનો ભાગ ઉડી જાય ત્યારે તેને નીચે ઉતારી લેષ એક શીશીમાં ભરી રાખવું. આ સત્વની માત્રા એક માસો એટલે લગભગ પંદર થડે ભારની છે.

ટાઢ વાછને આવતા દરેક જાતના તાવો માટે આ સત્વ એક માસો, કાળાં મરીયાં પચ્ચીશ અને તુળસીનાં પાંદડાં પાંચ અને કરકચના ગોળાની મીંજ એક માસો એ બધાં સાથે મેળવીને ગરમ પાણી સાથે આપવાં.

કમળાના દરદ ઉપર આ સત્વ મધ સાથે મેળવીને આંજવું.

આપ્રીજીના ઝેર ઉપર આ સત્વ પાણી સાથે ઓગાળીને દર અડધા કલાકે આપવું.

સર્પદંશથી કોઈ મનુષ્ય બેભાન થયું હોય તો આ સત્વનું ચૂર્ણ એક કાગળની ભુંગળી મારફતે નાકમાં ફુંકવું અને શુદ્ધિ આવ્યા પછી પાણીમાં ઘોળીને પાવું.

“ પાયોનીયર ” નામનું વિખ્યાત ઈંગ્લીશ પેપર જણાવે છે કે:—

Goomee this is a purely an Indian one, I have not been able to ascertain its English equivalent.

A girl about fourteen years of age was brought to me in the night in a Comatose condition, the relatives stating she had been bitten by a snake about 15 months before, I saw her and that she had six faintings fits, not having any reliable remedy at hand I obtained some leaves of the gooma plant and after extracting the juice had it blown in her nostrils, The effect was instantaneous the girl set up, as she had never been out of her sence.

To make sure that the snake was a poisonous one. I examined the foot and found to punctures in the skin.

I was told about this plant some years ago by an old Foker.

કુખો એ ચોખ્ખો ભારતીય છાંડ છે, જેથી તેની સાથે કોઈ પણ ઈશ્રેણ વૃક્ષની તુલના કરવાને માટે હું કૃત નિશ્ચય થવાને શક્તિવાન નથી.

એક દિવસ રાત્રિના સમયે એક ચૌદ વર્ષની છોકરીને ઘણી ખરાબ અવસ્થામાં મારી પાસે લાવવામાં આવી અને તેના સંબંધિઓએ જણાવ્યું કે:—એને આશરે પંદર મહીનાઓ ઉપર સાપ કરડ્યો હતો. આ વાતચિત્ત ચાલતી હતી એટલા સમયમાં મારા

જોવામાં આવ્યું કે તે છોકરી રહી રહીને છ વખત મુર્છિત થઈ ગઈ. આ વખતે મારી પાસે કાંઈ પણ યોગ્ય ઔષધ મોજુદ નહિ હોવાથી મેં કુખાનાં કેટલાંએક પાંદડાં મસળીને તેનો રસ તેણીનાં નસકોરાંમાં રેડ્યો. આ રસની અસર એટલી બધી જલદી થઈ કે તે છોકરી તરતજ ઉઠીને બેઠી થઈ અને એ દરદ તેને હમેશના માટે મટી ગયું અર્થાત્ ત્યાર બાદ કદી પણ બેશુદ્ધ થઈજ નહોતી.

જે સાપ તે છોકરીને કરડ્યો હતો તે ઝેરી હતો કે કેમ તેની પરીક્ષા કરવાને મેં તેનો પગ તપાસ્યો તો તેની ચામડી ઉપર કેટલાંએક છિદ્રો નજરે પડ્યાં.

આ ઔષધિમાં એવો ગુણ રહેલો છે એવી વાત કેટલાંએક વર્ષો પૂર્વે મને એક ફકીરે કરી હતી.

ખાટખટુંબડો.

સં. અલ્પમ્લપણી, કંકુરા હિં. રામચના, ખટુઆ, મ. આંમ-ટવેલ, કડમવલ્લી, લા. *Witis carnosia*. V. *pentaphylla*.

વિવરણ—ખાટખટુંબાના વેલા ધણા મોટા થતા હોય તે એમાંસે પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. પાંદડાં બેથી ચાર ઈંચ લાંબાં અને દોઢથી ત્રણ ઈંચ પહોળાં હોય ત્રેખડાની માફક ત્રણ, ત્રણ પાન ભેળાં આવેલાં હોય છે. એનાં ફુલના ગુચ્છા શીકા લીલા રંગના અને ફળો કુમખાત્રંધ આવે છે. ફળો, પાંદડાં તથા વેલાનો આકાર દ્રાક્ષને મળતો આવે છે. આ વનસ્પતિનાં દરેક

અંગો ખાટા રસથી ભરેલાં હોય છે અને જો તે ખાવામાં આવે તો ગળામાં દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. હિન્દુસ્થાનના ધણાખરા ભાગોમાં આ વનસ્પતિ થતી હોવાથી તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણુ ધર્મ અને ઉપયોગ—રાજનિષંટના કર્તાએ તો આ વનસ્પતિને માત્ર તીખી, ખાટી, અગ્નિને દીપન કરનારી, રૂચિ ઉપજાવનાર તથા બરોળ, શૂળ, વાયુ, કફ અને ગોળાને નાશ કરનારી જણાવી છે. પરંતુ જડી બુદ્ધિઓનો શોધ કરનારાઓને તો એ ઉપરાંત તેમાં એક બીજો અદ્ભુત ગુણુ માલમ પડ્યો છે. એ ગુણુ કાચો છે તે નીચેની હકીકત ઉપરથી સમજાશે.

ધન્વંતરિ નામે વિખ્યાત વૈદ્યકપત્રના તંત્રી ઇ. સ. ૧૯૧૬ના ફેબ્રુઆરી માસના અંકમાં જણાવે છે કે:—સંવત ૧૯૫૪-૫૫ની સાલના અરસામાં હું ગાયકવાડ સરકારના ખેરાલુ કસ્ટામાં હતો, તે વખતે મારે ત્યાં સંખ્યાબંધ દરદીઓ હવા લેવા સાડે આવતા હતા, અને હું તેમને વિનામુલ્યે હવા આપતો હતો, કારણુ મારે મારું ગુજરાન હવા ઉપર કરવાનું નહોતું, મારું ગુજરાન તો વડીલાતના ધંધાવડે ઇશ્વર કૃપાથી સારી રીતે ચાલતું હતું. મારા પાંડોશમાં દરજી ભગત નામના ભાટીયા રહેતા હતા જે ધણા વૃદ્ધ હતા, દાંદર ચયેલા દરદીઓને તેઓ એક જાતનું મુળાયું ધસીને ચોપડવાને કહેતા જેથી આગ બળી ફાલ્લા થઇ કિંવા તે જગો મુઝી જઈ તેમને થએલી દાંદર જતી રહેતી. એક વખતે મેં તેમને પૂછ્યું કે તમે દાંદર ઉપર શાનું મુળાયું વાપરો છો ? તેમણે કહ્યું ચિત્રકમુળ. મેં કહ્યું કે એતો બ્લીસ્ટર એટલે સખ્ત દાહક અસર કરી ફાલ્લો ઉત્પન્ન કરનારી ચીજ છે જેથી કાંઈ વખત તમને

દુઃખરૂપ થશે. પરંતુ તે વાત તેમના ધ્યાનમાં ઉતરી નહિ. થોડા દિવસો બાદ એવો અસંગ આવ્યો કે તેમના પોતાના ગળેજ દાદર નીકળી. પોતે દાદરની દવાતો જાણતાજ હતા, એટલે ચિત્રકમુળ લેસીને ગળા ઉપર લગાવ્યું. આ વખતે ચોમાસાના દિવસો હતા, દાદરની જગ્યા સૂઝી ગઈ તથા પાક ઉપર ચઢી અને પરીણામે કહોવાણના લીધે તેમાં જીવડા પડ્યા. હું હમેંશાં તેમને એ મુળ વાપરવાને ના કહેતો હતો તેથી તેમને આટલે સુધી પીડા થઈ પણ તેમણે મને એ હકીકત કહી નહી. પરંતુ અત્યંત પીડા થઈ અને લોહી આવવા લાગ્યું ત્યારે મને ખબર પડી. આ જંતુઓનો નાશ કરવા મેં કારખોલીક તેલનો તપાસ કર્યો, પરંતુ ખેરાલુમાં મળી શક્યું નહિ. કારણ સરકારી દવાખાનામાં પણ કાર્બોલિક એસીડ થઈ રહ્યો હતો. અને એ રીતે તેલ ન મળી શક્યું ત્યારે બીજી યુક્તિ કામે લગાડી. તે યુક્તિ એ હતી કે ઘાયેલું જી અને સાકર બેગાં કરીને પાકેલા ભાગના નારામાં જ્યાં આગળથી લોહી નીકળતું હતું ત્યાં આગળ મુકવાથી જીવડા તે ખાવાને ઉપર આવતા હતા. અને અમે તેઓને ચીપીઆવડે પકડી, પકડીને બહાર કાઢી નાંખતા હતા, આ કડાકુટ ચાલતી હતી એવામાં તે રથજે એક ઠાકરડો માથે ભારી લેઇને આવ્યો, તે મંદ્રોપુર ગામનો હતો અને મને સારી પેઠે ઓળખતો હતો, જેથી તેણે મને કહ્યું કે:—તમે જીવડા કાઢવા સાથે આટલી બધી કડાકુટ શા માટે કરો છો ? વગર મહેનતે બધા જીવડા જીવતી સ્થિતિમાં બહાર નીકળી આવે એવા ઉપાયો ક્યાં નથી ? મેં કહ્યું કે તેવો ઉપાય હોય તો તમે કરો. તેણે વનરપતિ લેઈ આવીને ઉપાય કરવાને કહ્યું. અમે તેને મહેનતના

આર આના આપવા ઠરાવ્યા અને તેની ભારી પણ વેચાતી લેઈ લીધી. જેથી થોડીવારમાં તે એક વનસ્પતિની ગાંઠ લેઈ આવ્યો, તેના હાથ મેં ધોવડાવ્યા અને તે ગાંઠ તેણે પથર ઉપર ધસી ચં- ફનની માફક જાડી રહેવા દેઈ તેનો એક લયકો રૂના પેલ ઉપર મુકી તે પેલ દવાવાળો ભાગ દરદવાળી જગ્યાએ આવે તેવી રીતે નામુર ઉપર ધંધો પાડ્યો, એટલે દવાનો લયકો નામુર ઉપર અને ૩ ઉપરની બાજુ રહ્યું. દશબાર મિનિટ પછી જ્યારે તેણે પેલું રૂનું પેલ ઉપાડી લીધું ત્યારે જીવતા કીડાઓનો એક લયકો પેલી દવા- ને વળગેલો હતો. આ જોઈ મેં કહ્યું કે તે કંઈ હસ્ત ચાલાકી કરી છે, માટે મને દવા મુકવા દે. આમ કહી મેં તે મુળ ધર્યું અને તેનો લયકો પ્રથમની માફક નામુર ઉપર મુક્યો તો તે વખતે પણ અનેક જીવતા કીડાઓ તરી આવ્યા. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત એ દવા મુકવાથી તમામ જીવડા નીકળી ગયા અને તેથી દરદીને ગળા ઉપર બે દિવસથી સખત વેદના થતી હતી, અને રાત્રિ- એ ઉંઘ પણ નહોતી આવતી તેમાં આરામ જણાયો. આ ઉપર- થી તે મુળીયું જાણવાની મને ઉત્કંઠા થઈ, જેથી તે ઠાકરડાને મેં પેલું સમજાવ્યું. પણ તેણે મને તે મુળીયું બતાવવાની ના પાડી. મેં તેને દશશેર, બારશેર ચોખા ખાવાને આપ્યા અને કહ્યું કે તું જાણે છે કે:-હું દવા કરી કાંઈ પાસે કંઈ લેતો નથી, તો પછી હું લોકોને ઘેર એવા ઉપાય કરવા જઈ ત્યાં તારો ધંધો બગડે એમ નથી, પરંતુ આવા દરદીઓના ઘેર તને બોલાવવાની હું સલાહ આપીશ જેથી તેઓ તરફથી તેને ધણો ફાયદો થશે. આ પ્રમાણે અનેક મુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેના મનનું સમાધાન કરવાની બધી મહે-

નત કર્યા પછી તે મુળ ખતાવવાનું તેણે કશુલ કયું, જેથી અમે
અન્ને તરત ગામ બહાર ગયા. તે ગાંઠ મને પ્રથમથીજ ઓળખાઇ
ગઇ હતી, તેથી મેં કહ્યું કે જો હું તને વેલો ખતાવું તેજ એ છે
કે નહિ ? પછી મેં તેને વેલો ખતાવ્યો અને તેણે કશુલ કર્યો. એ
વેલાને ભોંયમાંથી ખોદતાં તેમાંથી ગાંઠ નીકળી અને એ ગાંઠ તે
ઠાકરડાએ આણેલી ગાંઠ સાથે મળતી આવી. આ ગાંઠ શાની હશે
તે જાણવા વાંચકવર્ગ ઇન્ટેન્ડર હશે, માટે જણાવવાનું કે તે ગાંઠ
ખાટખટમઠાની હતી. કે જેના વેલાઓ ચોમાસામાં જ્યાં, ત્યાં પુ-
ષ્કળ થાય છે. મેં પણ ત્યાર પછી એ ગાંઠનો ઉપયોગ કરી જોયો
હતો અને તે પણ પ્રથમનો માફકજ અસરકારક જણાયો હતો.
પરંતુ જ્યારે એ ગાંઠ સુકાઇ જાય છે ત્યારે તેમાં પ્રથમના જેવો
ગુણ રહેતો નથી. અને તેથી તેનો ગુણ ટકાવી રાખવાને માટે કાંઈ
જાતનો મલમ કે ટીંકયર શોધી કાઢવાને માટે હું તે મુળીયું સર
બાલચંદ્ર કૃષ્ણભાટવડેકર પાસે મુંબાઇ લેઇ ગયો હતો અને સર્વે
હકીકત કહી હતી, પરંતુ તેઓ સાહેબ પણ એ સખાંતિ કંઈપણ
શોધ હજી સુધી કરી શક્યા નથી.

આ મુળીયાનો અમે પણ ઉપયોગ કરી જોયો છે અને ચો-
માસાના દિવસોમાં ઢોરોને સહેજ આંદુ કે ઉઝરડો થવાથી તેમાં
જે કીડા પડે છે તેને દુર કરવાને માટે પણ એવું અકસીર જણાયું
છે, કે જો આ કામ માટે શીનાઇલના બદલે તેનો ઉપયોગ કરવામાં
આવે તો શીનાઇલની ખરીદી માટે દરવર્ષે જે સેંકડો રૂ. વિદેશ
અસડાઇ જાય છે તેનો અવશ્ય બચાવ થયા વિના રહે નહિ.

ગરોળી.

સં. પૃથ્વી. હં. A Lizard.

વિવરણ—આ પ્રાણી અત્યેક અનુખ્યના ધરમાં વસતું હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. અને ભીંત, કુંભી, કમાડ, પાટડા, વળીઓ, ખાપો વિગેરે સ્થળોએ જાણે તે જગ્યા ઉપર ચોંટી ગયું હોય ને તેમ સાંચા સમય સુધી વળગીને પડી રહેતું હોવાથી ભીંત ગરોળી કે ગરોળીના નામથી પણ ઓળખાય છે. આ પ્રાણી ને શરીર ઉપર પડે તો કંઈ અશુભ બનાવ બનશે એમ માનીને હિન્દુ લોકોમાં ઘાન, પુણ્ય કરવાનો રીવાજ છે.

ઉપયોગ—વૈદ્યક શાસ્ત્રના મંથે જોતાં તો આ પ્રાણીનો ઔષધ તરીકે કંઈ પણ ઉપયોગ થતો હોય એવું માલુમ પડી આવતું નથી. પરંતુ “રિસાલાહીકમત લાહોર” નામની કીતાબમાં થોડાં એક વર્ષો પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું હતું કે:—પતનું દરદ કે જે વૈદ્યો અને હકીમોમાં મુશ્કેલીથી મટી શકે કિંવા ન પણ મટે એવું મનાય છે તેને ચમત્કારિક રીતે નાશુદ કરવાના ઇલાજ માટે કેતુરમાં એક ફકીર અત્યંત પ્રખ્યાત હતો, કેમકે દરદીને તે કાષ્ટ પણ જાતની દવા આપ્યા સિવાય માત્ર ત્રણ દિવસ ખીચડી ખવડાવીને જ આ દરદને નાશુદ કરતો, જેથી લોકો તેને એક મહાત્મા તરીકે માનતા હતા. દરદીને ત્રણ દિવસ સુધી એ ખીચડી ખવડાવવાથી તેના શરીરમાંથી લીલા, પીળા રંગનો અને દુર્ગંધ મારતો પુષ્કળ ખરસેવો નીકળ્યાં કરતો, જેની મારફતે શરીરમાંથી સદરદુ રોગને ઉત્પન્ન કરનારું સઘળું ઝેર ઝડી જઈ દરદીને આરામ થઈ જતો. આ ઉપરથી તે ઉપાય જાણવાને અમેએ તે ફકીરની અત્યંત સેવા

ઉઠાવી તો પણ તેણે કંઈ પણ બેદ જતાવ્યો નહિ. પરંતુ તેની પાસે
આવા દરદીઓ અનેક આવતા હોવાથી લાંબા સહેવાસના અંતે
યુક્તિપ્રયુક્તિથી સમજવામાં આવ્યું કે:—તે એક જીવતી ગરોળાને
પકડીને કપડાની પોટલીમાં બાંધી દેતો હતો અને તે પોટલીને એક
દેગડામાં રાખીને તેના ઉપર ખીચડી અને પાણી ભરી દેખ ચુલે
ચઢાવતાં જ્યારે તે ગરોળા મરી જતી, ત્યારે પોટલીને ગુંપચુપ વા-
સણમાંથી કાઢી લેખ સદરહુ ખીચડી દરદીને ખાવા આપતો, જેથી
ઉપર મુજબ પરીણામ આવતું.

સદરહુ ફરીર આ બધી ક્રિયા એકાંતમાં બેસીને કરતો. અ-
ર્થાત ખીચડી પકાવતી વખતે તેના ઉપર ઈલમ પઢવે પડે છે
જેથી કોમનો પડછાયો તેના ઉપર ન પડે એટલા માટે એકાંતમાં
બેસીને તેને પોતાના હાથેજ તૈયાર કરવી જોઈએ એવું બહાનું કા-
ઢતો. પરંતુ એક ઔષધ તરીકે જાહેરાતમાં આ વિધિનો ઉપયોગ
કરવો એ કામ અમને ખરેખાત અધરું જણાયું તેથી અમે બીજી
તરફથી શોધી કાઢી.

એ તરફથી એવી હતી કે માટીના એક નાના વાસણમાં ચ-
ણાની દાળ ભરીને તેમાં બે, ત્રણ, જીવતી ગરોળીઓ નાંખી તે
વાસણનું મહોડું બંધ કરીને પંદર દિવસ રાખી મુકવામાં આવતું,
જેથી તે પ્રાણીઓની દાળ, મુત્ર વિગેરેથી સદરહુ દાળ ભીંજાઈ
જતી. એ દાળને છાંયે સૂકવીને રાખી મુકવામાં આવતી અને જ્યારે
જરૂર હોય ત્યારે તેમાંથી ના થી ના તોલા જેટલી દાળ ખાંડી
ચૂર્ણ કરી તેના હલવે બનાવી દરદીને આપવાથી અજબ પરીણા-
મ આવતું.

આર્થ, યુનાની અને એલોપેથીક એ ત્રણે વૈદ્યક શાસ્ત્રોએ લગભગ અસાધ્ય જેવા માનેલા પત એટલે વાતરકતના દરદ ઉપર આ ઉપાયની કેવી અસર છે તેનો અમે ધર્મ બાધના કારણથી અનુભવ લેષ શક્યા નથી જેથી કંઈ પણ અભિપ્રાય આપી શકીએ તેમ નથી. પરંતુ તંત્ર શાસ્ત્રના મથોમાં વાંચવામાં આવ્યું છે કે ગરોળીનું ઝેર તનદુરસ્ત મનુષ્યના ખાવામાં આવવાથી પતના જેવું દરદ ઉત્પન્ન થાય છે, ઘણાંખરાં ઔષધાનો ગુણ ધર્મ એવો હોય છે કે તેઓ જે જાતનું દરદ ઉત્પન્ન કરવાના વિકારવાળાં હોય છે તેવાજ પ્રકારનું દરદ ખીજા કોઈ કારણથી થયું હોય તો તેને નાશુદ કરી શકે છે. અને તેથી જો કોઈ યોગ્ય અધિકારી આ બાબતનો પુરતો અનુભવ લેષ જનહિતાર્થે પ્રસિદ્ધ કરશે તો વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં એક અમુલ્ય નવિન ઉપાયનો ઉમેરો થશે.

ગાડર ઝીપટો.

સં. નાગદમની, વિષાપહા હિં. નાગદમન, નાગદોન. મ. નાગદવણી. ગુ. ગાડર ઝીપટો, ધોળો ઝીપટો, ભરઠ. ફ. Indian worm-wood. જા. Artimisia Indian.

વિવરણ—ગાડરઝીપટો ચોમાસે ઘણાજ જોવામાં આવે છે. પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ તે બારે માસ પણ હોય છે. એના છાડવા એકથી ત્રણ ફીટ ઉંચા વધે છે, પરંતુ થોડાએક વધ્યા પછી એની શાખાઓ બહુ કરીને આડીઅવળા ઘણી લાંબી વધી જાય છે અને તેને ચોરની વાડ કે કાંટાવાળા ઝાડવાંની ઓથ મળે તો તેના ઉપર

૪ થી ૬ શીટ ઉંચા ચઢી જાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં અને ઘણું કરીને કંટાશળીઆનાં પાનને મળતાં હોય છે. કુલ્લકાશ લેતાં લીલા રંગનાં અને ફળો પ્રથમ લીલા રંગનાં હોય છે. પરંતુ પાછળથી જુરા રંગના થઈ જાય છે. એ ફળો ઊપર ગીચોગીચ ઘેળાજુરા વાળની ફંવાટી અને વાંકી તીક્ષ્ણ અણીવાળા કાંટા આવેલા હોય છે. આ ઝીપટો એ જેના સાવરણ થાય છે તે લાલ ઝીપટો નહિ, પરંતુ જેનાં ફળ કાંટાનાજ ગુચ્છાવાળાં થાય છે અને જે ગાડરને ચોટી જાય છે, તથા જેનાં પાંદડાં અણીદાર અને લાંબાં થાય છે તે ઘોળો ઝીપટો સમજવો.

ગુણદોષ—

સર્વગ્રહમશમનીવિશેષવિષનાશિની

મૂત્રકૃચ્છવ્રણાત્રક્ષોનાશયેજ્જાલગર્દમ્ ॥ (ભા. પ્ર.)

ઉદરાદ્યાનદોષઘ્નીકોષ્ટશોધનકારિણી (રા. નિ.)

લૂતાસર્પવિષંવાતંફંવાન્તિકૃમીન્વ્રણમ્ ॥

શૂલંગુલ્મંરક્તદોષંજ્વરંસર્વવિષાણિચ. (નિ. ર.)

ભાવ પ્રકાશ કહે છે કે તે સર્વે પ્રકારની ગ્રહ પીડાઓને શમાવનારી અને મુખ્ય ભાગે વિષનો નાશ કરનારી છે. વળી મુત્ર-કૃમ્મ, વ્રણ, રાક્ષસ પીડા અને જલગર્દભ રોગનો નાશ કરે છે.

રાજનિષંદુકાર જણાવે છે કે તે ઉદરરોગ અને આક્રાન્તે હરનારી તથા કોઠાને શુદ્ધ કરનારી છે.

નિષંટ રત્નાકરના કર્તા જણાવે છે કે તે કરોળીઆ અને સાપનું વિષ, વાયુ, દહ, બિલટી, કૃમી અને વ્રણને હરનારી છે.

વળી તે શુભ, ગોળો, રૂધિરવિકાર તાવ તેમજ સર્વે પ્રકારનાં જીરો નો નાશ કરે છે.

ઉપયોગ—એનાં મૂળાઆંત્રિકાળો કરીને પીવાથી મૂત્રકૃમ્મ-
નું દરદ દુર થઈ પેશાબ સાફ રીતે આવે છે. પાંદડાંને વાટીને
ગડગુમડ અને સોળાઓ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. બીજને વાટીને
સાકર સાથે મેળવીને કફ અને ઉધરસવાળાને ખવડાવાય છે.

સાપ, વીંછી, કરોળીઆ વિગેરે હરેક પ્રકારના ઝેર ઉપર
આના જેવી ઉત્તમ બીજ દવા નથી. એનાં મુળીયાં ના તોલાભાર
જોટલાં લેખને ગરમ પાણી સાથે ધસીને પાવાથી તત્કાળ ઢાઢાની
શુદ્ધિ થઈ ઝેરની શાન્તિ થાય છે. આ વનસ્પતિમાં દરેક જાતનાં
ઝેરા નાબુદ કરવાનો ગુણ હોવાથીજ સંસ્કૃત ભાષામાં તેને
“વિષાપહા” ના નામથી ઓળખવામાં આવી છે, વળી તે સાપ-
ના ઝેરન ટાળનાર હોવાથી “નાગારિ” “નાગદમન” “નાગહંતા”
વિગેરે નામે આપવામાં આવ્યાં છે. એનાં પાંદડાંમાં પણ તેવોજ
ગુણ હોવાથી “નાગપત્રા” પણ કહેવામાં આવી છે.

ગડ, ગુમડ અને વ્રજુને મટાડવાના એના ગુણો વિષે ત્રિવે-
ચન કરતાં થોડા દિવસો ઉપર પુનાના વસંત વ્યાખ્યાનોમાં નરહર
ગોપાળ સર દેશાઈ નામના લાંડનથી એમ. બી.ની માનવંતી પદ્મી
મેળવી આવેલા એક ધુરંધર ડાકટર સાહેબે જણાવ્યું હતું કે:—
વિભાગતથી યુરોપીયન વૈદ્યક શાખીને આ દેશમાં આવ્યા પછી મને
જે, જે શંકાઓ થવા લાગી તેના નિવારણ માટે પ્રથમ મેં યુનાની
વૈદ્યકનાં ભાષાંતરો વાંચ્યાં અને છેવટે આયુર્વેદીય ગ્રંથોનો અભ્યાસ
કર્યો તે ઉપરથી મારી ખાત્રી થઈ કે તે વૈદ્યક ધણુંજ ઉત્તમ છે,

આ ઉપરથી મેં ઇંગ્લેન્ડ વૈદ્યક છોડી દેખ ગામડી વૈદ્ય શરૂ કર્યું અને હાલમાં હું દેશી ઔષધોનું વાપરું છું.

ઇંગ્લેન્ડ ફાર્માકોપીઆ, મુનાની વૈદ્યક ગ્રંથો, અમેરિકન, જર્મન તથા ફ્રેન્ચ વૈદ્યક પદ્ધતિ એ બધાં એકઠાં કરવાથી જે કંઈ શાસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાય તે બધાની બરાબરી કરવાને આર્ય વૈદ્યકનો એકલો “ચરક સંહિતા” નામનો ગ્રંથજ બસ છે.

આયુર્વેદ એ જુની વિદ્યા હોવાથી સડેલી વિદ્યા છે અને યુરોપીયન વૈદ્ય દિનપ્રતિદિન આગળ વધે છે એવું યુરોપીય ડૉક્ટરો અને તેમના આ દેશના ફેટલાએક દેશી ચેલાઓ બોલે છે. આ વાતમાં ફેટલું સત્યાસત્ય છે તેનાં અનેક ઉદાહરણોમાંથી માત્ર થોડાં એક આપું છું.

ઝેર ચડ્યા ઉપર સોનું ઉપયોગી થઈ પડે છે એવો શોધ ઇંગ્લેન્ડ ડૉક્ટરોને ગયા વર્ષમાંજ હાથ લાગ્યો, અને આ નવિન શોધ કર્યા બદલ બે ડૉક્ટરોને બક્ષિસો પણ આપવામાં આવી, પરંતુ આપણને તો આ વાત ચરક મહર્ષિએ સેંકડો વર્ષો પહેલાંજ જણાવી દીધેલી છે.

સંગ્રહણીના દરદમાં જે દહીં, પારો, ખીલી તથા ખીજાં કૃમિમિત્ર ઔષધોનો આજકાલ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેજ ઔષધો હજાર વર્ષ પહેલાં પણ વપરાતાં હતાં.

કમળાના રોગ માટે ઇંગ્લેન્ડ વૈદ્યકમાં ફોષ પણ સારું ઔષધ નથી, આ વિષયમાં મારો જાતિ અનુભવ કહું. વાંદરામાં એક યુરોપીયન ગૃહસ્થને કમળો થયો જેથી તેઓ ઔષધ માટે મારી પાસે આવ્યા, મેં તેમને ઇંગ્લેન્ડ પદ્ધતિ પ્રમાણે મિક્ચર કરી આ-

પ્યું. દર વીઝીટ દશ, દશ રૂપીઆ શી લેખને મેં તેમની પાસેથી આશરે દોઢસો રૂપીઆ શીના કઢાવ્યા અને આશરે દોઢ મહીના સુધી દવા આપી પરંતુ સારું થયું નહિ. આથી નિરાશ થઈને તેઓ એક સુરતના વૈદ્ય પાસે ગયા. તે વૈદ્યે તેમને એક વનસ્પતિનું ચૂર્ણ સુધવા આપ્યું અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે માત્ર બે દિવસ તે ચૂર્ણ સુધવાથી નાકમાંથી પીળી રસી નીકળીને કમળો મટી ગયો. પછી તેઓ સાહેબ મારી પાસે આવીને બોલ્યા કે:—તમને મેં ૧૫૦ રૂ. આપ્યા તે ફાગટના ગયા ! આ વાત મેં મુંગે મોઢે કબુલ કરી ! યુરોપીયન ડોક્ટરો ગડબડના સોળ ઉપર ઠંડા પાણી કે લેડલેશનનો ઉપયોગ કરે છે. કાષ્ઠવાર આ ઠંડકથી સોળે બેસી જાય છે. પરંતુ કદી જો બેસે નહિ તો પોલ્ટીસ મારી, મારીને પકાવીને ફાડે છે. અથવા તો ઓપરેશન કરે છે એટલે ચપ્પુ વડે ખીરે છે. કારણ કે ઈંગ્રેજ વૈદ્યકર્મા આ સિવાય બીજો ઉપાય નથી કે જે સોળ ઉપર ચોપડવાથી સોળને નાશુદ કરે, પરંતુ દેશીવૈદ્યકર્મા આવા ઉપાયો અનેક છે. એકવાર મારી પાસે “સેલ્યુલાઈટીસ” દરદનો એક રોગી આવ્યો. આ દરદ શસ્ત્ર ક્રિયા સિવાય મટશે નહિ એમ મને લાગ્યું. પરંતુ દરદી નાનું બાળક હોવાથી તેમ કરવું કઠીણ તથા બચ બરેલું જણાયાથી દેશી ઔષધ વાપરી જોવાનો મેં વિચાર કર્યો. જેથી સોળ ઉપર નાગદમણીનાં પાંદડાં મેં બાંધ્યાં અને સવાર, સાંજ કડવા લીંબડાનો થોડો, થોડો રસ ખાવાને કહ્યું. આશ્ચર્યની વાત એ બની કે ચપ્પુનો ઉપયોગ કર્યા વિનાજ આ છોકરો પાંચ દિવસમાં સારો થઈ ગયો. પણ આમ કરવાથી મેં બસો રૂ. ફીના ખોયા.

આવાંજ ખીન અનેક જિલ્લાઓ આપ્યા પછી ઉવટે આ ડોક્ટર સાહેબ જણાવે છે કે:—ખરખરો વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે:—જે દેશમાં જે રોગ થયો હોય તેના ઉપર તે દેશનુંજ ઔષધ સારો ગુણ કરે છે, અને તેથી હિન્દુસ્થાનના લોકોને જે રોગ થાય તેઓના ઉપર હિન્દુસ્થાનમાં પેદા થનારાંજ ઔષધો આપવાં જોઈએ. દેશી ઔષધોની વિરૂદ્ધ બોલનારા ડોક્ટરોની હું ખે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરું છું કે આપ એક વખત આયુર્વેદને શીખો ! તેના સંપૂર્ણ રહસ્યને વિચારો ! તેના આશ્ચર્યમય પરીણામનો અનુભવ લ્યો ! અને પછી નાક મરડવું હોય તો મરડજો.

ઝીપટો.

સં. ઝિંઝિરીટા. હિં. ખિરીયારા. મ. ઝિઝુડાં, કુતરે વાંદરે, ઝિંઝિરા. લા. *Triumfetta Rotundifolia*.

વિવરણ—ઝીપટાના છોડવા ફેટલાએક સ્થળે ખારમાસ જોવામાં આવે છે, તો પણ તે ચોમાસે વિશેષ જગી આવે છે. તે ૧૫ થી ૩૫ ફીટ સુધી ઉંચા થાય છે. એને પણ ઝીપટીની પેઠે છેદે છેટ જરા લાંબી શાખાઓ નીકળી તેઓના ઉપર ના થી એક કે દોઢ ઇંચ લાંબાં અને તેટલાંજ પહોળાં પાંદડાં આંતરે આંતરે આવે છે. એ પાંદડાંની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો અને નીચેની સપાટીનો જરા ઘોળાસ લેતો હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ઉપર તારાકૃતિના કાંટા જેવા વાળ આવેલા હોય છે, તેથી પાન ઉપર આંગળો ફેરવતાં તે ખરસટ લાગે છે. એ પાંદડાં ઝાળાઈ લેતાં અને કુદ પીળાં હોય છે જે બપોર પછી ઉધડે છે. કુદ ચણના

દાણા જેવડા અથવા તે તેનાથી નાનાં અને કાંટાવાળાં હોય છે.

શુભ્રુદાપ—ગ્રાહી, ઉપલેપક અને પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ—કાંઈ પણ કારણથી થયેલા જખમમાંથી લોહી
 બહાર પડે તો બંધ કરી ધાને રૂઝવી દેવામાં ઝીપટાનો ઉપયોગ છેક પ્રા-
 ચીનકાળથી પ્રસિદ્ધ છે. આગળના સમયમાં રણક્ષેત્રમાં યોદ્ધાઓને
 જ્યારે તીર, તરવાર વિગેરે શસ્ત્રો વાગવાથી જખમ થતા ત્યારે
 તેમાંથી બહાર પડેલું લોહી બંધ કરી જલદી રૂઝ આવવાને માટે આ ઔ-
 પધિનો રસ ધાની અંદર ભરવામાં આવતો એવું કેટલાએક
 પ્રાચીન ગ્રંથો વાંચવાથી સમજાઈ આવે છે. આજે પણ ખેડૂત,
 રબારી અને ખીજા ઘાસ વાઢનારા લોકોને ઘાસની ધારથી કિંવા
 દાતરડા વડે કપાવાથી જખમ થાય છે તો તેના માટે લીકર ફેરી
 કે ટીંકચર ફેરી જેવાં ઔષધોની શોધ ખોળ ન કરતાં ઝીપટાને
 શોધી કાઢી તેનાં પાંદડાં ચાવીને જખમ ઉપર મુકે છે જેથી તેમાં-
 થી નીકળતું લોહી તરતજ બંધ થઈ જાય છે અને જખમ પાક્યા
 સિવાય રૂઝાઈ જાય છે.

આ ઔષધિ કવળ શરીરની બહારની બાજુના અવયવો ઉપ-
રની આવી અસર કરે છે એમ નથી, પરંતુ આંતરિક અવયવો
ઉપર પણ તેવીજ અસરકારક છે અને તેથી દરરોજ સવાર સાંઝ
એનાં ૦ા તોલા જેટલાં મુળીયાંને પાણી સાથે ધસીને તેમાં સા-
કર મેળવીને પીવાથી લોહીને ઝાડે, અર્શમાંથી પડતું લોહી તેમજ
ફેફસાંમાંથી થતો રક્તસ્રાવ પણ તટકાળ મટી જાય છે, અને તેથી
આ ઔષધિનો ઉપયોગ કરનારને “હેઝેલીન” જેવી બારે કિમતની
ઔષધિ ખરીદવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ઝહેર મહોરો ખતાઈ.

हि. त्रेकु अमर, कानी अहेर महेरा. यु. अहेर महेरा अ.
शदन हरमादनी. इ. Mineral stone, serpent stone का.
Blezoar.

વિવરણ—ઝેર મહોરો એ આરસપહાણુ જેવો અને પીળાશ, લીલાશ કે રતાશ પડતી ઝાંખવાળો કિંવા સાણુના જેવા રંગવાળો પદાર્થ હોઈ યુનાની દવાઓ વેચનારા ગાંધીઓને ત્યાં મળી શકે છે. અને પાણી સાથે ધસ્યા પછી જેનો ધસારો સફેદ રંગનો થાય છે તે ઉત્તમ અને વાપરવા લાયક ગણાય છે. ખીજો એક હલકી જાતનો ઝહેર મહોરો આવે છે જે કાળાશ પડતા રંગનો અને કઠીણ હોય છે જેથી માત્ર બાહ્યોપચારમાં જ વપરાય છે.

ગુણદોષ—યુનાની વૈદ્યક ગ્રંથોમાં આ ઔષધની અત્યંત પ્રસંશા કરવામાં આવી છે. “કરાખાદીન કખીર” નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે તેને તાપમાં રાખવાથી તેમાંથી પરસેવો છુટે છે એ પરસેવો તાવના દરદીને ખવડાવવાથી ગમે તેવો જીર્ણવર તત્કાળ દુર થાય છે.

રસરાજ મહોદધિ નામના ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—ખરા ઝેર મહોરાની ઓગખાણુ એવી છે કે લીંબડાનાં પાંદડાં સાથે એને વાટવાથી લિંબડાની કડવાશ જતી રહે છે એટલું જ નહિ પરંતુ અરીણુ જેવી કડવી વસ્તુઓ ખાધા પછી ઝહેરા મહોરા ખાવામાં આવે તો મુખમાંથી કડવાશ દુર થઈ જાય છે.

વળી ખીજ એક ગ્રંથમાં લખવામાં આવ્યું છે કે—ઝહેર મ-

હોરાને પાણી સાથે વાટી તેની ગોળી બનાવી ઝેરી સાપના મોઢામાં રાખવામાં આવે તો તે સાપ મરી જાય છે. જો કે આ બાબતને અનુભવ લેવામાં આવ્યો નથી, તોપણ એટલું તો અનુભવસિદ્ધ ચોક્કસ છે કે:-ઝહેર મહોરો એ એક તદ્દન નિર્ભય અને ઉત્તમ અસરકારક ઔષધ હોઈ તેમાં ઝેરને હરવાના, જીર્ણવર, અજીર્ણ, ઉલટી, અપચો, ઝાડો અને હૃદય, યકૃત, પાચનક્રિયા અને મુત્ર માર્ગનાં દરદો દુર કરવાનો, તથા શરીરમાં બળ, વીર્ય અને કાન્તિનો વધારો કરવાના અદ્ભુત ગુણો સમાવેલા છે.

ઉપયોગ—આ ઔષધનું ઝેર મહોરો એવું નામ છે તે ઉપરથી તે ઝેરી છે એમ માનીને ભડકવાનું કંઈપણ પ્રયોજન નથી. કારણ આ ઔષધ પોતાની જાતે બિલકુલ ઝેરી ન હોતાં કેવળ નિર્દોષ છે પરંતુ તેમાં ઝેરને હરવાના અદ્ભુત ગુણો રહેલા છે જેના લીધે જઘેર મહોરો એ નામથી ઓળખાય છે. સાપ, વીંછી, અરીણ વિગેરે કાષ્ઠપણ જાતનું ઝેર ચઢ્યું હોય ત્યારે તેને પાણી સાથે ધસીને પાવાથી ઉલટી મારફતે ઝેરને દુર કરે છે. માટે જ્યાં સુધી ઉલટી-ઓ થયાં કરે ત્યાં સુધી વારંવાર આ ઔષધને આપ્યાં કરવું અને જ્યારે ઉલટીઓ થતી બંધ થાય ત્યારે ઝેર નાશુદ્ધ થયું સમજવું. રોગ, કાલેરા, મેલેરીઆ, શીતળા વિગેરે ઝેરી હવાને લીધે ઉત્પન્ન થતા સંક્રમક રોગો ચાલતા હોય ત્યારે ઝેર મહોરો એક વાલ, ઝેરી ટોપર એક વાલ તથા પપીતા અર્ધો વાલ એ ત્રણે ચીજોને વાટી ચૂર્ણ કરી ગુલાબ જળમાં ઘુટી દરરોજ સવારના ખાવાથી તેવો એક પણ રોગ લાગુ પડી શકતો નથી. વળી કાલેરાનું દરદ લાગુ પડી ગયા પછી પણ જો દર બે, બે કલાકે આ દવા આપ-

વામાં આવે છે તો બીજા હરકોઈ ઉપાય કરતાં વધારે સારી અસર કરી શકે છે એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. એર મહોરાનો ગુણ હિણુ નથી, તેમજ શીત પણ નથી, પરંતુ સમશીતોષ્ણ છે જેથી દરેક મનુષ્યની પ્રકૃતિને માફક આવે છે. તેમાં પણ બાળકોના અશુભ, ઉલટી, ઝાડા અને શોષરોગમાં તે વધુ ઉપયોગી અને ખાસ અસરકારક છે. બાળકોને વરાધના લીધે લીલા રંગના જે ઝાડાઓ થાય છે તે નાશુદ્ધ કરે છે. તેમજ “સુકતાન” નામથી બાળખાતો “બાળશોષ” નામનો બાળરોગ કે જેમાં બાળક હમેશાં ક્ષીણ થતું જાય છે તેમાં તેનો નિયમિત રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ધણો ફાયદો કરે છે.

ખરાબ હવાની અસરથી કે પરદેશનું પાણી લાગવાની અસરથી થતાં દરદો જેવાં કે શુભ્રજ્વર, અતિસાર, સંઘ્રહણી, સોજ અને નબળાઈને દુર કરી હૃદય, મસ્તિષ્ક, મગજ, લીવર, પચતેન્દ્રિય વિગેરે પ્રધાન અવયવોને પુષ્ટી આપવામાં પણ તે આબાદ કાર્ય કરે છે. પરંતુ આ કાર્ય માટે દરરોજ સવાર, સાંજ રથી ૪ રતી જેટલી માત્રામાં લાંબા સમય સુધી તેનું સેવન કરવું જોઈએ. જે થોડા દિવસો માટેજ આ ઔષધનું સેવન કરવાનું હોય તો તેનું પ્રમાણ બાળકો માટે એકથી ત્રણ રતી અને મોટી ઉંમરનાં મનુષ્યો માટે ૬થી ૧૨ રતી જેટલું છે.

બાલોપચારમાં રતવા, ગરમીની ફાલ્તોઓ, ઝેરી સોજ વિગેરે દરદો ઉપર ગુલાબજળ, સુખડ કિંવા લિંબડાની આંતરછાલના અસાન સાથે આ ઔષધ મેળવીને ચોપડવાથી ધણોજ સારો ફા-

મદો થાય છે. વળી અગ્નિ, ગરમ તેલ કે એવાજ ખીજ કાઢી કારણથી શરીરનો દરકોષ ભાગ દાઝી કે બળી ગયો હોય તેના ઉપર કોપરેજ કિંવા તલના તેલ સાથે ઘસીને ચોપડવાથી આરામ થાય છે.

ત્રાંબુ.

સં. તાન્ન, મ. તાંબે. હિં. તાંબા. ફા. મિસ્. ઇં. Coper
જા. Cuprum.

વર્ણન—ત્રાંબુ એ પ્રખ્યાત ધાતુ છે.

જડીબુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ—આ ધાતુના પત્રાની ચકતી બનાવી શરીર ઉપર ધારણ કરી રાખવાથી કાલેરાનું દરદ લાગુ પડવાની સામે અદ્ભુત રીતે બચાવ કરે છે એવું આજકાલ પ્રસિદ્ધિમાં આગ્યું છે. આ સંબંધમાં ડોસેમ્પર સને ૧૮૮૩ના થીયો-સોફીસ્ટ વોલ્ફ્યુમ પમાના ત્રીજા અંકમાં મી. ગરટેવોર્ન નામનો વિદ્વાન જણાવે છે કે:—

Metallic cells are worn to great advantage in India on diseased parts of the body. The curative properties of those cells I have seen verified in authentic instances when, years ago (I believe about 1852) Cholera was devastating some parts of Europe, it was remarked at munich (Baveria) that among the thousands of its victims, there was not a single copper-

smith. Hence it was recommended by the medical authorities of that town to wear disks of thin copper plate (of about $2\frac{1}{2}$ inch diameter) on a string on the hollow of the stomach, and they proved to be a powerful preventive of cholera. Again in 1867 cholera visited O-dessa. I and my whole Family wore these copper disks and while all round there were numerous cases of cholera and dysentery, neither of us was attacked with either. I propose that serious experiments should be made in this direction and specially in those countries which are periodically devastated by that disease, as India for instance. It is my conviction that one disk of copper on the stomach and another one of zink on the spine opposite the former will be of still better service, the more so if both disks are joined by thin copper chain—Page. 92.

હિન્દુસ્થાનમાં સ્થરીરના રોગી અવયવો ઉપર યંત્ર કે તાવી-જના નામે ધાતુની ચકતીઓ પહેરવામાં આવે છે અને તેથી સારા ફાયદો થતો પણ જોવામાં આવે છે. આવી ચકતીઓના રોગ સમાવવાના શુભો ખરા પડવાની વાત સત્તાવાર રીતે અનુભવવામાં આવેલા દાખલાઓમાં મારા જોવામાં પણ આવી છે. કેટલાંએક

વર્ષો એટલે મારા ધારવા પ્રમાણે આશરે સને ૧૮૫૨માં જ્યારે
 યુરોપના કેટલાએક ભાગોમાં ફાલેરા ઉજડ વેરાન બનાવતો હતો
 ત્યારે મ્યુનિચ (બાવરિયા) માં ખાસ લક્ષ્ય જેએ એવું એ બન્યું
 હતું કે એ રોમના ભાગ થઇ પડેલા હજારો મનુષ્યોની અંદર એક
 પણ કંસારો સપડાયો નહોતો. આ ઉપરથી એ શહેરના વૈષ્ણક
 સત્તાધિકારીઓએ ત્રાંખાના પાતળા પતરાની આશરે અઢી ઈંચ
 વ્યાસની ગોળ ચકતીઓ બનાવી દોરીએ પરાવોને પેટના પોલા
 ભાગ ઉપર પહેરવાની ભલામણ કરી હતી, અને તે બધી ફાલેરાના
 ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવવાને મજબુત રીતે સફળ નીવડી હતી.
 આ પછી ફરીથી વળી સને ૧૮૬૭ ની સાલમાં ઓડેસામાં ફાલેરા
 ફાટી નીકળ્યો ત્યારે મેં અને મારા આખા કુટુંબે આવી ત્રાંખાની
 ચકતીઓ પહેરી રાખી હતી, જેનું પરીણામ એ આવ્યું કે અમારી
 આબુખાણુ સઘળા સ્થળે ફાલેરા અને મરડાના અસંખ્ય કેસો બ-
 નતા હતા, છતાં અમારામાંના કોઇના પણ ઉપર આ બેમાંથી એક-
 નો પણ હુમલો થયો નહોતો. આ સમયે ખારીક અજમાયશો
 કરી જોવાની હું સૂચના કરું છું. અને તેમાં પણ દાખલા તરીકે હિ-
 ન્દુસ્થાન જેવા દેશો કે જેઓ વારંવાર આ દરદને લીધે ઉજડ
 વેરાન બની જાય છે, ત્યાં આગળતો આવેો પ્રયોગ અજમાવી જો-
 વાની ખાસ જરૂર છે. મારી એવી ખાત્રી છે કે જો પેટ ઉપર એક
 ત્રાંખાની ચકતી પહેરવામાં આવે તથા એક બીજી જસતની ચકતી
 તેની પાછળના ભાગમાં કરોડ ઉપર પહેરવામાં આવે તો વિશેષ
 ફાયદો મળે, અને વળી જો એ બન્ને ચકતીઓને ત્રાંખાની પાતળી
 સાંકળવડે જડવામાં આવે તો એ ફાયદામાં એથી પણ વિશેષ વ-
 ધારો થાય,

આ વિદ્વાનની ભલામણ પછી આ બાબતનો લાંબો અનુભવ સેવામાં આવ્યો છે અને તેનું સંતોષકારક પરિણામ જણાયાથી હાલમાં કેટલાએક ડોક્ટરો ભલામણ કરે છે કે:-કાલેરાના રોગમાં ત્રાંખાની લંબગોળ અથવા તો ગોળ પતરી કરાવી તેની બન્ને બાજુની કારો નજીક છિદ્રો પડાવી કિંવા નાકાં જડાવી તેમાં દોરીઓ પસેવી પેટના આગલા ભાગ ઉપર ચામડી સાથે બરાબર રીતે સ્પર્શ કરીને રહે તેવી રીતે અકોનિશ-દિવસ રાત્રિ પહેરી રાખવી. આ પતરીનું માપ મોટા પુરૂષ માટે ૬x૪ ઈંચ, નાના પુરૂષ સ્ત્રીઓ માટે ૫x૩ ઈંચ અને બાળકો માટે ૪x૨ ઈંચ રાખવું. તેમજ છાશ, સરકો, આંબલી કે એવીજ બીજી કાષ્ઠ ખટાશથી માંજીને તે પત્ર વખતો વખત ચોખ્ખું રાખવું.

કાલેરાના જંતુઓ કુવા, તળાવ વિગેરેના પાણીમાં પેંદા થાય છે, અને તે પાણી પીવા કે ન્હાવાના ઉપયોગમાં લેવાથી આ રોગ લાગુ પડે છે, એટલા માટે પાણીમાંના કાલેરાના જંતુઓ મારી નાંખવાને આજકાલ પોટાસ પરમેગનેટ નામની દવા કુવા, તળાવો વિગેરેમાં નાંખવામાં આવે છે, પરંતુ તેનાથી બધા જંતુઓ મરી જતા નથી, અગર જો મરી જાય છે તોપણ ફરીથી પેંદા થાય છે, અને તેથી શું ઉપાય કરવાથી એ પાણીમાંના જંતુઓ નાશ પામી કાલેરાનો રોગ લાગુ પડતો અટકે એ વાત વિચારવા જેવી છે.

અમેરિકાના મુખસિદ્ધ ડોક્ટર મુરે કરેલા પ્રયોગો ઉપરથી સાબિત થયું છે કે ત્રાંખાનાં વાસણો, પતરાં કે સિકાઓ ઉપર જેરી સૂક્ષ્મ જંતુઓ જીવી શકતા નથી. ત્રાંખાના આ ખાસ ગુણને લીધે મેલેરીયા અને ટાઇફોઇડ જેવા તાવની મોસમમાં તેમજ ખાસ

કરીને કાલેરા કે મહામારી જેવા ચેપી રોગો પ્રસરતા હોય તેવી રૂત્તમાં ઓછામાં ઓછું એક દિવસ અગાઉ તાંબાના વાસણમાં ભરી રાખેલું પાણી પીવાના કે ન્હાવાના ઉપયોગમાં લેવાથી તેવા એરી રોગોનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતો નથી એ વાત એ ડોક્ટરે કરેલા શોધથી સાબિત થઈ છે.

ડોક્ટર મુરે આ શોધ હાલમાં કરી છે, અને તેને એક અગત્યની નવિન શોધ માનીને આપણે વધાવી લેઈએ છીએ, પરંતુ દીલગીરીની વાત છે કે નવા યુગની નવી દેશનમાં ફસી પડીને આપણું જ્ઞાન આપણે શુભાવીએ છીએ. તાંબાની ધાતુ ઉપર સૂક્ષ્મ જંતુઓ જીવી શકતા નથી, એ વાત માત્ર અત્યારેજ શોધી કાઢવામાં આવી છે અને તેથી તેનું સંઘળું માન ડૉ. મુરેનેજ ધટે છે એમ નથી; પરંતુ આપણા પૂર્વજોને ધણા સમયથી તેનું યથાસ્થિત જ્ઞાન હતું, અને તેથીજ તેઓ માત્ર એક ચકતીજ નહિ પરંતુ પાણી ભરવાનાં બેઠાં, આચમની, તરલાણી વિગેરે પૂજનાં વાસણો, પાણી પીવાના કોટા અને પવાલા ન્હાવા ધોવાની કુંડીઓ, હાથે, પગે કે ગળે બાંધવાનાં માદળીઆં અને તાવીતો અને રંધવા કરવા કે ખાવા પીવાનાં વાસણો પણ તાંબાનાંજ રાખતા હતા. દેવકાર્યોમાં તો તેમણે તાંબાને ઉત્તમ માન્યુંજ હતું, પરંતુ વ્યવહારીક કાર્યોમાં પણ તાંબાનાં વાસણો સિવાય નબી શકતું નહોતું. છતાં વિદેશી ચીજોના મોહમાં પડી દીન પ્રતિદીન તાંબાનો વપરાશ આપણે એટલો બધો બધ ક્યો છે કે ભાગ્યેજ તેને ઘરમાં લાવીએ છીએ, અને વળી જે કદાચ ભોગબોગે ઘરમાં શિલિક હોય તો તે અને માત્ર રોજી તરીકે દિટકાને પાણીઆસમાં બેઠવીએ છીએ.

બાકી આપણા વપરાશને માટે તો તાંબાને બદલે પીત્તળ, જર્મન-સીલ્વર, ટીન, માટી ચઢાવેલાં લોખંડ કે એલ્યુમીનનાં ફેશનેઅલ વાસણો, લોખંડી ડોલો, લાકડાનાં ટબો વિગેરે વહોરી લાવીએ છીએ. અને એમ ફેશનપર આશક થવા જતાં કોલેરા, મેલેરીઅલ ફીવર વિગેરે બચકર દરદોના જંતુઓ કે જેઓ આપણા પૂર્વજોને સ્વખે પણ ઉપદ્રવ કરી શકતા નહોતા, તેઓને આપણા શરીરમાં દાખલ થવાને પળે, પળે જોગવાઈ કરીઆપીએ છીએ.

તેલીઓકંદ.

સં. તૈલકંદ. હિં. તૈલકંદ. બ. તૈલકંદ. મ. તૈલકંદ.

વિવરણ—પારાની ગોળી બાંધનારી તથા ત્રાંખા, રૂપા, લોહા અને સીસા તથા કલાર્ક વિગેરે ધાતુઓને સોનાના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાંખનારી જે ચોસક દીવ્ય વનસ્પતિઓ મનાય છે તેમાંની આ એક છે. પરંતુ અફસોસ ! કે તેની ઓળખાણનું કાર્ષ પણ વૈદ્યક ગ્રંથમાં જોઈએ તેવું સ્પષ્ટ વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી.

ગુણદોષ—

લોહદ્રાવીતૈલકન્દઃકટૂણો ।

વાતાપસ્મારહારીવિષારિઃ ॥

ક્ષોફઘનઃસ્યાદ્ધકારીરસાસ્ય ।

દ્રામેવાસૌદેહસિદ્ધિવિષયતે ॥ નિઘંદુભૂષણ ॥

તેલીઓ કંદ સોનું, રૂપું વિગેરે ધાતુઓને પ્રવાહી કરનાર, સીંધો, ગરમ, અને વાયુ તથા વાઈના દરદને હરનાર તેમજ એરો

નાશ કરનાર છે. વળી તે સોજને હણે છે, પારાનું બંધન કરે છે, અને દેહ તથા ધાતુઓની સિદ્ધિ કરે છે.

ઉપયોગ—વૈદ્યક ગ્રંથોમાં જેવી રીતે આ ઔષધિની ઓળખાણ આપવામાં આવી નથી, તેવીજ રીતે તેના ઉપયોગ કરવાની વિધિનું પણ રૂપરેખાકરણ કરવામાં આવ્યું નથી.

અમારી જગન્નાથ તરફની યાત્રામાં એક પરમ કારણિક વૃદ્ધ મહાત્મા સાથે સમાગમ થયો હતો, તેઓની સાથે દીર્ઘઔષધિઓ સાથે વાતચિત કરતાં જ્યારે તેલીઆ કંદનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તે મહાત્માએ જણાવ્યું હતું કે:-આણુ, ગીરનાર, વિંધ્યાચળ, હિમાલય વિગેરે પહાડોમાં તેલીઆ કંદની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ બધી અમલકારીક ગ્રીજ છે. જેના હાથમાં આવે તેનું પ્રારબ્ધ ફરી જાય છે, અને તેથી પુરા ભાગ્યશાળી મનુષ્યનાજ હાથમાં આવે છે. મારા હાથમાં તે ઔષધિ આવી નથી, પરંતુ આત્યાવસ્થામાં હું જ્યારે ગુરની સાથે ફરતો હતો, ત્યારે મારા ગુરના હાથ આવી હતી જેથી મારા પણ જેવામાં આવી હતી. અમે બ્રહ્મીનારાયણની યાત્રા માટે પ્રયાણ કરતા હતા ત્યારે એક પહાડની ખાણમાં મારા ગુરની દ્રષ્ટિ અકસ્માત એક છોડવા ઉપર પડી કે જેનાં પાંદડાં મુળાનાં પાંદડાંને મળતાં પરંતુ રંગે પીળાં હતાં અને તેના ઉપર જાણે તેલ ચોપડેલું હોયને તેવું દેખાતું હતું. આ છોડ જંગમમાં દોઢેક હાથ અને ઘેરાવામાં લગભગ બે ફુટ હોય તેના ઉપર માત્ર ત્રણેક પાંદડાં હતાં. એ છોડના યડનો દાંડો લગભગ મુઠીમાં સમાય તેટલો જાડો હતો. આ દાંડાની ડાહ્યા બાજીને મળતી હતી અને છોડ ઉપર પીળા રંગનાં ફુલો આવેલાં હતાં. એ છોડના નીચેની માટી

જાણે તેલથી ભીંજાઇ ગયેલી હોય ને તેવી દેખાતી હતી. સદરકુ વનસ્પતિને જોઇને શુદ્ધ વર્ષ એકાએક ત્યાં આગળ અટક્યા અને આશ્ચર્ય અકિત થઇને વારંવાર તેને નિહાળવા લાગ્યા. થોડી એક વાર પછી દેખ અગ્યા, કામ હો ગયા ! એમ કહીને તેમણે પોતાની જાળીમાંથી દશ રૂ. કાઢી મારા હાથમાં આપ્યા અને નજીકના મામમાંથી એક કાદાળી તથા એક બકરી વેચાતી લેઇ આવવાને કહ્યું. ફેટલીએક વારે જ્યારે હું તે લેઈને ત્યાં આગળ આવ્યો ત્યારે કાદાળી વડે તે છોડને ખોદતાં તેની નીચે જ્યારે એક માંડ જેવું દેખાવા લાગ્યું ત્યારે તેની આજુબાજુએ ધણી કાળજીથી ખોદી તે માંડને ઉઘાડી કરી ખોદવાનું કામ બંધ કરવામાં આવ્યું અને પછી પેલી બકરીને એક દોરડાથી બાંધીને તે દોરડાનો ખીન્ને છેડો ખુંટાને બદલે તે છોડ સાથે કંદની નજીકમાં બાંધી અમે બન્ને જણા નજીકના એક વૃક્ષ ઉપર ચઢી ગયા. આશુી તરફ બકરીએ બંધનમાંથી છુટવાને જોર વડે ખેંચતાણ કરવા માંડી જેથી ફેટલીએકવારે કંદ સાથે તે છોડ ઉખડી ગયો અને તેની સાથે તે કંદ નીચેથી ફુંકવાટા મારતો એક અત્યંત ઝેરી બચંકર સાપ પણ નીકળી આવ્યો. એ સાપ એટલો બધો છંછેડાઈ ગયેલો હતો કે તે બકરી છોડને લેઈને હજુ તો ભાગ્યે વીશ હાથ જેટલી દુર પણ પહોંચી હતી એટલામાં તો તેને પકડીને દશ, વીશ દંશ માર્યા, બકરી તો જોતજોતામાં પ્રાણ મુક્ત થઇ ગઇ હતી, તો પણ સાપ એટલો બધો ક્રોધે બરાબ ગયો હતો કે જ્યાં સુધી તે હીન વીર્ય— જ્યાં સુધી તે તદ્દન વિષ મુદત થઇ ગયો નહિ ત્યાં સુધી દંશ મારતોજ રહ્યો, અને જ્યારે આમ હીન વીર્ય થઈ ગયો ત્યારે છેવટે તે બકરી ઉપર ફેણ પછાડીને પ્રાણ મુક્ત થઇ ગયો.

આવી રીતે જ્યારે તે સર્પ મૃત્યુવશ થયો ત્યારે અમે જ્ઞાન ઉપરથી નીચે ઉતરી આવ્યા અને તે કંદને લપ્પ લીધો. એ કંદનું વજન આશરે ચારશેર જેટલું હતું અને તેને નીચાવતાં તેમાંથી તે-લીઆ રંગનો લાલ રસ નીકળ્યો હતો.

આ ઔષધિનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો તે પ્રકાશ કરવાની ગુરુ વર્ચની આજ્ઞા નહિ હોવાથી સ્પષ્ટપણે કું કહી શકું તેમ નથી, જેથી માત્ર એટલું જ કહીને આપણી વાતચિત્ત બંધ કરીશ કે તે રસથી પારાની ગોળી બાંધવામાં આવી હતી જેનાં સંયોગથી ત્રાંબા, રૂપા જેવી હલકી ધાતુઓ સોનાના સ્વરૂપમાં ફરી જતી હતી જેનો અમે પરમાર્થમાં ઉપયોગ કરતા હતા. વળી તે ગોળીને અડધો કલાક દુધમાં રાખીને તે દુધ પાવાથી ગમે તેવી નપુંસક સ્થિતિમાં આવી પડેલા પુરુષોને પુનઃ પુરુષપણું પ્રાપ્ત થતું હતું. એ સિવાય વાઇ, વાયુ, ઉન્માદ, સોજા, જોગાદર વિગેરે દર-દોને નાશુદ કરવાના એ ઔષધિના બીજા પણ જે જે અદ્ભુત ગુણો વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે અક્ષરશઃ સત્ય કર્મ હતા.

આ મહાત્માની વાત સત્ય હોય કે નહિ અસત્ય હોય, પરંતુ આનેજ મળતી અનેક વાતો બીજા પણ અનેક સાધુ, સંતોના મહોડે લક્ષી વખત સાંભળવામાં આવી છે. તેમજ વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં પણ તેના ગુણોનું આશ્ચર્યકારક રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જે ઉપરથી સમજાય છે કે આ એક દીવ્ય ઔષધિ છે અને તેથી તેના વિષે કાંઈને વિશેષ માહિતિ હોય, અને તે જણાવવાને કૃપા કરશે તે આર્થ વૈદ્યની ચાલુ સ્થિતિમાં એક નવિન પ્રકારનું પરીવર્તન થશે.

પપીતા.

મ. પપીતા. ફ. Ignatius Beans. જા. Strychnos Ignati.

વિવરણ—પપીતાના ઝાડો આ દેશમાં થતાં નથી, પરંતુ શીલીપાર્શ્વને ખેડમાં થાય છે; જ્યાંથી તેનાં બીયાં આ દેશમાં આવે છે અને મોટા શહેરોમાં ગાંધીઓના ત્યાં મળી શકે છે. આ બીયાંનો આકાર લંબગોળ કિંવા લાઘાના આકારને મળતો હોય છે, અને સાધારણ રીતે એક ઇંચ અથવા તે તેનાથી ઓછી વધતી લંબાઈ હોય છે. ઔષધ તરીકે આ બીયાંનોજ આ દેશમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

શુભ ધર્મ અને ઉપયોગ—પપીતાનાં બીયાંમાં પણ ઝેર. કાચલાંની માફકજ સ્ત્રીકન્યા અને ખુસાર્ધન નામનાં તત્ત્વો જુદા જુદા પ્રમાણમાં રહેલાં છે. એટલે આશરે દોઢ ટકા જેટલો સ્ત્રીકન્યા અને ૦.૧ ટકા જેટલો ખુસાર્ધન હોય છે. આ સિવાય વળી તેમાં લોગેનીન નામનું પણ તત્ત્વ રહેલું છે એમ મનાય છે. એક ભાગ આ બીયાં અને દશ ભાગ રેકટીફાઈડ સ્પીરીટ સાથે મેળવીને અર્ક તૈયાર કરવામાં આવે છે જે ટીંકચર ઇન્ફીશીયાના નામથી ઓળખાય છે, જે ઇંગ્લેન્ડ દવાઓ રાખનારાઓના ત્યાં વેચાય છે. અને ત્રણથી વીશ ટીંપાંની માત્રામાં વાતહારક પૌષ્ટિક તરીકે તેમજ કાલેરાના દરદમાં વપરાય છે. બીયાંને ખાંડીને કરવામાં આવેલા ચૂર્ણની માત્રા ૧ થી ૫ ગ્રેન સુધીની છે, અને આખો દિવસ રાત ચર્ધને વીશ ગ્રેનથી વધારે પ્રમાણમાં આપવામાં આવતી નથી.

આજકાલ ચાલતા પ્લેગ એટલે મરડીના દરદર્માં આ ઓ-
પથ અકસીર ગુણુદાયક માલુમ પડ્યું છે. પ્લેગના દરદ ઉપર તેને
પહેલ વહેલો ઊપયોગ હોમીઓપેથીક ડોક્ટરો તરફથી કરવામાં આ-
વ્યો હતો પરંતુ હાલમાં ધણાખરા વૈદ્યો, હકીમો અને એલોપેથીક
ડોક્ટરો પણ તેને વાપરવા લાગ્યા છે. સને ૧૮૩૬ ની સાલમાં
“કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ”ની આબુઆબુના મુલકમાં પ્લેગનો ઊપદ્રવ ધણી
સખ્ત રીતે ફાટી નીકળ્યો હતો ત્યારે પેરા મામની પ્લેગ હોસ્પિ-
ટાલમાં આવેલા ગરીબ દરદીઓ કે જેઓ કેવળ પોતાના નસીબ
ઉપર આધાર રાખીને પડ્યા હતા, તેમના ઉપર આ દવા ડોક્ટર
હોનીન બજારે મફત આપી અજમાવી હતી જેથી પ્લેગના ધણા
દરદીઓ બચ્યા હતા, અને સદરહુ ડોક્ટરને મોટું ધનામ મળ્યું
હતું. વળી આ ડોક્ટર સાહેબને કે જેઓ હોમીઓપેથીક ચિકિત્સા
પદ્ધતિના મુળ શોધક વિશ્વવિખ્યાત ડોક્ટર હેનીમાનના શિષ્ય હતા
તેમને પોતાનેજ લાહેર જતાં પાલીમાં પ્લેગનો રોગ લાગુ પડ્યો
હતો, જેથી તે વખતે આ દવા પોતાની જાત ઉપર પણ અજમાવી
જેતાં પરસેવો આવી તાવ ઊતરી ગયો હતો અને વળી બહારની
આબુએ કોઇ પણ ઔષધ ચોપડ્યા સિવાય પણ ગાંઠ અને તેના
દુઃખાવો તથા સોજો નાબુદ થઇ સંપૂર્ણ રીતે આરામ થયો હતો.

આ રીતે આ ઔષધમાં પ્લેગ વિષ વિનાશક ગુણુ માલુમ
પડવાથી તેને હોમીઓપેથીક ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં દાખલ કરવામાં
આવ્યું અને દિનપ્રતિદિન વિશેષ પ્રચાર થતો ચાલ્યો.

આ ઉપરાંત વળી હોમીઓપેથીક રીત પ્રમાણે ઊપચાર કર-
નારા આધુનિક સમયના બંગાળના પ્રખ્યાત ડોક્ટર સરકાર મહે-

ન્દલાલ સી. આઇ. ઇ. એ હાલમાં ચાલતી મરકી ઉપર આ ઔપધની બહોળી અજમાયશ કરીને જણાવ્યું કે:-આ દવા પ્લેગનો ઊપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવનાર તેમજ લાગુ પડ્યા પછી નાશુદ્ધ કરવાનો પણ અકસીર ગુણ ધરાવે છે. ચાલુ મરકીના સમયમાં જે મણે એનાં બીયાં કમરે કિંવા હાથે બાંધ્યાં હતાં તેમાંના એકને પણ મરકી લાગુ પડી નહોતી.

આ અભિપ્રાય પ્રગટ થયા પછી ધણાખરા વૈદ્યો, તેમજ ડૉક્ટરો પુષ્કળ છુટથી પ્લેગના દરદમાં આ ઔપધિનો ઉપયોગ કરે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ સાધારણ મનુષ્યો પણ તેનાં બીયાંને સારીને હાથે કિંવા ગળે બાંધી રાખે છે. વળી આ બીજના ટુકડાઓ કરીને ઘરમાં ખુલ્લા ગોખલા, તાકાં વિગેરે સ્થળોએ પણ રખી મૂકવામાં આવે છે. કારણ એવું કહેવાય છે કે તેમ કરવાથી ઘરમાંથી પ્લેગના જંતુઓનો નાશ થાય છે.

આ ઔપધનો અમારી તરફથી પણ પ્લેગના પુષ્કળ દરદીઓ ઉપર અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે. અને તે પ્લેગનો ઊપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવવા તેમજ લાગુ પડ્યા પછી નાશુદ્ધ કરવાના કામમાં અસરકારક માલમ પડી છે, તો પણ પ્લેગનું દરદ લાગુ પડ્યાને થોડો સમય વહી ગયા પછી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તેના કરતાં દરદની સજ્જાત થતાની સાથેજ જે તે આપવામાં આવે છે તો ચોવીસ કલાકની અંદર તાવને તેમજ સંધિઓમાં થતા દુઃખાવાને તદ્દન નરમ પાડી નાંખવાનો અદ્ભુત ચમત્કાર બતાવી શકે છે. અમારા તરફથી આ ઔપધ ચૂર્ણના સ્વરૂપમાં દર બે, બે કલાકે એક ઘડેલારના પ્રમાણમાં લેઈ પાણી સાથે આપવામાં આવતું

હતું અને તેથી પ્લેગનું દરદ લાગુ પડવાનાં ચિન્હો જણાવાને છ
 કલાકથી વધારે વખત ન વહી ગયો હોય તો એટલે દિવસમાં
 દરદનું જોર નરમ પડવાનાં ચિન્હો દ્રષ્ટિએ આવતાં હતાં. વળી
 પ્લેગનું દરદ લાગુ પડતું અટકાવવાને માટે જેને જેને દરરોજ સ-
 વાર, સાંઝ બેથી ત્રણ બહિંબાર જેટલું એ ચૂર્ણ પાણી સાથે
 આપવામાં આવ્યું હતું તેનું પણ સંતોષકારક પરીણામ આવ્યું
 હતું, માટે પ્લેગનો ઉપદ્રવ ચાલતો હોય તે સમયમાં આ આપધનો
 જીપચોમ કરવા તેમજ વિશેષ માહીતિ માટે અમારા તરફથી પ્રગટ
 થયેલું “ પ્લેગ અથવા મરકી અને તેનાં કારણો, લક્ષણો તથા અ-
 નુભવ સિદ્ધ ઉપાયો ” એ નામનું પુસ્તક વાંચવા બલામણુ કરી
 આ વિષય પુરા કરીએ છીએ.

પાણી.

સં. જલ, વારિ, हि. जल, પાની, મ. પાણી, सं. जल क.

આખ તૈ. ની રૂ. Water કા. Aquæ.

પ્રાણીમાત્રને યનારાં અત્યંત બયંકરમાં બયંકર દરદોને નાણુદ
 કરનારાં જે અદ્ભુત ઔષધો કુદરતે પોતાના બંડારમાં અખૂટ રીતે
 સંચિત કરી રાખેલાં છે, તેઓમાં પાણી એ એક મુખ્ય છે. પાણી
 એ પ્રાણીઓના પ્રાણ સ્વરૂપ છે, અન્ન સિવાય પ્રાણીઓ ધણા
 સમય સુધી જીવન ધારણ કરી શકે છે, પરંતુ જળ સિવાય થોડા-
 જ સમયમાં પ્રાણ ત્યાગ થઈ જાય છે. કેમકે જળની તૃપાને લીધે
 મોહ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ મોહને લીધે પ્રાણનો નાશ થાય છે.

જેથી જીવન રક્ષણ માટે કાઠપણ અવર્યામાં જળનો ત્વચ થઈ શકે તેમ નથી.

માત્ર જીવન રક્ષણના માટેજ પાણી ઉપયોગી છે એમ નથી, પરંતુ વ્યાધિ ચિકિત્સામાં પણ તેવુંજ ઉપયોગી છે. જેમ કેટલાંક ઔષધો ખવડાવીને કિંવા બહારથી લગાડીને વ્યાધિઓને મટાડી શકાય છે. તેવીજ રીતે ઔષધો સિવાય માત્ર પાણીવડે પણ સમ-જ્ઞાં દરદો દુર કરી શકાય છે. આ વાત આજકાલની કિંવા ગપાટક નથી, પરંતુ છેક પ્રાચીનકાળથી આ દેશમાં જાણીતી છે અને તેથી વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં વિસ્તૃત રીતે વિવેચન કરવામાં આવેલી છે. પરંતુ દીલ્લીગીરીની વાત એજ છે કે આજકાલ આપણને પશ્ચિમનો રંગ પાસ લાગેલો હોવાથી આપણી જાત, વાત અને રીતભાત ઉપરથી આપણે વિશ્વાસ ઊઠી ગયેલો છે. અને તેથી આપણાં શાસ્ત્રોએ જ-તાવેલી કાઠપણ વાત સ્વિકારવાને આનાકાની કરીએ છીએ. પરંતુ જ્યારે પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો આપણા શાસ્ત્રોમાં કહેલી એ વાતોનો અનુભવ લેઈ જાહેરમાં મુકે છે ત્યારે તેને નવિન શોધોના નામે આપણે અતિ ઉત્સાહથી વધાવી લેઈએ છીએ. આવીજ રીતે પા-ણીદ્વારા દરદો સારાં કરવાની વિદ્યા પણ જો કે આ દેશમાં જાણી-તુટી રિચિતિમાં ચાલી આવતી હતી, પરંતુ પાશ્ચિમાત્ય પંડિતોના પ્રતાપવડે વિશેષ અજવાળામાં આવી છે. પાણી ઉપચારમાં ઉપયો-ગી થઈ શકે છે એ વાતની શોધ પશ્ચિમ જૂમિમાં પહેલવહેલી સી-પીસીઆના વીન્સેન્ટ પ્રીઝનીટ્ઝ નામના એક ખેડૂતે કરી હતી. પરંતુ ત્યાર પછી તેમાં ઘણા સુધારો થઈ તમામ દરદો કેવળ પા-ણીવડેજ નાશુદ કરવાની વિજ્ઞાન પદ્ધતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. એ પદ્ધતિ

પ્રમાણે ઉપચાર કરવાના મુખ્ય બે વિભાગ છે. કેટલાએક ઉપચારો દરેક દરદોની સારવાર માટે કેવળ શુદ્ધ પાણીનો જ ઉપયોગ કરે છે. ત્યારે કેટલાએક ઉપચારો શુદ્ધ તેમજ કુદરતી રીતે કેટલાએક રથજોનાં ઝરણોમાં કિંવા કુંડોમાં રહેલાં રસાયણીક ક્ષાર મિશ્રિત જળોનો પણ ઉપયોગ કરે છે. જેઓ કેવળ શુદ્ધ જળનો ઉપયોગ કરે છે તેઓ પોતાની પદ્ધતિને (Water cure) વોટર ક્યુર કહે છે. અને જેઓ બંને પ્રકારનાં જળોનો ઉપયોગ કરે છે તેઓ પોતાની પદ્ધતિને (Hydropathy) હાઇડ્રોપેથીક કહે છે. પરંતુ આ બંને પદ્ધતિઓને આપણી ભાષામાં “જળ ચિકિત્સા” એવું સામાન્ય નામ આપી શકાય.

આ જળ ચિકિત્સા શાસ્ત્ર એટલું બધું વિશાળ છે કે તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવાને માટે અહીંયાં પુરતું સ્થાનક નથી અને તેથી હૃદયરેખા હશે તો એક સ્વતંત્ર વિશાળ ગ્રંથ સ્વરૂપે વર્ણન કરવાનું અન્ય પ્રસંગ ઉપર મુક્તવી રાખી હાલમાં માત્ર કેટલીએક અત્યંત ઉપયોગી રીતોનું જ કંઈક દિગ્દર્શન કરીશું.

આઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ—આજકાલના પાશ્ચિમાત્ય સમર્થ વિદ્વાન રસાયણ શાસ્ત્રીઓએ એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે:—પ્રાણીમાત્રનું જીવન એ બીજું કંઈ નહિ પરંતુ રસાયણીક ફેરફારોનું એકંદર પરીણામ છે. એ રસાયણીક ફેરફારો અમુક પ્રમાણમાં શરીરમાં ગરમી હોય તો જ થઈ શકે છે. જો શરીરમાં રહેલી કુદરતી મુળ ગરમી ઓછી થાય છે તો કોષપણુ જાતનો વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને જો બધી ગરમી જતી રહે તો મૃત્યુ થાય છે, માટે જીવન જાળવી રાખવાને માટે શરીરમાં ગરમી પુરે એવા પદાર્થોના

સાધનામાં વખતોવખત આવવું જોઈએ. આવા પદાર્થો જો કે અનેક છે, પરંતુ તે બધાઓમાં પાણી એ સર્વોત્તમ સાધન છે. કેમકે કોઈ પણ જાતના નુકસાનથી તે રહિત છે એટલુંજ નહિ પરંતુ જોટલા પ્રમાણમાં ગરમી આપવાની જરૂર હોય તેટલા પ્રમાણમાંજ તેને વધારે ઓછું ગરમ કરી શકાય છે. વળી પાણી જેમ શરીરમાં જોઈતી ગરમીને પુરી પાડે છે તેવીજ રીતે તેને ઠંડુ કરીને વાપરવાથી વધારાની ગરમીને દૂર પણ કરી શકે છે.

શરીરમાં વધઘટ થયેલી ગરમીને સમાનતામાં લાવવાને આ રીતે પાણીનો ઉપયોગ કરવાની પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો આજ-કાલ બહુ આગ્રહથી ભલામણ કરે છે ; એ બહુ સારી વાત છે. તેઓની આ મહાન શોધના માટે, તેઓના આ મહાન બોધના માટે આપણે ઉપકાર માનવો જોઈએ. પરંતુ આ વાતથી આપણે એક અજ્ઞાન નથી. પાણીનો ઉપયોગ કરવાનો એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ સાદો ઉપચાર કે જે “ આઠ કોટારી પાણીનો પ્રયોગ ” એવા નામથી આ દેશના કેટલાએક ભાગોમાં પ્રસિદ્ધ છે તેની અસર કંઈ જેવી તેવી નથી. અત્યંત બચકર રીતે માંદગીમાં આવી પડેલા મનુષ્યને સખ્ત રીતે તાવ આવતો હોય, વાયુ અત્યંત વધી ગયો હોય, અચેતનતા પ્રાપ્ત થઈ હોય, ઝાડો, ઉલટી વિગેરે થતાં હોય, શરીર ઠંડુ પડી જતું હોય કિંવા એવાંજ બીજાં જીંદગીને જોખમ પહોંચાડે એવાં લક્ષણો જણાતાં હોય તેવા સમયે કેશર, કસ્તૂરી, સ્પિરિટ એમોન્યા એરોમેટિક, હેમગર્બ, હિરણ્યગર્બ, મલ્લસિંદુર, કે અંદ્રોઇડ જેવી માત્રાઓ જે કામ કરતી નથી ત્યાં આગળ આ આઠ કોટારી પાણી કામ કરે છે. જે દરદનાં લક્ષણો અત્યંત બચ-

કર હોય, અર્થાત શરીર અત્યંત ઠંડુ પડી ગયું હોય, બેથુદ્ધિ બહુજ વધી ગઇ હોય, કાલેસાની માફક ઝાડો, ઉત્તરી વધી પડ્યા હોય અને તેથી કદાચ આ આઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ ફત્તેહમંદ નીવડે તો પછી ચોસઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ કરવાથી તો તરતજ દરદી હુશીઆરીમાં આવી જાય છે.

આઠ કટોરી પાણી ખનાવવાની રીત એ છે કે એક માટીના વાસણમાં આઠ વાડકીઓ ભરીને પાણી રેડી પછી તેમાં સુંઠ, મરીઆં, પીંપર, તજ, સવિંગ અને વાવડીંગ એ દરેક ચીજ બે, એઆનીબાર તથા તુલસી અને ખીલી એ ફ્રીકનાં પાંદડાં બે, બે તોલા સેઈ બોખરાં કરીને નાંખવાં. પછી આ પાણીને ચુલે મુકીને ઊકાળતાં જ્યારે એક વાડકી પાણી શેષ રહે ત્યારે ઊતારીને પાંચ દેવું. આમ દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી તૈયાર કરીને દરદીને પાવાથી મમે તેવો ઝેરી મેલેરીઆનો તાવ હોય છે તો તે પણ ઉતરી જાય છે અને તેના ક્ષીધે થતા ખીજ બધા ઉપદ્રવો શાન્ત પડે છે, જો તાવનો વેગ અત્યંત હોય અને આઠ કટોરી પાણીના પ્રયોગથી શાન્ત ન પડે તો પછી સોળ કટોરી, બત્રીશ કટોરી અથવા તો ચોસઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ઉપર મુજબ માટીના વાસણમાં સોળ વાડકી, બત્રીશ વાડકી અથવા તો ચોસઠ વાડકી પાણી નાંખીને ઊકાળતાં જ્યારે એકજ વાડકી પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારીને પી શકાય તેવું ઠંડુ પડે દરદીને પાંચ દેવું તેવું તામ સોળ, બત્રીશ કે ચોસઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ છે. જેમ, જેમ વધારે વાડકીઓ પાણી ઉકાળીને તેમાંથી માત્ર એકજ વાડકી પાણી રાખવામાં આવે છે તેમ તેમ વધારે ફાયદાકારક નીવડે છે.

અને તેથી ચોસક કઠોરીનું પાણી પાવામાં આવે છે, ત્યારે છેક અસાધ્યાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા હરદીના શરીરમાં પણ એવી ગરમી જનમૂત થાય છે કે મરણ પથારીમાંથી બેઠો થઈને એક વખત તો તે અવસ્થા છોડી આપે છે.

ઉપસક દૃષ્ટિથી જોતાં તો આ ઉપાય ધણેજ સાદો દેખાય છે, પરંતુ અનેક વખત અજમાયશ લેતાં તો એવો ફળદાયક માલમ પડ્યો છે કે જ્યાં આગળ મોટી, મોટી માત્રાઓ પણ કાયમી નથી કરતી ત્યાં આગળ તે પોતાનો વિજય ડંકો અવસ્થા બળવે છે અને વળી ગળે કિંવા છાતીમાં ગમે તેવો કફ જામ્યો હોય તેને તો તત્કાળ વિખેરી નાખે છે. આ વાતની શાક્ષી આપતાં રાજ નિધંદુ અને નિધંદુ બૂપણુ નામે ગ્રંથોના કર્તાઓ પણ જણાવે છે કે:-

કથ્યમાનન્તુયત્તોયંનિષ્ફેનંનિર્મલીકૃતમ્ ।

મવસ્યર્દ્ધાવશિષ્ટન્તુતદુષ્ણોદકમ્મુચ્ચતે ॥

ઉષ્ણોદકસદાપથ્યંકાસજ્વરવિશન્ધનુત્ ।

કફવાતામદોષઘ્નંદીપનંચસ્તિશોધનમ્ ॥

તત્પાદહીનંવાતઘ્નમર્દ્ધહીનન્તુપિત્તજિત્ ।

કફઘ્નંપાદશેષન્તુપાનીયંલઘુદીપનમ્ ॥

ઉકળવા માટે ચુલે ચઢાવેલા પાણીને અગ્નિ આપતાં આપતાં જ્યારે તે પાણી જ્યારે શીથુ વગરનું અને નિર્મલ થઈને અડધા આગનું બાકી રહે ત્યારે તે ઉષ્ણ જળ કહેવાય છે. આ ઉષ્ણજળ હમેશાં માફક આવે તેવું તેમજ ખાંસી, તાવ, ઝાડાનો બંધોડા

કદ, વાયુ અને આમ દોષને હણનાર, અગ્નિનું દીપન કરનાર તથા અસ્તિને શોધનાર છે. પાણીને ઉકળતાં એક ભાગનું બળી જઘને ત્રણ ભાગનું શેષ રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઇ દરદીને આપવાથી વાયુનું શમન કરે છે. અર્ધાઅર્ધ શેષ રહેલું પાણી પિત્તનો પરાજય કરે છે. અને ત્રણ ભાગનું બળી જઘ માત્ર ચોથાજ ભાગનું શેષ રહેલું પાણી કફનો નાશ કરે છે. પચવામાં હલકું છે અને અગ્નિને દીપન કરવાવાળું છે.

इच्छन्ति बहुदोषस्याज्जलमष्टावशेषितम् ॥

જો અનેક દોષ ભેગા હોય તો અષ્ટમાંશ શેષ રહેલું પાણી વાપરવું એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

આજકાલના શોષકો જણાવે છે કે જમવાના સમયથી અડધા કલાક પહેલાં જો ગરમ પાણી પીધું હોય તો તેથી બૂખ સારી પેટે લાગે છે, તેવીજ રીતે જો રાત્રે અચ્છેર ગરમ પાણી પીને તરત સુઈ જયા હોય એ અને સવારમાં જરા વહેલા ઉઠીને તેટલુંજ પાણી પીવામાં આવે તો દસ્ત સહેલાઈથી આવે છે પરંતુ આપણા શાસ્ત્રમાં તો તેના આવા ગિતમ ગુણો વર્ણવેલા છે.

ઉપા જલપાન વિધિ—શરીરમાં થએલા અનેક વ્યાધિઓને શીઘ્ર નાશ કરવાને માટે જેવી રીતે ઉષ્ણ જળનું પાન કરવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે વધવટ થએલા દોષોને સમાનતામાં લાવી મૂકીને સ્વસ્થ બનાવવાને માટે ઠંડું પાણી પણ પીવામાં વપરાય છે. આ પાણી પીવાના સમય અને વિધિ વિશે વિવેચન કરતાં નિષ્કટકાર જણાવે છે કે:—

અનુદિતે અરુણેર વિમંડલે ચ
 પિવતિ તોયમનુઘૃતમૂત્રવિત્ ॥
 સનેરોનિલપિત્તકફાપહમ્
 શતરમારમતે પ્રગદાસહ ॥

પ્રાતઃકાળમાં સ્વીમંડળના ઉદય પહેલાં અરુણોદય વખતે એટલે
 પાંછલી ચારધડી રાત્રિ બાકી હાય તે વખતે ઉડીને પેશાબ કરી
 આવ્યા પહેલાં પથારીમાંજ બેસીને જે મનુષ્ય રાત્રિએ ત્રાંમાના વા-
 સણમાં ભરી રાખેલું પાણી પીએ છે તે મનુષ્યના અત્યંત વૃદ્ધિ
 પામેલા વાયુ, કફ અને પિત્ત એ ત્રણે દોષોની શાન્તિ થાય છે.
 અને સો સ્ત્રીઓ સાથે વિદાર કરે એટલું બળ આવે છે.

પીવાના પાણીનું માપ ફેટલું હોવું જોઈએ તેના સમઘર્ષમાં
 નિષ્કાંટ રત્નાકરમાં જણાવેલું છે કે:—

સવિતુહૃદયકાલે પ્રસૂતીઃ સલિલસ્ય પિવેદષ્ટૌ ॥

અશ્વલુના ઉદય વખતે આઠ અંજલિ એટલે ચોસઠ તોલા
 જળ પીએ.

અંધકાર તો આ મુજબ જણાવે છે. પરંતુ હાથના મનુષ્યોની
 શક્તિને અનુસરીને કદાચ કાંઈને એટલું પાણી માફક ન આવે તો
 એણું વધતું પીવામાં પણ કંઈ વાધો નથી.

પાણીનો કેવળ પીવામાંજ ઉપયોગ કરવાથી તે રોગહારક
 નીવડે છે એમ નથી, પરંતુ ભુદી ભુદી સ્થિતિના ઠંડા કિંવા ગરમ

જળ વડે જુદી જુદી રીતે સ્નાન કરવાથી અથવા તો જુદી જુદી રીતે સેક કરવાથી પણ અન્ય ક્ષયદો થતો જોવામાં આવે છે. દરેક મનુષ્યોની પ્રકૃતિ બિન્ન, બિન્ન હોય છે અને તેથી ક્યારે અને કેટલા પ્રમાણમાં ઠંડુ અથવા તો ગરમ પાણી વાપરવું તેના વિષે ચોક્કસ નિયમ કહી શકાય નહિ તો પણ સર્વ સામાન્ય વિધિ નીચે મુજબ છે.

સ્નાન પ્રયોગોના મૂખ્ય બે ભાગ છે જેમાં આખા સરીરને લાગુ પડે તેવા પ્રયોગોને “જનરલ બાથ્સ અથવા તો સર્વાંગ સ્નાન” કહે છે અને ખાસ અમુક અવયવને લાગુ પાડવામાં આવતા સ્નાનને “ પાર્શ્વલબાથ્સ” ના નામથી ઓળખે છે.

૧. નિંદ્રાપ્રકરેનાન—જો ધરાબર રીતે ઉંઘ ન આવતી હોય તો સુવાના સમયથી થોડીવાર અગાઉ બન્ને પગોને સાધારણ ગરમ પાણીમાં બોળી રાખીને માથા ઉપર ઠંડા પાણીની સારી પેઠે ધાર કરવાથી લોહીની ગતિ માથા તરફથી નરમ પડીને પગો તરફ જાય છે જેથી થોડીજ વારમાં સુષમય નિંદ્રા આવી જાય છે.

શાન્તિદાયક સ્નાન—દરદીને એક આરામ પુરશી ઉપર બેસાડીને તેના મગજ ઉપર એક ચાળણી જેવા સહિદ્ર વાસણ મારફતે નવશેકા ગરમ પાણીની ધારાઓ ઊંચેથી ધીમે ધીમે પડવા દીધી હોય તો તેનું મગજ સારી રીતે શાન્ત થઈ આનંદિત થાય છે. જેને અતિશય મગજમારીનું કામ કરવું પડતું હોય તેને આ પ્રયોગ સારી રીતે માફક આવે છે અને જેમ જેમ અભ્યાસ પડતો જાય છે તેમ તેમ વધારે ઠંડુ પાણી પણ ખમી શકાય છે. મગજ

હિપર ઠંડુ પાણી રેડવાથી જો કે પ્રથમ તો ચામડી જરા ઠંડી પડી ચડી જાય છે પરંતુ થોડાજ સમયમાં પુરતી ગરમી આવી જાય છે અને જેમ વધારે ઠંડુ પાણી રેડવામાં આવે છે તેમ વધારે શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, દષ્ટિબળમાં વધારો થાય છે અને વાજોનાં મૂળો મજબૂત થાય છે. આવા પાણીનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે પવનનો સપાટો શરીરને લાગે નહિ એટલુંજ માત્ર ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

શક્તિ વર્ધક સ્નાન—સ્નાન કરવાનો ખરો હેતુ કંઈ માત્ર ચામડીની બહારની સપાટીનીજ અસ્વચ્છતા દૂર કરવાનો નથી, પરંતુ ચામડીનાં છિદ્રોને સ્વચ્છ અને ચપળ બનાવવાનો છે કે જેથી અંદરના અવયવો પોતાનું કાર્ય અડપથી બજાવી શકે. કેટલાંએક મનુષ્યો અત્યંત ગરમ જળનો, કેટલાંએક સમશીતોષ્ણ જળનો અને કેટલાંએક ઠંડા પાણીનો સ્નાન કરવામાં ઊપયોગ કરે છે. આ બધામાં ઠંડુ જળ એ અત્યંત કીમતી શક્તિ વર્ધક ઉપાય છે, કેમકે ઠંડા પાણીએ નહાવાથી રૂધિર ચામડીની સપાટી તરફ ધસી આવે છે જેથી તે શરીરને ખુશનુમા લાગે છે. પરંતુ તે બળવાન મનુષ્યનેજ માફક આવે છે. જેના શરીરમાં લોહીનું ફરવું ઘણી ધીમાશયી થાય છે તેને એકદમ માફક આવતું નથી. જો તમે જોશો તેટલા બળવાન ન હો તો તમાર પ્રથમ સમશીતોષ્ણ જળથીજ સ્નાન કરવાનું શરૂ કરવું અને પછી દરરોજ તે પાણીને સહેજ ઠંડુ કરતા જવું. ઠંડા પાણીએ સ્નાન કર્યું કે તરતજ શરીરમાં આનંદ, હૃતસાહ અને ગરમી આવતી હોય એવી લાગણી થવી જોઈએ. જો તમને આમ થતું ન લાગે તો જે પાણી વડે તમે નાહાતા હો તે

પાણી તમારી પ્રકૃતિને અનુકુળ આવે તે કરતાં વધારે ઠંડુ છે એમ સમજીને તેના કરતાં કંઈક ગરમ પાણી વાપરવું.

ઠંડા પાણીના ફાયદા મેળવવા હોય તો પ્રથમ થોડી કસરત કરી શરીરને ચપળ બનાવ્યા પછીજ સ્નાન કરવું જોઈએ, તેમજ શરીરને બરાબર સ્વચ્છ બનાવવાને માટે વાદળા કિંવા ખડખડા ટુવાલનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પ્રથમ શરીરને ઠંડા પાણીથી બીંજવીને ટુવાલ વડે કિંવા હાથ વડે ખુબ ધસવું જેથી ચામડી સાફ થશે, ઠંડી ધણી ઓછી લાગશે તેમજ શરીરમાં જલદીથી ગરમી આવી જશે. ઠંડા પાણીએ નહાતી વેળા એક વાત એ માફ રાખવાની છે કે ગરમ પાણીએ નહાવામાં જેટલો વખત ગાળવામાં આવે છે તેટલો વખત ઠંડા પાણીએ નહાતાં કાઢવો નહિ, પરંતુ ત્રણથી પાંચ મિનિટમાંજ સ્નાન કાર્ય પૂર્ણ કરી લેવું.

ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવામાં જો કે અત્યંત ઊત્તમ ગુણો સમાયેલા છે તો પણ ન્યારે તમને ઠંડી જેવું લાગતું હોય ત્યારે કદીપણ ઠંડા પાણીએ નહાવું નહિ.

આ સિવાય વળી જુદી જુદી જાતનાં દરદોની શાન્તિ માટે જુદી જુદી સ્થિતિના પાણી વડે જુદી જુદી રીતે સ્નાન કરવામાં આવે છે જેઓમાં મુખ્ય નીચે મુજબ છે.

શીતજનન પ્રયોગ—હાથ કે દાઢ જેવા માદક પદાર્થનો નિશા બિતરવાને માટે આ સ્નાન કરવામાં આવે છે. પ્રયોગ વખતે એક મોટા ટબની અંદર શીતજ પાણી ભરવામાં આવે છે અને તેની અંદર દરદીને રાખવામાં આવે છે જેથી માદક ચીજની ઢેરી

અસર મગજ ઉપરથી ઓછી થઈને શુદ્ધિ આવી જાય છે. કોઈ પણ જાતના દરદ સિવાયનો સાધારણ મનુષ્ય પણ દરદોજ નો સવારમાં ઉઠતી વખતે શરીર ગરમ હોય ત્યારે કિંવા કસરત કર્યા પછી આ સ્નાનના લાભ લે તો તેના શરીરમાં ધણી સ્ફુર્તિ તેમજ શક્તિ આવે છે. તો પણ નબળા રક્તાશયવાળાએ અથવા તો જેને માદક આવતું ન હોય તેવાં મનુષ્યોએ આ સ્નાનનો એકદમ અભ્યાસ પાડવો નહિ.

ઉણ્ણજળ સ્નાન પ્રયોગ—આ સ્નાન વખતે દરદીનો માથા સિવાયનો બધો ભાગ ગરમ પાણીમાં રાખવામાં આવે છે અને માથા ઉપર ઠંડા પાણીનો બીનો ટુવાલ મૂકી રાખવામાં આવે છે. દરદીને પાંચ, દશ મિનિટથી વધારે સમય સુધી પાણીમાં બેસાડવામાં આવતો નથી અને બહાર કાઢ્યા પછી તરતજ ગરમ કામળા વીંટી લેવામાં આવે છે. અથવા જે જરૂર હોય તો દરદીને સુવાડી દેવામાં આવે છે.

આ પ્રયોગથી જ્ઞાન તંતુઓ શાંત થાય છે, રક્તાશયની ગતિ નિયમિત થાય છે, પરસેવો આવે છે અને રૂધિરાભિસરણ એક સરખું ચાલે છે. પેટના કોઈ પણ અવયવ કે મસ્તક તરફ વધારે પ્રમાણમાં લોહી જતું અટકે છે અને ચામડી તરફ ખેંચાય છે. વળી સાધારણ મંદ તાવ, આંચકી, ઊધરસ, પ્રમેહ અને ઓરીના બ્યાધિમાં પણ આ સ્નાન ફાયદાકારક છે.

બાળ્ય સ્નાન—આ સ્નાન માટે દરદીને માત્ર એક લંજોટી કે ચઢી પહેરાવીને ખુરસી ઉપર બેસાડવો અને આજીવન એક

ધાખજો વીંટી લેવો, તે એવી રીતે કે તેનું ગળું તથા માથું બહાર રહે અને તેનો નીચેનો છેડો છેક જમીન સુધી પહોંચે તથા વશ-ળ કાંઈ જગ્યાએથી બહાર જવા પામે નહિ. પછી દરદીને માથે બીનો રમાઈ મુકવો અને તે ખુરસીની નીચે આશરે આઠ કે દશશેર ગરમ પાણી ભર્યું હોય તેવું તપેલું કે ડોલ મુકવી, પછી તેની અંદર એક આખી ઇંટ ધણીજ ગરમ કરીને તે બિના પાણીની અંદર ધીમેથી મુકી દેવી, કે જેથી તેના છાંટા દરદીને બિડે નહિ. પાણીમાં ઇંટ મુક્યા પછી તરતજ ધાખજો ચારે બાજુથી બરાબર દબાવી રાખવો એટલે બધી વરાળ દરદીને સ્પર્શ કરશે અને પરસેવો આવવા લાગશે. આ વખતે વધારે પરસેવો લાવવા માટે દરદીને થોડું એક પાણી પીવાને પણ અપાય છે. આ પ્રમાણે આઠથી પંદર મિનિટ સુધી દરદીને વરાળ અપાય છે. વરાળની ગરમી શરૂઆતમાં ઓછી હોય તેમ વધારે સાફ. ગરમી બહુ લાગે તો ધાખજો જરા જાંચો કરવો એટલે અંદરની બાજુ બહારની હવા દાખલ થશે અને ગરમી ઓછી થશે. આ પ્રયોગમાંથી દરદીને મુક્ત કરીને તરતજ તેના શરીરના ફરતું બીનું લુગડું અથવા મોટો બીનો ટુવાલ વીંટી લેવો, અગર ટપ્પમાં થોડું એક સમશીતોણુ પાણી ભરીને તેમાં એસાડીને નવડાવવો.

શિયાળામાં શરદી લાગી હોય, બહુ ટાઢ વાયા કરતી હોય, શરીરને બહુ થાક લાગ્યો હોય, સંધિવાની અસર હોય, પક્ષપાત જણાતો હોય કિંવા જળોદર હોય ત્યારે આ પ્રયોગ બહુ હિતકર છે.

ઉપજીવાયુ રનાન—આ પ્રયોગ પણ બાબ્બસ્તાનના જેવોજ

છે. પરંતુ એમાં ફરક માત્ર એટલોજ છે કે વરાળના બદલે હવા વપરાય છે. હવા ગરમ કરવા માટે ખુરસીની નીચે પાણીના વાસ-
ત્યુની જગ્યાએ બળતો દીવો, થોડો ગરમી આપે તેવી રીતે ચલાવેલો
પ્રાથમિક ચૂલો, સ્પિરિટ લેમ્પ કે ગ્લાસ લેમ્પ વપરાય છે. દરદીને
બાબ્બ સ્નાનની રીતે બેસાડવામાં આવે છે અને માથે ઠંડા પાણી-
નું કપડું મૂકવામાં આવે છે. આ પ્રયોગ વખતે કેટલીએકવાર દર-
દીના પગ ગરમ પાણીમાં મૂકાવી રાખવામાં આવે છે. આ પ્રયોગ-
ના લીધે સારી રીતે પરસેવો છુટે છે. જેઓના શરીરમાં મેદ વ-
ધારે હોય છે તેઓને આ પ્રયોગ એટલો બધો અનુકુળ આવે છે
કે જો દર ત્રીજે દિવસે આ પ્રયોગ ફરી ફરીને કરવામાં આવે તો
શરીરમાંથી મેદ તદ્દન ઓછો થઈ જાય છે. વળી સંધિવા, દમ,
ખાંસી વિગેરે દરદોમાં પણ આ પ્રયોગ ફાયદાકારક છે.

બાબ્બ સ્નાન દ્વિતિય વિધિ—એક વિશાળ ઓરડો કે
જેમાં બેસવાને માટે પથરની બેઠક ચણેલી હોય છે, અથવા તો
બેસવાને માટે કાંઈ બીજી ગોઠવણ કરેલી હોય છે તેના ઉપર દર-
દીને માત્ર કેડ ઉપર એક ટુંકું કપડું પહેરેલું રખાવીને બેસાડવામાં
આવે છે અને પછી એક મોટો પથરો કે જેને તપાવીને લાલચોળ
કરી રાખ્યો હોય છે અને જે ફાટે નહિ એવી જાતનો હોય છે
તેને લાવીને ઓરડાની વચમાં મુકી તેના ઉપર પાણી રેડવામાં આવે
છે અથવા તો પોતાની મેજે પાણી પડે એવી પ્રથમથી ગોઠવણ
કરી રાખેલી હોય છે તેના લીધે પાણી પડવા લાગે છે, જેથી પ-
થરમાંથી પુષ્કળ ગરમ વરાળ છુટે છે અને તેથી દરદીને બાબ્બ

સ્નાનના જેવોજ લાભ મળી અતિશય ઠંડીને લીધે થયેલાં શ્વાસ, ખાંસી, સળેખમ, સંધિવા વિગેરે દરદો દુર થાય છે.

જલાદ્ર પદ સ્નાન—આ સ્નાન વિવિધ રીતે કરાવવામાં આવે છે. તે પણ નીચેની વિધિઓ મુખ્ય છે.

અતિ હિણુ જળમાં ઊનના ધાખળા કે બનાતના મોટા કકડાને બોળીને નીચેથી કાઢવો, અને તેમાંથી વરાળ નીકળતી હોય તે વખતે તેને દરદીના શરીર કરતો વીંટી લેવો અને પછી તેના ઉપર એક, કે વધારે કારા ધાખળા કે ગરમ કપડાં લપેટી લેવાં અને પછી અડધા કલાક સુધી સુવાડી રાખી તે બધાં કપડાં દુર કરવાં. આ સમયે દરદીને પવન લાગવા દેવો નહિ અને બીજાં કારાં કપડાંથી તેનું શરીર લુછીને સાફ કરવું. તાવ આવ્યાને ઘણો સમય થયા છતાં પણ તે ન ઊતરતો હોય ત્યારે આ પ્રયોગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમજ ત્રિદોષ જેવા વ્યાધિઓને લીધે થતાં ફેફસાના વરમમાં પણ હિતકર છે.

આ પ્રયોગ કરવામાં ગરમ ધાખળો લપેટતી વખતે બન્ને હાથને બહાર રાખવા જોઈએ, પણ પાછળથી બીજાં કપડાં વીંટાળતી વખતે તે તેઓને શરીરની નજીક લેઈ જઈ તે કપડાંની અંદરજ રાખવા જોઈએ.

જેવી રીતે હિણુ ધાખળાને પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તેવીજ રીતે શણના કપડાંને ઠંડા પાણીમાં બોળીને ખુબ નીચેથી કાઢવામાં આવે છે કે જેથી તે માત્ર સહેજ બીનું લાગે. આ કપડાંને એક રેખા ઉપર અગર તે બડા કામળા ઉપર માથરવામાં આવે છે.

અને તેના ઉપર દરદીને સુવાડવામાં આવે છે; આદ તેના હાથ બહાર રહે તેમ ઉંચા કરીને શણુના કપડાનો આળુખાળુનો ભાગ દરદીના શરીર ઉપર લપેટવામાં આવે છે. અને પછી એક જાડી રબર ડે ગોદકું તેને ઓઢાડવામાં આવે છે જેથી અંદર ગરમી ઉત્પન્ન થઈ પરસેવો આવવા માંડે છે. અડધા કલાક પછી આ બધું દુર કરવામાં આવે છે અને દરદીનું શરીર લુછી નાંખીને ઢાઈ કરવામાં આવે છે. આ પ્રયોગ કરતી વખતે લોહીનો જોશ મગજ ઉપર ન ચડી જાય એટલા માટે માથા ઉપર ઠંડા પાણીમાં બોળેલો રૂમાલ મુકવામાં આવે છે. જ્યારે દરદીને એટલો બધો સખત તાવ ચડ્યો હોય કે તેના શરીરે અત્યંત દાદ બળતો હોય અને કંઈ પણ ઓઢેલું ખમી ન શકાતું હોય ત્યારે આ પ્રયોગ અત્યંત હિતકારક છે.

તાવ જેવાં સાર્વદેહિક દરદોને માટે જેવી રીતે આખા શરીરે બીનું કપડું લપેટવામાં આવે છે તેવીજ રીતે શરીરના અમુક અવયવના દરદ માટે માત્ર તે અવયવ ઉપર પણ આ વિધિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ખાસ અવયવની ચિકિત્સા માટે બીંના કપડાનાં બે, ત્રણ પડ કરીને મુકાય છે અથવા તો ઊપરા ઊપરી વીંટાય છે અને તેની ઊપર તેલમાં બોળેલું રેશમી કપડું એવી રીતે સજ્જડ લપેટવામાં આવે છે કે તેથી અંદરનો પવન કિંવા વરાળ બહાર નીકળી શકે નહિ. આ પ્રયોગ બહુ કરીને રાત્રે કરવામાં આવે છે, કેમકે તે વખતે અવયવોની હીલચાલ થોડી થાય છે જેથી ઠંડા પાટો ખસી જવાનો સંભવ ઓછો રહે છે. આ પ્રમાણે બાંધેલો

પાટો આખી રાત્રિ રહેવા ફેધ સવારના દુર કરવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે રેશમી કપડા ઉપર ફલાટીન કે એવુંજ બીજું જીનનું કપડું પણ પીંટવામાં આવે છે.

જો પેટ ઉપર આવો પાટો બાંધીને રાત્રે દરદીને સુવાડી રાખવામાં આવે છે તો તેથી ટાઇફોઇડના તાવમાં સારો ફાયદો થાય છે. વળી બંધકોશના દરદી માટે આ પ્રયોગનો ઉપયોગ કર્યાથી દસ્ત સાફ આવે છે. ધાતુશ્રાવના દરદીઓને સ્વપ્નાવસ્થામાં થતો ધાતુપાત અટકે છે. તેમજ ગર્ભાશય અને અંડાશયના દરદીઓને પણ તેનાથી અમૂલ્ય ફાયદો થાય છે.

મળાની આબુઆબુ આવો પાટો બાંધવાથી ચોરીયાના વરમ, ગૂળાના સોજા વિગેરે દુર થાય છે. છાતી ઉપર બાંધવાથી ફેફસાના વરમવાળાં દરદો દુર થાય છે. વળી કોઈ પણ કારણથી પડેલાં ચાંદાં, ધારવાળાં હથીઆરો વડે કપાવાથી થયેલા જખમો, ગરમીના સોજા, કરમરનો દુઃખાવો, સાંધાના વરમ, લયક, કરમોડ વિગેરે ઈજાઓ તો બીજા કોઈ પણ ઈલાજ કરતાં આવા પાટાઓથી જલદી મટી જાય છે,

ફેટલાએક દરદોની શાન્તિના માટે જ્યારે અત્યંત શિતળ જળની જરૂર પડે છે ત્યારે પાણીના બદલે બરફ વાપરવો એ એક અતિ ઉત્તમ સાધન છે અને તેમાં પણ દરદીના શરીરના કોઈ પણ આગમમાંથી રક્તશ્રાવ થતો હોય ત્યારે તેને બંધ કરવાને માટે તો તે અજબ ઊપાય છે, મ્હોં, ગળું, નસકારાં, ચોનિ કે શુદ્ધ માર્ગે

લોહી પડતું હોય ત્યારે એક રખ્ખરની કાથળામાં બરફ ભરીને જો તે સ્થળે મુકવામાં આવે છે તો તરતજ રક્તપ્રવાહ બંધ થાય છે. વળી જ્યારે ફેફસાં મારફતે એટલું બધું લોહી પડતું હોય કે એક-દમ લોહીની ઉલટીઓ થતી હોય ત્યારે જાતી ઉપર બરફ રાખવા ઉપરાંત દરદીને તેનાથી ગળા શકાય તેવડા બરફના કડકા વખતો વખત ગળાવવાથી તે પેટમાં જતાની સાથેજ લોહી પડતું બંધ થાય છે, કેમકે રક્તવાહિની નળાઓમાં જે છેદ પડ્યા હોય છે તે બરફની ઠંડકને લીધે તરતજ સંકોચાઈ જાય છે.

ગર્ભાશયમાંથી જ્યારે બહુ લોહી વહેતું હોય ત્યારે તે રૂધિર પ્રવાહ બંધ કરવાને માટે ગર્ભાશયના બાગનો મજબુત સંકોચ થાય એવો ઊપાય કરવો એ અતિ અગત્યની વાત છે. આ કાર્ય માટે તેવા સમયે દરદીને જેમ અને તેમ વધારે પ્રમાણમાં બરફ ખવડાવવો તેમજ જરૂર જણાય તો યોગ્ય તેમજ ગુદામાં પણ બરફ પહેરાવવો એ અત્યંત હિતકર છે.

જઠર ઉપર પડેલાં ત્રણે એટલે ચાંદાંના લીધે દરદીને બહુ ઉલટીઓ થતી હોય તો તે બંધ કરવાને માટે એક આઠસખેમ એટલે રખ્ખરની કાથળામાં બરફના કડકા ભરીને તે કાથળા પેદુ ઉપર મુકવાથી તરતજ દરદી દુઃખ મુક્ત થાય છે.

મગજનાં અથવા તો મગજની અંદરની પાતળા ચામડી ઉપર પડેલાં છિદ્રો અન સોજાઓને નાણુદ કરવાને તેમજ લાંબા સમયના તાવની મગજમાં સંચિત થયેલી ગરમીના લીધે મગજ શક્તિ ક્ષીણ થવાથી થનારા મસ્તકના અતિશય દુઃખવાને માટે પણ આઠસખેમમાં

ખરફ ભરીને માથે મુઠવાથી સારો ફાયદો થાય છે. વળી ધણી સખત ગરમીવાળા તાવેને લીધે ગળામાં અતિશય ગરમી થવાથી ચોરીયા આવી જાય છે, અને કંઠમાળ થઇ આવે છે ત્યારે પણ ગળાના સોળને નરમ પાડવાને અને દુઃખાવો કમી કરવાને માટે ખરફ એ એક મુખ્ય ઊપાય છે. આવીજ રીતે વૃષણને ખરફ સ-
ખાડવાથી તેમાં ઊતરેલું આંતરડું તરતજ પાછું ઉપર ચડી જાય છે અને તેના લીધે વૃષણ ઉપર આવેલો સોળો દુર થાય છે.

ખરફમાં જો કે આવા અમુલ્ય ગુણો સમાએલા છે તો પણ નખળા, વૃદ્ધ, તદ્દન શક્તિહીન, તેમજ તદ્દન બેશુદ્ધ અને મંદ પડી ગયેલી નાડીવાળા દરદી માટે તેના ઉપયોગ કરવો નહિ, કેમકે આવા અશક્ત દરદીને ખરફ આપવાથી શીતળતાની અસરના લીધે કદાચ તે ગાંઠો થઇ જાય છે અથવા તો રક્તાશય બંધ પડી મૃત્યુ નીપજે છે.

કટિ સ્નાન—આખા શરીરના બદલે માત્ર પેટુ અને કમ્મરના ભાગને સારી પેઠે ધોવો તેનું નામ કટિ સ્નાન છે. આ સ્નાન માટે એક મોટા તપેલામાં કિંવા ટપમાં શીતળ, સહજ જીણુ કે ઉણુજળ તેમાં બેસવાથી કમર સુધી આવે તેટલું ભરવામાં આવે છે અને પછી તેમાં બેસીને પેટુ, કમ્મર તેમજ જનનેદ્રિયની આ-
જુઆજુનો ભાગ સારી પેઠે મસળાને ધોવામાં આવે છે. કમ્મરમાં દુઃખાવો હોય, મુત્રાશય, મળાશય કે શુભ્રાવયવનો કાંઈ રોગ હોય તો આ પ્રયોગ ધણેજ ઉપયોગી થઇ પડે છે. વળી પથરીના દરદીમાં પણ તેના લીધે વેદના કમી થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ધણી ખરી વખત નાની પથરીને ખોતાની બેળે નીકળી જવામાં પણ મ-

હદ કરે છે. પેશાબ બધ થઇ ગયો હોય તો સહેજ ગરમ પાણીમાં દૈનિક મિનિટ બેસવાથી છૂટે છે. વળી પરમીઆની બળત્રા અને દુઃખાવો ઉબ્બુ જળમાં બેસવાથી કમી થાય છે. તેમજ સ્ત્રીઓને ઓછા પ્રમાણમાં કિંવા વેદના સાથે આવતા અટકાવમાં પણ તે ઉપયોગી છે.

પાદસ્નાન—કટી સ્નાનની માફક પાદ સ્નાન પણ કરવામાં આવે છે. તેના માટે એક પહોળું તપેલું અથવા તો કથરાટ ચાલી શકે છે. એ વાસણની અંદર ઉબ્બુ જળ અથવા તો અતિ ઉબ્બુ જળ ભરવામાં આવે છે અને તેમાં દરદીના પગ બોળાવવામાં આવે છે. આ વખતે દરદીના શરીર ઉપર ગરમ કપડું વીંટી રખાય છે અને માથું ગરમ હોય તો તેના ઉપર ઠંડા પાણીનાં પોતાં મુઠ્ઠી રાખવામાં આવે છે. કાઠ કાઠ વખતે આ પાણીમાં એકાદ મુઠ્ઠી બે મુઠ્ઠી ભરીને રાઇનો લોટ પણ નાંખવામાં આવે છે જેથી પગની ત્વચા સહેજ લાલ થાય છે અને લોહી પગ તરફ ખરાબર ખેંચાય છે. આ પ્રયોગથી દરદીને સાધારણ રીતે પસીનો આવે છે અને કાઠવાર વધારે પરસેવો લાવવા માટે એ વખતે જરા ઠંડુ પાણી પણ પાવામાં આવે છે. આ પ્રયોગના અભ્યાસથી શિવાળામાં દરદીના લીધે થતો માથાનો દુઃખાવો, સળેખમ, દરદી અને તેના લીધે આવતો તાવ, પગમાં રહેતી ઠંડાશ વિગેરે દરદો દૂર થાય છે.

ઔષધિ મિશ્રિત સ્નાન—બિન્ન બિન્ન દરદોની શીઘ્ર શાન્તિના માટે કેટલીએક વખત શુદ્ધ જળના બદલે વિધવિધ ઔષધો

મિશ્રિત જળનો પણ સ્નાન કરવામાં બ્યવહાર કરવામાં આવે છે. આવા પ્રયોગો એટલા બધા છે કે તે દરેકનું વર્ણન કરવાને માટે અહીંનાં પુસ્તક સ્થાન નથી, તો પણ કેટલાએક અતિ અગત્યના પ્રયોગો આ મુજબ છે.

દશશેર પાણીમાં ચારશેર બહિનું યુધું નાખી સારી પેઠે ઉકાળીને ગળી લેવું. તેની અંદર જરૂર પડે તો વધારે પાણી ઉમેરીને સ્નાન કરવાથી ચામડીની ખરજ અને બળતરા ઓછી થાય છે, તથા બીંગડા બમ્બાં હોય તો તે દુર થાય છે.

દશશેર પાણીની અંદર દશથી પંદર તોલા જેટલો પીવાનો સીંત્ર દારૂ મેળવીને સ્નાન કરવાથી શરદીના સામે બચાવ થાય છે.

દશશેર પાણીમાં વીશ ઐન સફેદ ઓફ પોટાસ નામની દવા મેળવીને સ્નાન કરવાથી ખસ વિગેરે ચામડીનાં દરદો તેમજ સંધિવાનો રોગ નાબુદ થાય છે.

ઔષધીય બાબત સ્નાન—લીંબડો, નગોડ કે કુખાનાં પાંદડાં સાથે પાણીને ખૂબ ઉકાળીને દરદીને એક ખુરસી કિંવા ખાટલા ઉપર બેસાડી તેની આગળ સદરહુ ઉકળતા પાણીનું વાસણુ રાખવું અને પછો તે વાસણુ અંદરની બાજુ રહે એવી રીતે દરદીને એક કપડું ઓઢાડી દેવું જેથી પુષ્કળ પરસેવો વળી તાવ તથા માથાનો દુઃખાવો દુર થશે.

કુખો, નગોડ અને લીંબડાંનાં પાંદડાં તથા બકરીની લીંડીઓને પાણી સાથે સારી પેઠે બાંસીને ગરમ સ્થિતિમાંજ એક ખાટલા ઉપર પાથરીને તેના ઉપર એક કપડું બિછાવી દરદીને સુવાડી ગરમ

હિનનો કામજો કરીવા જોદકું ઓઢાડવામાં આવે છે તો જાયંકર તાવ પણ તરતજ ઉતરી જાય છે, સન્નિપાતના દરદમાં પણ સારો ફાયદો થાય છે, તેમજ હરકોઈ કારણથી અકડાઇ ગયેલા સાંધાઓ અને શરીર છુટું થાય છે.

પાણીનો ઔષધોપચાર તરીકે માત્ર પાન અને સ્નાનના સ્વરૂપમાંજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે એમ નથી, પરંતુ શેક, ખસ્તિ, પીચકારી વિગેરે બીજી અનેક વિવિધ યુક્તિઓ વડે વ્યવહારમાં લેવામાં આવે છે. બંધકાશનું દરદ નાશુદ કરવાને માટે એનીમા એટલે કુશ કે ખસ્તિયંત્રદ્વારા આંતરડામાં પાણી દાખલ કરવું એ વાત ઇન્ડરનલ બાથના નામથી આજકાલ દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધજ છે. વીશથી ત્રીશ તોલા પાણીમાં એક ચમચો મીઠું ઓગાળીને તેની ગુદામાં પીચકારી મારવાથી અત્યંત વધી પડેલા કરમીયા (સરવળીયા) તરત બહાર નીકળી જાય છે એ વાત પણ હવે કાઠનાથી અજણી નથી. ધગધગતા ગરમ પાણીમાં એક ફલાનલનો કડકો નાંખી થોડીવાર પછી બહાર કાઢી એક કોરા કપડામાં મુકીને કપડાને વળ દેવાથી જ્યારે તે ફલાનલનો કડકો નીચોવાઇ જાય ત્યાર પછી તે ફલાનલના ગરમ કપડા વડે શેક કરવાથી અકડ થઇ ગયેલા તંતુઓ ઢીલા પડે છે, જેથી સખત વરમમાં થતી અતિશય વેદના દુર કરવાને માટે તેમજ ગડ, ગુમડ અને ગઠિ જલદી પાકી જવાને માટે આ વસાળીયા શેકનો ઉપયોગ પણ જગ જાહેર છે. આ સિવાય પાણીનો બીજો અનેક રીતોથી સચળાં દરદો ઉપર અમુક્ય ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ તે દરેક બદલ પુરતું વિવે-

અન કરવા નેટલું અત્રે સ્થાન નહિ હોવાથી સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે વિવ્રેયન કરવાને અન્ય પ્રસંગ ઉપર મુદતથી રાખી હાલમાં લેખની-
ને વિરામ આપીશું.

માટી.

સં. મૃત્તિકા. હિ. મીટ્ટી. મ. માતી. ઇ. Earth. અર્થ,
'Clay' કલ.

માટી એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ વસ્તુ હોવાથી ઓળખાણ આપવાની
અગત્ય નથી.

ઉપયોગ—માત્ર આપણો દેહજ નહિ, પરંતુ આ સમસ્ત
સ્થૂળ જગતની ઉત્પત્તિ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ
એ પાંચ તત્વો વડે થયેલી હોવાથી જ્યાં મુઘી એ તત્વો જોડતા
પ્રમાણમાં, જોડતી સ્થિતિમાં દેહમાં વ્યાપી રહેલાં હોય છે ત્યાંમુઘી-
જ આરોગ્યતા રહે છે, પરંતુ તેઓમાંનું એક પણ તત્વ વિકૃત
થતાં તે તત્વના ગુણ ધર્માનુસાર વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અને
તેથી તેની શાન્તિ માટે જે તત્વ વિકૃત થયું હોય તેને યોગ્ય સ્થિ-
તિમાં લાવવાને કુદરતના અખુટ ખજાનામાંથી મૂળ તત્વોની સહાયતા
લેવી એ ચિત્સિનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ માર્ગ, ઉત્તમમાં ઉદ્ધમ પદ્ધતિ છે.

ખરેખર પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, અને વિદ્યુત-વીજળી
સ્વરૂપી આકાશ એ પાંચ તત્વો રોગ નિવારણના કામમાં એટલાં
અધાં ઉપયોગી છે કે:—જો વિવેક પૂર્વક તેઓનો ઉપયોગ કરવામાં
આવે તો કાંઈ પણ જાતનું દરદ નાશુદ કરવાને માટે કડવી, ખે-

સ્વાદ, વિષમય અને દુર્ગંધિયુક્ત વિવિધ ઔષધોના અણુગમતા ધુન્-
ટડા પીવાની કંઈ પણ જરૂર પડે નહિ.

રોગનિવારણ માટે જો કે આ પાંચ તત્વોના યથાસ્થિત ઉપ-
યોગની જરૂર છે, તોપણ પ્રત્યેક વસ્તુનો જન્મ સંભવ પૃથ્વી
તત્વમાંથીજ થયેલો હોવાથી પ્રત્યેક વ્યક્તિના શરીરમાં પૃથ્વી તત્વ
અર્થાત્ માટીનો ભાગજ વિશેષ પ્રમાણમાં રહેલો છે. જેથી ઘણા
ખરા રોગોની ઊત્પત્તિ પૃથ્વી તત્વમાં વિક્રિયા થવાથીજ થાય છે.
અને તેથી તેઓનું નિવારણ પણ પૃથ્વી તત્વના ઉપયોગથીજ થઈ
શકે છે.

આ પ્રમાણે રોગ નિવારણના કાર્યમાં પૃથ્વી તત્વ જ્યારે
વિશેષ ઉપયોગી છે, ત્યારે કુદરતે પણ તેને માટીના સ્વરૂપમાં અ-
નંત પ્રમાણમાં નિર્માણ કરી રાખ્યું છે. કુદરત એ આપણા આ-
જકાલના વૈદ્ય કે ડોક્ટરો જેવી લોભી કે સ્વાર્થી નથી, પરંતુ સમસ્ત
વિશ્વનું ચિરકલ્યાણ થાય એવી મંગળ કામનાવાળી છે અને તેથી
જગતના કલ્યાણની દરેક વસ્તુઓ ગુપ્ત ન રાખતાં જેમ સન્મુખ
રાખવામાં આવી છે, તેવીજ રીતે આ મૃતિકા પણ ઘેર બેઠાં આ-
અણમાં મળી શકે તેવી યોજના કરી રાખી છે. પરંતુ આપણી
બુદ્ધિને આંજી નાંખે એવી મોહક જાહેર ખબરોથી આપણે એવા
મોહવશ થઈ ગયા છીએ કે, કુદરત તરફથી બક્ષિત તરીકે મફત
અબેલી આ ચીજનો કંઈ પણ લાભ પ્રાપ્ત ન કરતાં એ તો કેવળ
નિરૂપયોગીજ છે એમ સમજી બજારમાં દોડાદોડી કરીએ છીએ
અને અનેક પેટાંટ દવાઓના નામે ફેશનેબલ લેખલોથી શણગારેલી
ફેશનેબલ બાટલીઓમાં બરેલાં, ફેશનેબલ ઝેરોને ખરીદી લાવી રોગ

મટાડવાની આશાથી પ્રેમપૂર્વક પાન કરી તન, મન, ધન અને જીવનની બરબાદી કરીએ છીએ.

આજકાલ આપણે જ્યારે આવી સ્થિતિમાંથી પ્રસાર થઈએ છીએ અર્થાત્ દીનપ્રતિદિન અવનવાં ઔષધોના વિશેષ મોહમાં પડતા જઈએ છીએ, ત્યારે યુરોપ, અમેરિકા વિગેરે દેશોમાં જેમ અને તેમ ઔષધોને તિલાંજલિ અપાતી જઈ તેના બદલે પંચમહાભૂતોનું વિશેષ શરણ લેવાતું જાય છે, અને જે કંઈ અનુભવ આવે છે તેનાં શાસ્ત્રોનાં શાસ્ત્રો રચાતાં જાય છે; જેના પરીણામમાં આજકાલ ત્યાં આગળ હાઇડ્રોપેથી અર્થાત્ જળોપચાર શાસ્ત્ર, વૉટર ક્યુર અથવા જળચિકિત્સા પદ્ધતિ, ઓરથોપેથી અર્થાત્ મૃતિકાવડે દરદો સારાં કરવાની પદ્ધતિ, સનનાથ અથવા સૂર્યની ગરમી કે અગ્નિ તત્ત્વવડે દરદો સારાં કરવાની રીત વિગેરે અનેક પદ્ધતિઓ પ્રચારમાં આવી છે. આ દરેક બદલ પુરતું વિવેચન કરવાનું આ લઘુ પુસ્તકમાં સ્થાન નથી, ઈશ્વરચ્છા હશે તો કોઈ બીજા પ્રસંગે પૃથક પુસ્તકો રૂપે વર્ણવીશું, છતાં સાર્વજનિક-કામ ચલાઉ માહિતિ જોઈતી હોય તો અમારા તરફથી પ્રગટ થયેલું “આકાશવાણી” નામનું પુસ્તક વાંચવા બક્ષામણુ કરી હવે આપણે મૂળ મુદ્દા તરફ વળીએ.

સઘળાં ઔષધોની ઉત્પત્તિ માટીમાંથી થાય છે, અને તેથી બિન્ન, બિન્ન ઔષધોમાં જે બિન્ન, બિન્ન ગુણ-ધર્મો સમાએલા છે તે બધા માટીમાં પણ રહેલા છે. એ ગુણો દરેક સ્થળની માટીમાં એક સરખા સમાએલા નથી, પરંતુ જુદા જુદા સ્થળની માટી-

માં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં સમાએલા છે. આ કારણને લેધનેજ માટીના જુદા જુદા રંગો દેખાય છે. કાળી, પીળી, ઘેાળી, રાતી એમ જુદા જુદા રંગની માટી હોય છે અને તેમાં બિન્ન, બિન્ન તત્વો બિન્ન, બિન્ન પ્રમાણમાં સમાએલાં હોવાથી તેના ગુણ પણ બિન્ન, બિન્ન હોય છે. આ બધા ગુણો વિષે પણ અત્રે વિસ્તારથી વિવેચન થઈ શકે તેમ નથી, માટે મૂખ્ય મૂખ્ય ગુણોનું જ માત્ર દિગ્દર્શન કરીએ.

કોલેરા—એતો હવે નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થયું છે કે કોલેરા એટલે મહામારીનું દરદ અસ્વચ્છ પાણી પીવાથી કિંવા સડેલું અન્ન ખાવાથીજ થાય છે. કારણ એ દરદને ઉત્પન્ન કરનારા એક જાતના ઝેરી જંતુઓ કે જે “*Commabacillus*” ક્રામાએ-સીક્સના નામે ઓળખાય છે તે એવા અસ્વચ્છ ખોરાક પાણીમાં ઉત્પન્ન થઈ તેની મારફતેજ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. કાળી માટીમાં આ જંતુઓને મારી નાંખવાનો અદ્ભુત ગુણ રહેલો છે અને તેથી દર બે, બે કલાકે એક તોલો કાળી માટી અને ઉકાળી ગળી લીધેલું સ્વચ્છ પાણી એક તોલો સાથે મેળવીને આપવાથી ઝાડો, હલદી વિગેરે ઉપદ્રવો તત્કાળ બંધ પડવા લાગી આ રોગના લીધે મૃત્યુના મુખમાં સપડાએલો મનુષ્ય પણ બચી જાય છે. માટીમાં આ પ્રમાણે જંતુઓ અને વિષદ્રવ ગુણ રહેલો હોવાથી તે જેમ કોલેરાના દરદમાં વપરાય છે, તેવીજ રીતે સર્પદંશના ઝેરને નાશુદ્ધ કરવામાં પણ તે અત્યંત વખાણાય છે. આ કાર્ય માટે તેનો ઉપ-યોગ કરવાની વિધિ બતાવતાં “એડલ્ફ જસ્ટ” નામનો એક પ્રસિદ્ધ

જર્મન વિદ્વાન જણાવે છે કે—“કેસરડા” શહેરની નજીક આવેલા “રોકેલ” નામના ગામડામાં થોડા દિવસ અગાઉ વીશ વર્ષની એક બુવાન છોડીને સુકું ધાસ કાપતાં પગ ઉપર એક ઝેરી સર્પે દંશ કર્યો, જેથી તેને કેઝરટાની હોસ્પીટાલમાં લાવવામાં આવી હતી. પરંતુ જ્યારે તે ત્યાં આગળ આવી પહોંચી ત્યારે તેના પગ અત્યંત સજી જવા ઉપરાંત તે એટલી બધી બેશુદ્ધ બની ગઈ હતી કે “હવે તેના માટે કોઈ પણ જાતનો ઉપાય થઈ શકે તેમ નથી” એવું મેડીકલ ઓફીસરે જાહેર કર્યું. ડોક્ટર સાહેબના અભિપ્રાયથી નિરાશ થઈને તે છોડીને પાછી પોતાના ઘર આગળ આણવામાં આવી. આ વખતે જો કે તે છેક મરણાવસ્થાએ પહોંચેલી જણાતી હતી તો પણ વાતસલ્ય પ્રેમથી આકર્ષાઈને તેના પિતાએ એક ઉપાય કે જેના વડે ઘણાં સૈકાં ઉપર એક એવીજ અવસ્થાએ પહોંચેલી બાઈનો પ્રાણ બચાવી દેવાનો દંતકથા તેના સાંભળવામાં આવેલી હતી તે અજમાવવો શરૂ કર્યો. આ કામ માટે તેણે પોતાની વાડીમાં એક ખાડો ખોદી તેમાં તે છોકરીને વચ્ચે રહિત કરીને સૂતાડી અને પછી માત્ર માંથાનો ભાગ ઉઘાડો રાખી બાકીના શરીર ઉપર માટી ઢાંકી દીધી. આ વાતની સાંના હાકેમને ખબર પડતાં તેણે પોલીસ મોકલી તે બાઈને ખાડામાંથી બહાર કાઢવાને તેના બાપને હથાણુ કર્યું. પરંતુ તેણે એ આજ્ઞા માન્યૂ કરી નહિ, એટલુંજ નહિ પરંતુ આખું ગામ હથીઆર સજી તેના પક્ષમાં ઢોડી આવ્યું જેથી વધારે હિલચાલ કરવાથી ખુના મરકી થશે એમ ધારી હાકેમને પોતાની આજ્ઞા પાછી ખેંચી લેવી પડી. આણી તરફ બરાબર એવીશ કલાક પુરા થયા ત્યારે તે છોડીને ખાડામાંથી બહાર

કાઢવામાં આવી, જે સમયે તે સંપૂર્ણ રીતે સારી થઈ ગઈ હતી.

સાપનું ઝેર નાશુદ્ધ કરવાનો માટીમાં ફેવો અજળ ગુણ સમાયેલો છે તે આ હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. યોગ્ય ચિકિત્સા નહિ થઈ શકવાથી સર્પદંશથી દર વર્ષે લાખો મનુષ્યો આ દેશમાં મૃત્યુના મુખમાં જાય છે જેઓના માટે આ ઉપાયની યોજના કરવામાં આવે તો કેટલા બધા જીવે તો બચાવ થાય ! અને તેથી જો કોઈ પણ પ્રાણીને સર્પદંશથી પીડાતું જોવા કે જાણવામાં આવે તો તરતજ તેને ઉપર મુજબ વિધિથી જમીનમાં પુરવાને હું ભલામણ કરું છું. આ બાઈ કે જેને ચોવીસ કલાક સુધી જમીનમાં પુરી મુકવામાં આવી તેને એટલા લાંબા સમય સુધી પુરી રાખવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ હતું કે તેની રજેરગમાં ઝેર વ્યાપી મર્યું હતું. પરંતુ તાત્કાલિક દર્શિત થયેલું મનુષ્ય તો કેવળ એકાદ, બે કલાકમાંજ ઝેર મુક્ત થઈ શકે છે. સર્પદંશ સિવાય બીજું કોઈ પણ જાતનું ઝેર ખાવાથી કે વીજળી પડવાથી કોઈ પણ મનુષ્ય મડદા જેવો થઈ ગયો હોય એવા પ્રસંગે પણ માત્ર માથાનો ભાગ બહાર રહે એવી રીતે આખા શરીરને જમીનમાં ડાટવામાં આવે તો ચોવીસ કલાકમાં તે મનુષ્ય પાછો તનદુરસ્ત થઈ જાય છે. વળી કાલેરા અને ટાઇફોઇડ જેવાં ઝેરી દરદોના માટે પણ આ અકસીર ઉપાય છે. પરંતુ જે જમીનમાં દરદીને ડાટવામાં આવે તે જમીન સુકી કિંવા ગરમ ન હોતાં બીનાશવાળી તેમજ ઠંડી હોવી જોઈએ. વીંછી, મધમાખું વિગેરે ઓછા ઝેરવાળાં પ્રાણીઓના ડંખમાં આખા શરીરને જમીનમાં પુરવાની જરૂર નથી, માત્ર હાથ, પગ કિંવા જે ભાગ ઉપર ડંખ થયો હોય તે અવધવનેજ જમીનમાં ડાટવું જોઈએ.

સર્પદંશની માફક હડકાયા કુતરાના કરડ ઉપર પણ માટીની અજબ અસર છે. આ કામ માટે જો તાત્કાલિક કરડ હોય તો સરીરનો દરદવાજો લાગ અને જુનો કરડ હોય તો માત્ર માથાને લાગ ત્યાગ કરીને બધું શરીર જમીનમાં ડાટવું જોઈએ.

હડકાયા કુતરાનું ઝેર નાશુદ કરવાના કાર્ય માટે આ પ્રયોગની અકસીરતાના સમ્બંધમાં વિવેચન કરતાં ઉપલો વિદ્વાન જણાવે છે કે:—

The skill of Professor Pasture is entirely uncertain and unreliable, but the skill of the great Master, Nature never fails us.

હડકાયા કુતરાને માટે પ્રોફેસર પેસ્ચ્યુરે શોધી કાઢેલો અને આખાદ મનાતો ઇલાજ તદ્દન અનિશ્ચિત અને વિશ્વાસ નહિ રાખી શકાય તેવો છે. પરંતુ કુદરતની બુદ્ધિ વડે શોધી કાઢવામાં આવેલો આ ઇલાજ આપણને કદી પણ નિરાશ કરતો નથી.

શરીર ઉપરનાં ચાંદાં, ચાંદીઓ, દરેક જાતનાં ગડો, ગુમડાંઓ, ઢાઝવાથી કે વાગવાથી પડેલા ત્રણો, ફાલ્સા, ફાલ્સીઓ, પત, કોદ વિગેરે અનેક ચામડીનાં દરદો માટે પણ બીની માટી એજ માત્ર એક ખરો કુદરતી ઉપાય છે. કારણ શરીરની માટી સડવાથીજ તેમાં ચાંદાં, ચાંદીઓ વિગેરે પડે છે અને તેથી તેઓ પોતાની મૂળ વસ્તુ એટલે સડેલી જગ્યાએ નવી માટી પુરવાથીજ સારા થઈ શકે છે. કારણ ચામડીનાં દરદો પેંદા થવાના મૂળ કારણ તરીકે લોહીમાં અનેક પ્રકારનાં દુર્ગંધ યુક્ત જે ઝેરી તત્વોનો સંચિત

થયેલો હોય છે, તે બીની માટીના લેપથી દુર ચર્ધ જાય છે. કેમકે અંદરના ભાગમાં એકઠા થયેલા દોષને બહાર ખેંચી કાઢવાની માટીમાં અદ્ભુત શક્તિ સમાએલી છે.

માટીમાં જેમ દુર્ગંધનાશક, વિષહર અને જંતુદ્ધ શક્તિ રહેલી છે તેવીજ રીતે વિધવિધ દરદોને ઉત્પન્ન કરનારા વિગ્નતિય દ્રવ્યોના સંચિતથી શરીરમાં એકઠી થયેલી ગરમીને શોષી લેવાનો તેમજ ગુણુગ્રાહી ગુણુ પણુ રહેલો છે, જેથી તેના બળોઆ, ઓરી, અછબડા, રતવા, ગરમીના સોજા, મગજ અને નેત્રના વિકારો, પ્રદર, પ્રમેહ વિગેરે વિધવિધ દરદો ઉપર ઉપયોગ થાય છે.

આ કામ માટે ધણા બાગે સોનાગેર કે ઈંટ જેવી કાલમાટી વપરાય છે. અને તેના સ્વતંત્ર કિંવા બીજી તેવાજ ગુણુ ધર્મવાળા વસ્તુઓ સાથે મેળવીને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

રતવાનો લેપ—સોનાગેર, રસાંજન એટલે દારૂ હળદરના ઉકાળાને બકરાના દુધ સાથે ઉકાળીને ઘટ્ટ કરેલો માવો, મજક, જોડીમધ, વીરણુવાળો, રતાંજળા અને પદ્મક એ ચીજોને સરખા ભાગે લેષ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી પાણી સાથે મેળવીને રતવા, કખવા, ગરમીના સોજા, દાઝવાથી થયેલા ફાક્લા, વિરેદાટક તેમજ બીજાં બળત્રાવાળાં દરદો, ચાંદા, ચાંદીઓ વિગેરે ઉપર ચોપડવામાં આવે છે.

આંખનાં દરદો માટે લેપ—સોનાગેર, હરડે, સિંધાલુણુ અને રસાંજન એ ચીજો સરખા ભાગે લેષ બારીક ચૂર્ણ કરી પાણી સાથે કાલવી આંખની બહારની બાજુએ ચાંદેબાજુ કરતો લેપ કર-

વાથી આંખનું દુઃખવા આવવું, નેત્રની ગરમી, ઝાંખ, રતાંબળો, વિગેરે સમસ્ત નેત્રરોગોને નાશુદ્ધ કરે છે. આ પ્રયોગ દેશી વૈદ્યોમાં તે ઘણા સમયથી ચાલ્યોજ આવે છે. પરંતુ હાલમાં એક અમેરીકન ડોક્ટર જણાવે છે કે:—

A man had been entirely blind in one eye for some time; Medical art had tried all its skill in vain. The clay compress worked wonders with the eye that after several weeks the eye was perfectly well.

એક માણસ કેટલાએક વખતથી એક આંખે તદ્દન અધિગો થયો હતો. વૈદ્યક શાસ્ત્રના બીજા બધા ઉપાયો, બીજી બધી યુક્તિઓ તેના માટે અજમાવવામાં આવી હતી પરંતુ તે ફાગટ ગઈ હતી. છેવટે માટીના લેપે એવું આશ્ચર્યજનક કાર્ય કર્યું કે થોડાંક અઠવાડીયામાં તે આંખ તદ્દન સારી થઈ ગઈ.

પ્રદર તથા પ્રમેહનો ઉપાય—૪૦૦ કે ૫૦૦ વર્ષની જુની ઈંટ લેઈ કાલસાની અગ્નિમાં લાલ ચોળ કરી ગૌમૂત્રમાં હમકારવી. આવી રીતે ૧૦૦ વખત કરવું જોઈ તે ઈંટનો જુકા થઈ જશે. એ જુકાને કપડાવતી ચાળી લેઈ તેમાંથી એક વાલ ચૂર્ણ અને બે વાલ લાકડીઆ પાપાણુભેદનું ચૂર્ણ લેઈ ચાર વાલ સાકર સાથે મેળવીને ફાકી જઈ ઉપર પાણી કે ગાયનું તાજુ ના શેર દુધ પીવું. આ પ્રમાણે સવાર, સાંજ દવા લેવાથી અને હીંગ, મરચાં, ખટાસ

મરમ મશાલો વિગેરે ન ખાવાથી તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી પ્રદર અને પ્રમેહનું અસાધ્ય દરદ પશુ મટી જાય છે.

(૨) સોનાગેર, કાકડીનાં ખીજનો મગજ, સુરોખાર, ચણક-ખાખ, એલચી, પાપાણુબેદ, ગોખર, જવખાર, રેવચી, સુખડ, ગળોતું સત્વ, હળદર, અધેડાનાં ખીજના તાંદળા, કુલાયેલી ફટકડી એ દરેક એક એક ભાગ અને ખાવળની છાલ આઠ ભાગ લેઈ સાથે મેળવી ચૂર્ણ કરવું, અને દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક ટાઇમે ૧૧ થી એક તોલા બેટલું લેઈ પાણી કે દુધમાં નાંખી પી જવું, જેથી પ્રદર, પ્રમેહ, ઊનવા, બળત્રા વિગેરે દરદો નાશુદ થાય છે.

માટીમાં વળી ગ્રાહી, ખટાશને દુર કરનાર તથા રક્ત સ્તંભક વિગેરે ગુણો પશુ રહેલા છે અને તેથી તેનો ઝાડો, મરડો, ગર્ભ-પાત વિગેરે દરદોમાં ખીજ ચીજોના સંયોગમાં નીચે મુજબ ઉપ-યોગ કરવામાં આવે છે.

ઝાડો અને મરડાનો ઉપાય—સફેદ માટી એટલે શુદ્ધ કરેલી ચાક ખડી ૧૧ ભાગ, ધોએલી સાકર ૨૫ ભાગ, એલચી દાણા ૧ ભાગ, લવીંગ ૧૧ ભાગ, કેસર ત્રણ ભાગ, જયફળ ત્રણ ભાગ અને તજ ચાર ભાગ લેઈ સાથે મેળવી ચૂર્ણ કરી દિવસમાં ત્રણ વખત દર ટાઇમે દશથી સાઠ ઘઉં ભાર આપવું. જો આ દવામાં અશીષ મેળવવાની જરૂર જણાય તો ચાલીશમા ભાગે એટલે ઓગણચાલીશ ઘઉં ભાર દવામાં એક ઘઉંભારના હિસાબે મેળવવું.

ગર્ભપાત અટકાવવાને માટે—કુંભારના ચાકડાની માટી
જથ્થા તોલા, સોનાગેર ૦૧ તોલા, ચંદન ૦૧ તોલા, માયાનો ભૂકા ૦૧
તોલા એ બધું પાણીમાં ઓગાળા એકી વખતે પાઈદેવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત ખીજા પણ અનેક રોગો નાશુદ્ધ કરવાની માટીમાં
અદ્ભુત શક્તિ રહેલી છે, પરંતુ તે દરેક બદલ વર્ણન કરવાનું
અત્રે સ્થાન નથી, તો પણ આટલા ઉપરથીજ તમારી ખાત્રી
ચમ્પ હશે કે માટી એ કેવો સસ્તો, સહેલો અને ધરગતુ કુદરતી
ધંધાજ છે.

૩.

સં. કાર્પાસ હિં. ર્થ હં. Cotton wool જા Gossypium.

વિવરણ—રૂનાં કપડાં બનતાં હોવાથી તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ધર્મ અને ઉપયોગ—આજ કાલના વૈદ્યો ચિકિત્સાના
કામમાં રૂનો વિશેષ ઉપયોગ કરતા હોય એમ જણાતું નથી, તેમજ
વૈદ્યક ગ્રંથોમાં પણ તે સગ્રંથિ સ્વતંત્ર રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આ-
વ્યો નથી. તો પણ જુદા જુદા ગ્રંથોમાં જે છુટા છવાયા પ્રયોગો
મળ્યા આવે છે તેઓનું સૂક્ષ્મ ભુદ્ધિથી અવલોકન કરીએ છીએ તો
મોલુમ પડી આવે છે કે:—પ્રાચીન સમયના વૈદ્યો કે જેઓ પોતાનું
કામકાજ ધણીજ સૂક્ષ્મભુદ્ધિથી કરતા હતા તેઓ માત્ર કપાસનુંજ
નહિ પરંતુ ખીજાં પણ અનેક જાતની વનસ્પતિઓનાં રૂનો રોગ
નિવારણના કાર્યમાં ઉપયોગ કરતા હતા, એટલુંજ નહિ પરંતુ
તેઓની સહાયતાથી અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરતા હતા.

આ વૈદ્યોએ એવું પણ કોઇ જાતની વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થતું કે શોધી કાઢ્યું હતું કે તેની દીવેટ બનાવી તેનાવડે કાજળ પાડી તે કાજળનું અંજન કરીને આંખના ફેટલાએકે બંધ કરે એને પણ નાશુદ્ધ કરતા હતા. વળી અમુક જાતના રૂનો દીવે સળગાવી ફેટલાએકે મંત્ર શાસ્ત્રીઓ અનેક દેવ દેવીઓને પ્રસન્ન કરીને મન વાંચીત સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરતા હતા. કોઇ કોઇ જાદુગરો વળી અમુક જાતના રૂના દીવાથી ફેટલાએકે ચમત્કારીક પ્રયોગો કરી બતાવી લોકોને અજબ કરતા હતા. આ બધી વાતો હાલના વખતમાં અસ્ત થઇ ગઇ છે, તોપણ આપણા દેશમાં હજી પણ ફેટલાએકે મહાત્માઓ તેવી વાતો જાણે છે તેમજ કોઇ કોઇ ગ્રંથોમાંથી પણ મળી આવે તેમ છે, અને તેથી તેઓના શોધ કરી દુનિયાને દેખાડી આપવું જોઇએ કે આવી જાતના પ્રયોગો જ્યારે દુનિયાના ખીજા કોઇપણ ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં નથી ત્યારે દેશી વૈદ્યકમાં ઠામ, ઠામ ભરેલા છે, અને એજ આપણા દેશી વૈદ્યકની સૃષ્ટિનાં ખીજાં કોઇપણ ચિકિત્સા શાસ્ત્રો કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠતા છે.

આજ સુધીમાં અમારા જાણવામાં આવી જાતના જે કંઈ પ્રયોગો આવ્યા છે તે પૈકી ફેટલાએકનું અત્રે દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવે છે. એ પ્રયોગો પૈકી જ્યારે ફેટલાએકોના અનેક વખત અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે ત્યારે ફેટલાએકે સખંધિ હજી સુધી કંઈ પણ અજમાયશ કરવામાં આવી નથી, તો પણ તેઓને પ્રશ્ન કરવામાં એ હેતુ ધારવામાં આવ્યો છે કે જો આવી બાબતો લોકોના જાણવામાં હોય તો કોઈ ઉત્સાહી બંધુ તેઓને અનુભવ લેઈ શકે, તેઓના સખંધમાં કંઈ વિશેષ શોધ કરી શકે

અથવા તો કોઈ જુના ગ્રંથમાં આવે પ્રયોગો વાંચવામાં આવે તો તે સહેલાઈથી સમજી શકે.

અત્યાર્તવ કે ગર્ભપાતના દરદને લીધે જનનેન્દ્રિયમાંથી લોહી વહેતું હોય તો તેને બંધ કરવાને માટે ડૉક્ટરો અરગટ નામની જે દવાનો ઉપયોગ કરે છે તેનાજ જેવા ગુણો આપણા દેશમાં જથાબંધ રીતે વાપેતર કરવામાં આવતા દવાસના છોડવાઓનાં મૂળાયાની છાલમાં રહેલો છે, એવો અનુભવ વૈદ્યોના જળુવામાં છે. પરંતુ એ મૂળાયાને કવાથ કે ચૂર્ણના રૂપમાં પીવા કે ખાવા આપ્યા સિવાય માત્ર તેના રૂના બાહ્યોપચારથીજ આવી રીતે વહેતા લોહીના પ્રવાહને બંધ કરવાનો એક સરળ ઉપાય જણાવતાં “ ધન્વંતરિ ” નામના માસિક પત્રના અધિપતિ જણાવે છે કે:- હું શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમાં મુલગી ખાતામાં આતર-સુંબા મહાલે અવલ કારકુનની જગાએ નોકર હતો, તે વખતે વડોદરામાં મહારાણી સાહેબ માતુશ્રી ચિમનાબાઈ સાહેબની તખ્ત-ચત નાદુરસ્ત હતી અને તેમની સારવાર સર બાલચંદ્ર કૃષ્ણા કે જેઓ તે વખતે ત્યાંના ચીફ મેડીકલ ઓફિસર હતા તેઓ સાહેબ કરતા હતા. આ સારવારમાં દેશી દવા સખંધીની મારી મદદની જરૂર લાગ્યાથી તેઓ સાહેબે સરકારી લખાણ કરીને સરખા પગાર મારી બદલી વડોદરા તાલુકાના વહીવટદાર સાહેબની કચેરીમાં કરાવી હતી, જેથી ડૉક્ટર સર બાલચંદ્ર રાવ સાહેબની સાથે મારો માડો પરીચય થવાથી અને દેશી અને વિદેશી દવા સખંધિ વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. તે વખતે હું અમદાવાદી પોળમાં રહેતો હતો, હું જે શેરીમાં રહેતો હતો તે શેરીમાં એક કડવા પાટીદારની પ-

ત્તીને સાતમે માસે ગર્ભપાત થયો હતો; અને તે ગર્ભપાતને લીધે હદ બહારનો રક્તસ્રાવ થવા લાગ્યો, જેથી અમદાવાદી પોળની નજીકમાં તે વખતે એક સારા અને અનુભવી મીડવાઈફ રહેતાં હતાં તેમને બોલાવવામાં આવ્યાં. પરંતુ તેમની સારવારથી જ્યારે સ્રાવ બંધ ન થયો ત્યારે તેમણે ડોક્ટર બાલચંદ્રને બોલાવવા બલામણુ કરી જેથી તેઓ સાહેબને બોલાવવામાં આવ્યા. ડોક્ટર સાહેબે એ બાઈને તપાસીને દવા આપી અને જો સ્રાવ બંધ ન થાય તો બોગીલાલની સલાહ લેજો એમ કહીને તેઓ સાહેબ પાછા ફર્યા. ડોક્ટર સાહેબે આપેલી દવા ચાલુ રાખવા છતાં પણ તે બાઈને સ્રાવ બંધ ન થયો જેથી ઘરનાં માણસો ગભરાયાં અને માર્ગ મકાન પાડોશમાં હોવાથી મને બોલાવી ગયાં. દવાની અસર થતાં વાર લાગશે અને તેથી વખતે આ બાઈના જીવને જોખમ લાગશે જેથી તાત્કાલિક સ્રાવ શી રીતે બંધ કરવો એ સખંધિ મને અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા, આખરે મારા મનમાં તાત્કાલિક ઉપાય એ સૂઝ્યો કે ખાળમાંથી નીકળતું પાણી બંધ કરવાને માટે જેમ કપડાનો કુચો મારવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે કંઈ યુક્તિ કામે લગાડી હોય તો સ્રાવ થતો તાત્કાલિક રીતે બંધ થાય. આવો વિચાર આવતાં તરતજ મેં પીજેહું કે આણ્યું અને તે બાઈના જનનેદ્રિયના ભાગમાં દાખીને બરવાને કહ્યું. આ ઉપાયથી જનનેદ્રિયના ભાગમાંથી આવતું લોહી તરત અટક્યું અને વળી અંદરના ઉપચાર તરીકે એ બાઈને આદાના રસમાં શુદ્ધ કરેલી અશીશની ચાત્રા આપવામાં આવી જેથી ઇશ્વર કૃપાથી કાયમનો ફાયદો થયો. આ પ્રસંગ બન્યા પછી હવે પણ જ્યારે, જ્યારે અત્યાર્તવ છે.

ગર્ભપાતના લીધે અત્યંત વહેતા લોહીના પ્રવાહને તાત્કાલિક રીતે બંધ કરવાની જરૂર પડે છે, ત્યારે, ત્યારે આ ઉપાયનો હું ઉપયોગ કરું છું અને તેનું ફત્તેહમંદ પરિણામ આવે છે.

જેવી રીતે કપાસના ડાડવામાંથી ૩ નીકળે છે તેવી રીતે બીજી પણ અનેક વનસ્પતિઓ ઉપર ૩ની ઉત્પત્તિ થાય છે. આકડાનું ઝાડ તો સર્વે સ્થળે જાણીતું છે, એ ઝાડનાં ડાડવાંમાંથી બજાર ૩ નીકળે છે જે બહુ ગરમ હોય છે, જેથી શરદી કિંવા વાયુના દરદ માટે તેનો ઘણો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે. એ ૩ને વાપરવાની રીત એવી છે કે જેવી રીતે કપાસનું ૩ જરીને ગાદી, તકીયા કે ગોદડાં બનાવીએ છીએ તેવી રીતે આ ૩ જરીને ગાદી, તકીયા કે ગોદડાં બનાવીને તેના ઉપર દરદીને સુવાડવા બેસવાનો અભ્યાસ રખાવવાથી ધીમે ધીમે સંધિવા જેવા ભયંકર રોગો પણ સારા થાય છે. વળી જેના મગજમાં અતિશય ઠંડક ભરાઇ ગઇ હોય તેને માથે આકડાના ૩ની ટોપી પહેરાવી રાખવાથી શરદી નાશુદ થાય છે. આ વાત કેવળ કલ્પનાત્મક કે માત્ર અમારા એકલાના અનુભવની નથી પરંતુ યુરોપ અને અમેરીકાના મોટા મોટા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોની પણ ખાસ અજમાયશની છે અને તેથી “મારકેટ રિપોર્ટ” માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

Of the many articles of jungle produce, Akund cotton has got a very good demand for export. Large quantities are shipped every year to Europe and America for purposes of

making Lint-cloth and is also used largely for preparing a kind of bandage cloth for Rheumatic or Gout patient.

જંગલમાં પેંદા થતી અનેક ચીજો પૈકી આકડાના ફની પર-દેશ ખાતે વિશેષ માગણી છે અને તેથી યુરોપ અને અમેરીકા તરફ મોકલવાને માટે દર વર્ષે ઘણો મોટો જથ્થો આગમોટામાં ભરવામાં આવે છે. કેમકે લીન્ટ નામનું કપડું બનાવવાને માટે તેમજ સંધિવા અને ગાંઠિયા વાના દરદીઓ માટે બેન્ડેજનું કાપડ તૈયાર કરવામાં તેનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે.

રેતાળ જમીનમાં આવેલા ટીંબા ટેકરાઓ ઉપર મુંજ નામનું ઘાસ થાય છે જેનો આકાર કેટલીએક રીતે બદલાતા ઘાસને મળતો હોય તેની સાંઠિઓ તીર પરોવવાના, ખુરશી, ટેબલ વિગેરે બનાવવાના તેમજ ટટ્ટીઓ અને દોરડાં તૈયાર કરવાના કામમાં વપરાતી હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ ઘાસ ઉપર આસો કાઢીક મહીનામાં લાંબી લોરો નીકળી તેના ઉપર થોડું થોડું ર આવે છે, જે વજનમાં ઘણુંજ હલકું અને ગુણમાં અતિશય ઠંડું હોય છે, જેથી તેની ટોપી બનાવીને પહેરવાથી મગજની ગરમી શાન્ત થાય છે. જેનું મગજ સ્વાભાવિક રીતે બહુ તપેલું રહેતું હોય તેને તો આ ટોપીથી ખાસ ફાયદો થાયછેજ, પરંતુ એ ઉપરાંત તાવની ગરમી મગજે ચડવાથી જેને બચકર સન્નિપાત થયો હોય કિંવા ગાંઠો, બાંગ, ધંતુરો કે એવીજ બીજી ઝેરી ચીજોના સેવનથી મગજમાં ગરમીનો વધારો થઇ ઘેસજાનું દરદ બાગુ પડ્યું હોય તેવા કેસોમાં સેંકડો રૂપિયાના ખર્ચવાળા કિંમતી દવાઓના સેવનથી

પણ જે કાર્મ નથી થતું તે કાર્ય માત્ર આ મુજબ જેવા ધાસની
ટોપી પહેરવાથી થાય છે. કાર્મ પણ જાતનું ઔષધ ખાધા પીધા કે
ચોપડ્યા સિવાય માત્ર ધાસના રૂની ટોપી પહેરી રાખવાથીજ આવા
ભયંકર દરદો મટી જાય એ કંઈ દેશી વૈદ્યકની જેવી તેવી ખૂબી,
જેવી તેવી વાત, જેવો તેવો ચમત્કાર ગણાય નહિ.

જ્યારે આકડાનું રૂ અત્યંત ગરમ અને મુજનું રૂ અત્યંત ઠંડું
છે, ત્યારે સેંમળાનું રૂ સમશીતોષ્ણ એટલે બહુ ઉષ્ણ પણ નહિ
અને બહુ શીતળ પણ નહિ પરંતુ મધ્યમ પ્રકારનું છે. એ રૂનાં
પણ ગાદલાં, ગોદડાં, તકીયા, ઓશીકાં વિગેરે બની શકે છે અને
નાણુક પ્રકૃતિનાં મનુષ્યો કે જેઓને આકડાનું રૂ માફક આવતું
નથી તેઓનાં દરદો નાણુદ કરવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે. વળી
આ રૂમાંથી કપડું બનાવીને જે તે કપડાને હમેશાં પેદુ, કમર અને
ગર્ભાશયના ભાગ ઉપર વીંટાયેલું રહે તેવી રીતે પહેરી રાખવામાં
આવે છે તો સ્ત્રીઓનું શ્વેત તેમજ રક્ત પ્રદરનું દરદ ગમે તેણું
હડીલું હોય તોપણ નાણુદ થાય છે.

પાન નામનું ધાસ કે જે મીઠા પાણીમાં ઉગે છે અને આઠથી
૧૦ ફીટ જેટલું ઉંચું વધે છે તથા જેનાં પાંદડાં પણ છોડવા જે-
ટલાં લાંબાં હોય છે તે ધાસ ઉપર જે બાજરીઆ જેવાં ફુડાં
આવે છે તેની અંદરથી પણ એક જાતનું રૂ નીકળે છે. એ રૂને
સેસથી બીંજવીને અથવા તો તેની રાખ કરીને તેલ સાથે કાદવીને
જખમમાં ભરવામાં આવે છે તો ઘણા થોડા સમયમાં જ ધા રૂકાર્મ
જાય છે. આ રૂ અત્યંત શીતળ છે અને તેથી એના ઉપયોગથી

જખમની બજારા વિષે તરત શાન્ત થાય છે. પાનમાં આવે ઉત્તમ ગુણુ રહેલો હોવાથી તે “ ધા બાજરીયા ” કે “ ધા કુંડી ” ના નામથી પણ ઓળખાય છે.

અમાર દુધેલીના વેલાઓ કે જે નાગલી દુધેલીના નામે પણ ઓળખાતા હોઈ સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે તે વેલાઓ ઉપર જે ડાકવાં જેવાં ફળો આવે છે તેમાંથી પણ એક જાતનું ફળ નીકળે છે. એ ફળી રાખ બનાવી તેલમાં મેળવીને ચોપડવાથી દારને પડેલાં જાઠાં તથા ચાંદાં, ચાંદીઓ તત્કાળ મટી જાય છે. આ રીતે કેટલીએક જાતનાં ફળ જખમની અંદર ભરવાના કામમાં આવે છે, કેટલીએક જાતનાં ફળે બાળા તેની રાખ જખમ કે વ્રણ ઉપર લગાડવાથી તાત્કાલિક ફાયદો થાય છે, કેટલીએક જાતનાં ફળો કપડાં બનાવી દરદવાળા ભાગ ઉપર બાંધવાથી જે, તે રોગની શાન્તિ થાય છે અને કેટલીએક જાતનાં ફળેલાં બોદડાં બનાવી તેઓને ઓઢવા પાથરવાના ઉપયોગમાં લેવાથી અનેક રોગોમાં ફાયદો થાય છે એ વાતમાં તો કશો સંશય નથી, પરંતુ એ ઉપરાંત વળી કેટલીએક જાતનાં એવાં પણ ફળો થાય છે કે જેઓનો સ્વતંત્ર રીતે અથવા તો કોઈ ચોક્કસ ઔષધિ સાથે સંયોગ કરીને ઉપયોગ કરવાથી અનેક અલૌકિક કૃત્યો કરી શકાય છે. આવી જાતના સ્વતંત્ર અથવા તો કોઈ અમુક વનસ્પતિના સંસ્કારવડે તૈયાર કરવામાં આવેલા ખાસ ફળો બનતા પ્રયોગોનો અમે પુરતો અનુભવ લીધેલ નથી, તેથી તેઓ સંખ્યાંધિ ચોક્કસ અભિપ્રાય આપી શકાય તેમ નથી, અથવા તો સંપૂર્ણ રીતે વિવેચન થઈ શકે એમ પણ નથી અને તેથી વાંચકવૃન્દની જાણ માટે માત્ર એવા ચોક્કસ પ્રયોગો-

નું અત્રે દિગ્દર્શન કરાવી આ વિષયને પુરો કરીએ છીએ. “અહા-
મોહન” નામે તંત્ર ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે:—

કદુ તુમ્બી बीज तैलं ज्वालयेत्पटवर्तिकां ॥

कज्जल चांजयेन्नेत्रे मोहनं सर्वतो जगत् ॥

કડવી તુંબડીનાં બીયાંનું તેલ કાઢી એક કાડીયામાં ભરી તેમાં
કપાસના ફના કપડામાંથી બનાવેલી દીવેટ મૂકી દીવો સળગાવી કા-
જળ પાડવું. એ કાજળ આંખમાં આંજવાનો મહાવરો રાખવાથી
આંખનું તેજ એવું વિલક્ષણ પ્રભાવવાળું થાય છે કે આ જગતના
જે, જે પ્રાણી ઉપર દષ્ટિ પડે છે તે, તે પ્રાણી તત્કાળ મોહ પામે
છે, અર્થાત્ વશીભૂત થાય છે.

“અદ્ભુત ઉચ્ચાટન શાસ્ત્ર” માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

रोहिष तृण पुष्पाणि वर्तिमध्येनिवेशयेत् ॥

तद्दीप दर्शनादेव क्षिप्रं नश्यतिमत्कुणाः ॥

રોહ નામનું ધાસ કે જેમાંથી આજકાલ શશેલ નામનું તેલ
તૈયાર કરવામાં આવે છે તે ધાસનાં ફુલોને ફની દીવેટની અંદર
ધાલી પછી તે દીવેટવડે દીવો સળગાવવાથી તેની ગંધના લીધે
મકાનની અંદર રહેલા બધા માકલુ જલદી નાશી જાય છે.

તંત્ર વિદ્યાપારંગત ધુરંધર વિદ્વાન સિદ્ધનાગાણુન
જણાવે છે કે:—

नर तैलं नरकपाले प्रेतांबर वर्तितःक्षपायाम् ॥

क्षोणिरुहेन्द्रशिखरे समुज्ज्वालय कज्जलं कुर्यात् ॥

મનુષ્યમાંથી દાઢવામાં આવેલા તેલને માણસના તુલસાની
ઓપરીમાં ભરી તેમાં મુએલા મનુષ્યના કાંટીઆના વસ્ત્રની દીવેટ
મૂકી કૃષ્ણપક્ષની ચૌદશની રાત્રે પિંપળાના ઝાડના ડાળા ઉપર બેસી
તેનો દીવો સળગાવવા કાજળ પાડવું. એ કાજળાનું આંખોમાં અં-
જન કરવાથી આખું જગત્ વશ થાય છે.

“ દત્તાત્રેય તંત્ર ” નામે ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:-

મોમવારે સર્પમુખે શિપેત્કાર્પાસ વીજકમ્ ॥

ઉદ્ભવં વીજ કાર્પાસ ડ્યલયૈરંડ તૈલકે ॥

તદ્વર્તિ ડ્યાલયેદ્રાત્રૌ સર્પવદ્ભવતિ ધ્રુવમ્ ॥

વર્તિશાન્તિઃ પ્રકર્તવ્યા મહાકૌતુકશામ્યતિ ॥

મંગળવારના દિવસે મુએલા સાપના મહોડામાં માટી ભરી
તે મહોડાને જમીનમાં ડાટી તેમાં કપાસનું ખીજ વાવવું, એ ખીજ
ઉગી નીકળે એટલે તેના છોડને ઉછેરીને મોટો કરતાં જ્યારે તેને
પુલ આવો ઝીંડવાં બેસી તેમાં ૩ તૈયાર થાય ત્યારે એ રૂને વીણી
લેઈ રાખી મૂકે. આ રૂની દીવેટ બનાવી એક કાઠીયામાં મૂકી તેમાં
એરંડીયું તેલ ભરી રાત્રિના વખતે જે ઘરમાં દીવો સળગાવવામાં
આવે છે તે ઘરમાં રહેલી સર્વે યીજને સાપના જેવી દૃષ્ટિએ આવે
છે, અર્થાત્ તે સર્વે યીજોના બદલે કવળ સાપે સાપજ નગરે પડે
છે અને જ્યારે તે દીવેટને કાઠી લેઈ તેના બદલે ખીજ સાદી દી-
વેટ સળગાવવામાં આવે છે ત્યારે આ કૌતુકની શાન્તિ થાય છે.

“ નીધિદર્શન મહાવિદ્યા ” નામે તંત્ર ગ્રંથમાં લખવામાં આવ્યું છે કે:—

અતિ કૃષ્ણસ્ય કાકસ્ય જિઘ્રામાંસસમાહરેત્ ॥

વેષ્ટયેત્ રવીતુલેન વર્તિ તેનૈવ કારયેત્ ॥

અજાઘૃતેનદીપંચ પ્રજ્વાલયાદાચ કજ્જલમ્ ॥

અંજિતાક્ષૌ નરસ્તેન નિધિ પશ્યતિ ભૂતલે ॥

અતિશય કાળા કાંગડાની જીભનું માંસ લેખને તેના ઉપર આકડાના રૂને વોંટાળી એક કોડીયામાં મૂકી તેમાં બકરીનું ઘી ભરી દીવો, સળગાવી કાળજી પાડવું. એ કાળજીનું આખમાં અંજન કરવાનો અભ્યાસ રાખવાથી દષ્ટિ એટલી બધી સૂક્ષ્મ થાય છે કે જમીનની અંદર ડટાઇ રહેલું ધન નજરે પડે છે.

મૃદ્ધાક્ષિ ચૂર્ણ યોગેન કારયેદ્યદિ પૂર્વવત્ ॥

તેનૈવ અંજિતાક્ષૌચનિધિ પશ્યતિ પૂર્વવત્ ॥

કાંગડાની જીભના બદલે ગીધની આંખોનું ચૂર્ણ આકડાના રૂમાં મેળવીને ઉપર મુજબ રીતથી કાળજી પાડી તેનું અંજન કરવાનો અભ્યાસ રાખે તોપણ જમીનની અંદર ડટાઇ રહેલું ધન જોઈ શકાય એવી દષ્ટિમાં સૂક્ષ્મતા આવે છે.

આ વાતમાં કંઈ સત્યતા રહેલી હોય એમ લાગે છે, કારણ “ વૃદ્ધત્થી ” ના નામે ઝોળખાતા અસંત પ્રતિષ્ઠિત વેદિક ગ્રંથો પૈકી “ અષ્ટાંગ હૃદય વાગ્બટ ” નામે સર્વ માન્ય ગ્રંથમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

યોગ્યસ્તરુણરવિ પ્રકાશગલ્લ ।

સ્તસ્યાસ્યં સમય મૃતસ્ય ગોશ્વકુદ્ધિઃ ॥

નિર્દગ્ધં સમઘૃત મંજનંચ પેલ્યં ।

યોગોઽયં નયનબલં કરોતિગાર્ધમ્ ॥

તરુણ સૂર્યના જેવા પ્રકાશિત ગાલોવાળો જે ગીધ પક્ષી હોય તે જ્યારે મરી જાય ત્યારે તેના મહોડાને લેઈ માયનાં બડાયાં છાં-
ણાંના અગ્નિથી કુટી જાળી રાખ કરવી. એ રાખમાં ધો અને કાળો સુરમો સરખા બાગે મેળવીને સારી પેઠે ખંસ કરી આંખોમાં આ-
જવાનો મહાવરો રાખવાથી ગીધની સમાન દષ્ટિનું જાન પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ મનુષ્યોથી ન દેખી શકાય એવી ચીજોને પણ જેવી રીતે ગીધ જોઈ શકે છે તેવીજ રીતે આ અંજનનો ઉપયોગ કર-
નારને પણ અદૃશ્ય ચીજો જેવાની સૂક્ષ્મ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

જો આ વાત સત્ય હોય તો પછી આજે જે ચીજો માત્ર દુરખીન, સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર કે એક્સરેઝની સહાયતાવડેજ જોઈ શકાય છે તે ચીજો કેવળ દાંડવડેજ નિરિક્ષણ કરવાની આપણા પૂર્વજોએ શક્તિ સંપાદન કરી હતી એમ માનવામાં શું ખોટું છે. “ સિદ્ધ સાખર બાષા તંત્ર ” માં હજારાયત બરવાની વિધિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

ચાખા સુકી અધેડાની લાવી, ૨ તેને લપટાવેજ,
ઘૃત કેરા દીપકમાં મૂકી, પ્રીતે તે પ્રજળાવેજ;
સાત વર્ષનું જાળ બોલાવી, સ્નાન તેને કરાવેજ,

સ્વેત વસ્ત્ર પહેરાવી એને, દીપક આગે બેઠાવેજી,
 બાળક દષ્ટિ દીપક સામી, સ્થિર મને રખાવેજી,
 તથા કાળની ગુપ્ત વાતજો, પ્રગટ તે દર્શાવેજી.

આ સિવાય બીજા પણ અનેક પ્રયોગો તંત્ર મંથોમાં મળી આવે છે, પરંતુ એવા અનુભવ સિવાયના અનેક પ્રયોગોનો આ પુસ્તક કે જે ખાસ અનુભવિક માહિતીથી ભરપૂર વિષયોનું છે તેમાં ઉતારો કરવો એ મોઝ્ય ન લાગવાથી લેખિનીને વિરામ આપીએ છીએ, તેમજ વાંચકવૃન્દ પૈકી જે કાંઈને આવા પ્રયોગો સંબંધિ અનુભવિક વિશેષ માહિતિ હોય તો તે જાહેરમાં મૂકવા પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

લસણ.

સં. રસોન હિં. લસુન, લહસન ચં. લસુન મ. લમણુ જા.
 સીર હં. Garlic root. લા. Allium Sativum.

લસણ એ દરેક ધરમાં મસાલા તરીકે વપરાતી ચીજ હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—ફેફસાંનાં દરદો તથા સંધિ અકડાઈ જવાના રોગ માટે લસણ એ એક ઉત્તમ ઉપાય છે એવું હોક પ્રાચીન કાળથી આપણા દેશમાં મનાતું આવે છે. પરંતુ અફસોસ ! કે આજ કાલના સુધરેલા ગણાતા સમયનાં મોટાં મોટાં કારખાનાંઓમાં બનતી બહુ-મુલ્યી દવાઓના દમામ અને બહુકા આગળ મફત મળતા લસ-

જીનો ભાવ કોઈ પૂછે તેમ નથી. પરંતુ એ બહુમુલ્ય ઔષધો કે
 જેઓના ગુણોની પુષ્કળ તારીફ આપણા સાંભળવામાં આવે છે,
 જેઓના પ્રભાવનાં આપણી બુદ્ધિને આંશ નાંખે, આપણા મનને
 મોહીત કરી નાંખે એવાં લાંબાં, લાંબાં યશોગાન ગાવામાં આવે છે
 તેઓના પરીણામથી નિરાશ થયા પછી ઈર્ષ્યાક્રોધો એમ. ડબ્લ્યુ-
 મેકડોની નામનો એક મહાન્ સમર્થ વિદ્વાન્ ડૉક્ટર હાલમાં જણાવે
 છે કે:—ક્ષય રોગ વિષેની જે ખાસ તપાસ, શોધ ખોળ અને
 પ્રયોગો અમે ગયા બે વર્ષમાં કર્યા છે તેમાં ૧૦૮૨ ક્ષયના દર-
 દીઓ ઉપર જુદી જુદી જાતના ૫૬ ઉપાયો અજમાવી તેનાં પરી-
 ણામોનું ખારીક અવલોકન કરી નોંધી રાખવામાં આવી છે, તે
 બધા ઉપરથી એ સાર નીકળે છે કે:—ઉપર ખતાવેલા છપ્પન જુદી
 જુદી જાતના ઉપાયોમાંથી ક્ષયના જંતુઓ અને તેમને લીધે શરી-
 રમાં વિવિધ રથજે થતા રોગો ઉપર ખાત્રી પૂર્વક અસર કરનાર
 કુત્ર બેજ ઔષધો મળી આવ્યાં છે. આ બે ઔષધો પૈકી એક ઔષધ
 વનસ્પતિ વર્ગનું લસણુ છે અને બીજું ખનિજ વર્ગમાંનું હોઇ
 તેનું નામ પારો છે. હવામાં જલ્દી વાયુરૂપે ઊડી જઈ શકે તેવું
 “એલીસ સલ્ફાઇડ” નામનું એક જાતનું તેલ લસણુમાં રહેલું
 હોય છે અને એ તેલમાંજ લસણુના સર્વે બ્યાધિહર ગુણો સમા-
 એલા છે. આ તેલ પ્રખળ જંતુ નાશક છે અને ક્ષયના જંતુઓની
 વૃદ્ધિ થતી અટકાવવાનો અતિ અદ્ભુત ગુણ તેમાં રહેલો જણાય
 છે. શરીરમાં ગયા પછી આ તેલ ઑકિસજન વાયુ સાથે ભળીને
 સલ્ફ્યુરસ એસીડ નામના અગ્નિ તત્ત્વને ઊત્પન્ન કરે છે અને ફેફસાં,
 આમડી, મૂત્રપિંડ તેમજ યકૃત મારફતે બહાર નીકળે છે. શરીરના

કેઈ પણ ભાગ ઉપર આ તેલને લગાડવાથી ત્વચા તેને ચુસી લે
 છે અને એ રીતે શરીરના બધા ઊંડાણના અવયવોમાં તે પ્રવેશ
 શકે છે. અમારા અનુભવમાં લસણે સારામાં સારા પરીણામે નિપ-
 નબળાં છે અને ક્ષયના જંતુઓ ત્વચા, હાડકાં, ગ્રંથીઓ, ફેફસાં
 કે શરીરના બીજા કોઈ પણ ગમે તે ભાગમાં ઘર કરીને બેઠા હોય-
 ત્યાંથી નાબુદ કરી તેઓને લીધે થયેલાં દરેક દરદો એક સરખી
 અકસીર રીતે સારાં કરે છે. ડૉક્ટર મિન્ચીન જણાવે છે કે:—એક
 જુવાન માણસના ફેસ ઉપરથી લસણના ગુણો તરફ મારું ધ્યાન
 પહેલ વડેલું ખેંચાયું. આ જુવાન કે જેને આખા પગનાં અને
 પગના પંજાનાં હાડકાંમાં ક્ષય રોગ લાગુ પડ્યો હતો તે મારી
 સલાહ લેવા આવ્યો હતો. આ દરદીને તપાસીને તેનો પગ કપારી
 નાંખવાની મેં સલાહ આપી, પરંતુ દરદીએ તેમ કરાવવાની ના
 પાડી મારી પાસેથી રજા લીધી. છ મહીના પછી આજ દરદી
 તદ્દન તનદુરસ્ત સ્થિતિમાં મને મળ્યો. આશ્ચર્ય પામી મેં એને
 હકીકત પુછી ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે જે દવા સેંકડો વર્ષો થયાં
 કંઠ માળ જેવાં દરદોમાં વપરાતી આવી છે, તેજ દવા ફલાણા
 અનુષ્ઠે મારા ઉપર વાપરીને મને સાજો કર્યો છે. એ દવા અન્ય
 કોઈજ નહિ પરંતુ મેંશ, મીંઠું અને ખૂચ લસોટીને બારીક લુગદી
 જેવું બનાવી દીધેલું લસણુ એ ત્રણ ચીજો લગભગ સરખા પ્રમા-
 ãણમાં મેળવી બનાવેલો લેપ હતો. આ ઉપરથી હું તો તરતજ
 સમજી ગયો કે આ ત્રણ ચીજોમાંથી રોગ મટાડવાનો ગુણ ધરા-
 વનારી ચીજ તો લસણુજ હોવું જોઈએ. અને તેથી લસણુના ગુણો
 વિષે જાતી અનુભવ મેળવવા અનેક દરદીઓ ઉપર અજમાવવા
 માંડ્યું અને તેમાં મને ઘણીજ અભયખી ઉપજે એટલી ફરતેહ મળી.

લસણનો આ પ્રકારનો ઉપાય ઇટાલી દેશમાં ધણેજ, પરંતુ અને લોકપ્રિય છે. ઇટાલી દેશમાં નાનાં, મોટાં, મરીજ તેમજ તવંગર સર્વે લસણનો હમેશાં છુટથી ઉપયોગ કરે છે, તેથી ત્યાં ક્ષયનું પ્રમાણ ઘણુંજ ઓછું છે, પરંતુ તેજ દેશના લોકો કે જેઓ અમેરિકામાં જઈને વસ્યા છે તેમનાં છોકરાં પોતાના બીજા નિશાળના સોજનીઓને લસણની મધ ઠંટાળા બરી લાગે છે જેથી તેનો જોઈએ તેવો ઉપયોગ કરતાં નથી તેથી તેઓ પૈરી ધણા ખરા ક્ષયના રોગથી પીડાય છે. લસણ એ કુંગળીના વર્ગની વનસ્પતિ છે. જેથી ઉપર જણાવેલું “ એલીથ સદ્દાઈડ ” નામનું જે તત્ત્વ લસણમાં રહેલું છે તે કુંગળીમાં પણ જે કે સમાયેલું છે, તોપણ લસણમાં એ તત્ત્વ સૌથી વધારે પ્રમાણમાં રહેલું છે. સાઠ ટીપાં લસણના રસમાં આશરે એ ટીપાં જેટલું “ એલીથ સદ્દાઈડ ” નામનું તત્ત્વ હોય છે અને એ તત્ત્વજ ક્ષયના જંતુઓનો નાશ કરી જુદા જુદા ભાગના ક્ષયને મટાડે છે.

“ એલીથ સદ્દાઈડ ” જેટલી સચોટ રીતે અને સંપૂર્ણપણે અનુબ્યતા શરીરમાં પ્રસરી જાય છે તેવી રીતે બીજું કોઈ પણ તત્ત્વ પ્રસરી જતું જણાયેલું નથી. આ વાત મારા સમગ્રવ્યા સિવાય તમે પોતે પણ સહેલાઈથી સાબીત કરી શકો એમ છે. લસણની થોડીએક કળાઓ વાટીને તેની લુગદી તમારા પગને તળાએ આંધશે અને પછી માત્ર પંદર, વીસ મિનિટ જવા દેઈને તમારો શ્વાસ સુધી જોવાનું બીજા કાષ્ટને કહેશે તો તે તરતજ તમને કહેશે કે તમારા શ્વાસમાં લસણ મધાય છે. આ ઉપરથી એ સાબીત થયું.

કે લસણમાં રહેલું “ એલીલ સલ્ફાઇડ ” તમારા પગના તળીયાની આમડીનાં પડોની અંદર ઊતરી રસ અને રક્ત વાહિની નસોની મારફતે આખા શરીરમાં પ્રસરી છેવટે ફેફસાંમાં થઇ શ્વાસદ્વારા બહાર નીકળે છે. આ રીતે એ તરત રસ અને રક્ત મારફતે ફેફસાં, આમડી, સ્નાયુઓ, યકૃત, મૂત્રપિંડ, હાડકાં વિગેરે શરીરના દરેક નાના, મોટા ભાગોમાં દાખલ થઇ શકે છે અને તેથી લસણનો પુરતા પ્રમાણમાં ઉપયોગ ચાલુ રાખવામાં આવે તો શરીરના જમ્મે તે ભાગમાં રહેલા “ ટ્યુબરકલ બેસિલી ” નામના ક્ષયના જંતુઓનો નાશ થઇ વિવિધ સ્વરૂપે દેખાવ દેતા ક્ષયના ઉપદ્રવો શાન્ત થાય છે.

ક્ષયના જંતુઓના લીધે થતા દરેક પ્રકારના ચંબીર “ ટ્યુબર-ક્યુલસ ” વ્યાધિઓ એટલે કે ફેફસાંના ક્ષયથી માંડીને તે આમડીના સડા જેવાં વિકટ દરદો સુધીના દરેક રોગ માત્ર લસણના ઉપયોગથી જ સારા કર્યાનું ઉપર કહેલા ડોક્ટરો પોતાના જાતિ અનુભવથી જણાવે છે. તેઓ વળી દશ વર્ષના એક એવા છોકરાનો દાખલો વર્ણવે છે કે જેના હાથના હાડકાંને ક્ષયનો રોગ લાગુ પડ્યો હતો જેના લીધે તેના હાથની તદ્દન ખવાઇ ગયેલો એક આંગળી કાપી નાંખવામાં આવી હતી, એમ છતાં પણ તે હાથની હથેલીમાં ત્રણ હિંડાં નારાં કે છિદ્ર પડી હમેશાં પર વહાંજ કરતું હતું. આ દરદ ઉપર ખીજ બધા ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા પછી લસણની થોડી એક કળાઓ ખારીક વાટીને ચરખી સાથે મેળવીને ચોવીસ કલાકમાં એક વખત તે સડેલા હાથ ઉપર બાંધી દેવામાં આવતી હતી. ચરખી મેળવવાનું ખાસ કારણ એ હતું કે લસણનો રસ એકબે

જો ચામડી ઉપર લગાડયો હોય તો સખત બળતરા કરી ફાલ્લા ઉઠાડે છે અને તથા તેની દાહક અસર ઓછી કરી ચામડીનું સં-
રક્ષણ કરવા માટે માખણ, ઘી, વેસેલાઇન, ચરબી કે આદિ
મલમલો ભેગ કરવો પડે છે. આ પદાર્થો કાંતો લસણ ભેગા મેળ-
વી દેવા અગર તો લસણની લુગદી મુકતા પહેલાં દરદવાળા બાજ
ઉપર સારી પેઠે ચોપડવા જોઈએ. આવી રીતે ચરબીની મેળવણી
કરવાછતાં પણ શરૂઆતમાં પેલા છોકરાને ફેટલીએક બળતરા સહન
કરવી પડતી હતી તો પણ તેને જલદી ફાયદો જણાવા લાગ્યો.
અને બધા મળીને માત્ર દોઢ મહીના જેટલી મુદતમાં તેનો હાથ
સાજો થઈ ગયો.

યુરોપમાં હાલમાં જે બીપણ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેના અંગે
મનુષ્યોને કાંઈ કાંઈ નવિન અનુભવો મળતા જાય છે, યુદ્ધના અંગે
વૈદ્યક સખાંધિ જે, જે કંઈ અનુભવો મળ્યા છે અને દીનપ્રતિદીન
મળતા જાય છે તેઓ પૈકી હાલમાંજ એક આગેવાન આર્મી સર-
જન્યને જાતિ અનુભવથી ખાત્રી થઈ છે કે લસણના રસમાં ચોખ્ખું
એટલે વરાળને ઠારીને બનાવેલું પાણી ઘટતા પ્રમાણમાં મેળવીને
અમે તેવા ચેપ લાગેલા ધાને લગાડવાથી એટલે તે પાણી વડે ધાને
ધોવાથી તથા તેમાં બીજાં વેલાં કપડાં ધા ઉપર બાંધી રાખવાથી
ધામાં સડો ઉત્પન્ન કરનારા ચેપી રોગી જંતુઓનો નાશ થઈ બહુજ
જલદી અને સારી રીતે ધા રૂઝાઈ જાય છે. ગમે તેવા મોટા કે
ચૂંચવણ ભરેલા ધા પડેલા હોય તો પણ લસણનો રસ અને પાણી
રાખ્યાણની માફક અકસીર નીવડે છે. પોતાના બહોળા જાતિ અ-
નુભવની આ વાત ઉક્ત લશ્કરી સરજન્યને યુરોપનાં સર્વે રણક્ષેત્રમાં

ફેલાવી દીધી છે, અને તે દરેક સ્થળોએ આ સોધો અને સાદો ઉપાય ખીજી મોઢી દવાનું સ્થાન લેવા લાગ્યો છે. આ સરળતા પોતે નમ્રતાપૂર્વક કબુલ કરે છે કે:—આ શોધ મારી પોતાની નથી, પરંતુ એક ફ્રેન્ચ ખેડુતની સ્ત્રી ધણા એક ધાએલ થયેલા ચોદાઓના ધાઆ ઉપાયથી અભયબી ભરી રીતે મટાડતી મારા જોવામાં આવી હતી જેથી આ ઔષધિનો અનેક દરદીઓ ઉપર અનુભવ લેખ જોતાં મારી પણ તે વિષે સંપૂર્ણ ખાત્રી થવાથી દુનિયાના હિતની ખાતર જાહેર કરું છું.

લસણ જેવી અદ્ય મૂલ્યે મળતી ચીજમાં આવા અમૂલ્ય ગુણો સમાએલા છે એવું પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોને આજકાલ સમજાયાથી જ્યારે તેઓ તેના વડે અનહદ લાભ પ્રાપ્ત કરે છે, સારે આપણા પૂર્વજોએ છેક પ્રાચીનકાળથી તેના આવા ગુણોનાં યશામાન કર્યા છતાં પણ તેના પ્રત્યે એ દરકાર બની વિદેશી ઓળેના મોદમાં પડીએ છીએ એ વાત કેવળ આપણા દુર્ભાગ્યનુંજ સૂચન કરે છે.

૩૬૧૧૧૧.

સં ૩૬૧૧૧૧, ચણપત્રી, સવતોમા, હિ. ૩૬૧૧૧ મં. રાનહરભરા ખરડી ગુ. પડીયો, પલિયો, કચ્છી. જાંણ, ગુંજા કા Cressa Cretica.

વિવરણ—૩૬૧૧૧૧એ દિવ્યૌષધિઓના વર્ગની એક દુર્પ્રાપ્ય તથા અચિંત્ય શક્તિવાળી મહૌષધિ છે. એના છોડવા વા થી ટોલ કુટ જેટલા લાંબા વધે છે. એ છોડવાઓ ટોપ ટોપવાર થોડા

હિંચા પણ વધે છે, પરંતુ ધણું કરીને તો જમીન ઉપર જાતજાતી માફક પથરાયેલાજ હોય છે. એના ઉપર શાખાઓ ધણી ગીચે ગીચ આવેલી હોય છે અને તે નીચેથી ઉપરની બાજુ તરફ નહાની થતી નીકળેલી હોય છે જેથી એ શાખાઓની રૂપરેખા ત્રિકોણીય રહેલી હોય છે. એનાં પાંદડાં ત્રીણાં એટલે લગભગ ૦૧ ઈંચથી કંઈક લાંબા અને તેથી કંઈક ઓછાં પહોળાં હોય છે અને બન્ને સપાટી ઉપર ધોળા, નરમ અને લાંબા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે, જેથી તેઓ ધોળાશ લેતા લીલા રંગના દેખાય છે. એ પાંદડાં જરા જડાં હોય છે. તેમાંથી એક જાતનો પ્રવાહી ઝર્યાં કરે છે. પાનની વાસ જરા ઉમ્ર અને સ્વાદ ચીકણ લેતો તૂરો અને જરા ખારો હોય છે. ફુલો શાખાઓના છેડે નહાની મુઝળી અથવા કસંગીની માફક આવેલાં હોય છે જે ધોળા કે શીકા ગુલાબી રંગનાં હોય છે અને ફૂલો ગોળાકાર લેતાં સૂક્ષ્મ હોય તેમાં ખારીક દાણા જેવાં બે, ચાર ખીયાં હોય છે. એના આખા ઊડવા ઉપર ધોળા, ચળકતા જરા લાંબા વાળની રૂંછાળ હોય છે જેથી આખો ઊડવો ધોળાશ લેતો લીલો દેખાય છે. આ વનસ્પતિ ધણુ બાંજે ખારવાળા જમીનમાં શિયાળે વિશેષ જીવામાં આવે છે. એના ઉપર ઝાકળ પડે છે ત્યારે સૂક્ષ્મ મોટી જેવાં મિનુઓથી આચ્છાદિત થઈ જાય છે અને પછી તે પાણી ટપકીને નીચેની જમીન ઉપર પડે છે. જે ખારાશ વાળી હોવાથી જીની થઈ રહે છે. એ રીતે તેના ઉપરથી ટપકતું જળ જાણે તે વનસ્પતિ રૂઢ કરતી હોયને તેવું દેખાય છે, જેથી સંસ્કૃત ભાષામાં તેને રૂઢંતી અથવા તો સેવંતી અને વળી હટેથી જોતાં ચણાના ઊડવા જેવી માલમ પડતી હોવાથી ચણપત્રી નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ગુણદોષ—રુદન્તી કટુ તિક્તોષ્ણા ક્ષય કૃષિ ત્રિનાશિની ॥

રક્તપિત્ત કફ શ્વાસ મેહહારી રસાયની ॥

રૂદ્રવંતી તીખી, કડવી, ગરમ, ક્ષય, કૃષિ, રક્તપિત્ત, કફ, શ્વાસ અને પ્રમેહનો નાશ કરનારી તથા રસાયન સમાન ગુણ આપનારી એટલે વૃદ્ધાવસ્થા તથા રોગનો નાશ કરનારી છે.

રાજનિષદ્.

ઉપયોગ—એના છોડને મૂળ સુદ્ધા ઉખેડી લાવી સૂકવી ચૂર્ણ કરી ૦૧ થી એક તોલાના પ્રમાણમાં લેઈ મધ સાથે ચાટવાથી કફની ખાંસી અને શ્વાસ દૂર થાય છે. એજ ચૂર્ણને દુધમાં નાંખીને પીવાથી સ્ત્રીઓના સ્તનમાં દુધનો વધારો થાય છે. નાક વાટે લોહી પડતા રક્તપિત્તના દરદમાં તેના છોડને પાણી સાથે ઉકાળીને તેની બાફ નાકમાં આપવામાં આવે છે. વળી એના ચૂર્ણમાં સરખા ભાગે વાવડિંગની માળેતુ ચૂર્ણ મેળવીને ખાવાથી, સુંઘવાથી તેમજ અંગે ચોપડવાથી શરીરમાં રહેલાં ઝેરી જંતુઓનો નાશ થાય છે.

રૂદ્રવંતી એક તોલો અને કાળાં મરીયાં જે વલ સાથે મેળવીને પીવાથી બગડેલું લોહી સ્વચ્છ થાય છે. વળી એક શેર દુધ, એક શેર પાણી, અઢી તોલા ઘી અને જે તોલા મધ એ બધું ભેગું કરીને ઉકાળતાં પાણીનો ભાગ બળી જઈને દુધ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઊતારી લેઈ તેમાં એક તોલો રૂદ્રવંતીનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવું. એમ ૪૯ દિવસ આ ઔષધ લેવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રમેહો શાન્ત થાય છે.

વૈષ્ણવ શાસ્ત્રમાં તો તેના આ મુજબ ગુણો બતાવેલા છે. પરંતુ જડીભુટ્ટીઓનું જ્ઞાન ધરાવનારા સંત મહાત્માઓ જણાવે છે કે એના રસ સાથે પારાની ગોળા બનાવી શકાય છે અને વળી તાંબાની સફેદ ભસ્મ થાય છે, અને તે બનાવવાની કૃતિ એવી છે કે:-

રૂદ્રવંતીના રસમાં પારાને ત્રણ દિવસ સુધી ધુંટીને ગોળા બનાવવી. પછી એ ગોળાને રૂદ્રવંતીના છોડને વાટીને બનાવેલી લુગદીમાં ઢાલી તે લુગદીને એક સરાવલામાં મૂકી તેના ઉપર ખીચું સરાવલું જિંધું ઢાંકી તે શરાવલા ઉપર ઠાપડ માટી કરી પછી જમીનમાં એકવીંત, લાંબો, પહોળો અને જાંડો ખાડો ખોદી તે ખાડાને અડધાં છાણાથી અડધો ભરી તેમાં પેલો સરાવલાનો સંપૂર્ણ મૂકી તેના ઉપર ખીજાં છાણાં ખાડાની ટોચ સુધી ભરી અગ્નિ સળગાવવો, અને જ્યારે અગ્નિ શાન્ત થાય ત્યારે સંપૂર્ણ ખાડામાંથી કાઢી લેવું જોયું. પારાની કડીણુ ગોળી તૈયાર થઈ જાય છે. આ ગોળીને જો ભાગી નાંખીને ફરીથી રૂદ્રવંતીના રસમાં ધુંટીને ઉપર મુજબ અગ્નિ આપવામાં આવે તો તેની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. પરંતુ એ પ્રમાણે ફરી ફરીને ત્રણ વખત ધુંટીને તે દરેક વખત અગ્નિ આપવો જોઈએ.

આ ભસ્મ અનેક દરદોનો નાશ કરે છે. એ સિવાય વળી તેના સંયોગથી તાંબા કે રૂપાનું સોનું થાય છે એમ કહેવાય છે. આ કામ માટે સોળ તોલા તાંબા કે રૂપાને ગાળીને તેના રસમાં એક તોલો ભસ્મ ઉમેરવી જોઈએ એમ સંભળાય છે.

પારાની ગોળી તૈયાર કરતી વખતે અગ્નિ આપવાનો એક

ખીન્ને પણ એવો વિધિ કહેવામાં આવે છે કે:—રૂદ્રવંતીના રસમાં પારાને ત્રણ દિવસ છુટી ગોળી બાંધી રૂદ્રવંતીના પંચાંગની લુગદીમાં ઘાલી સરાવલાના સંપુટમાં મૂકી તેના ઉપર કપડ માટી કર્યા પછી એક વીંતનો બેડો ખાડો ખોદી તેમાં જાણા બર્યા સિવાય એ સંપુટ મૂકી તેના ઉપર ખાડાની ટોચ સુધી રેતી ભરી પછી તે રેતી ઉપર એકાદ, બે ટોપલીઓ અડાયાં જાણ્યાં નાંખી બે ઘડીનો અગ્નિ આપવો જોયો ગોળી તૈયાર થશે.

તાત્ર ભસ્મ બનાવવા માટેનો વિધિ એવો છે કે:—ચોખ્ખા તાંબાનાં પાતળાં પત્રાં બનાવી તેને અગ્નિમાં નાંખીને લાલચોળ થઇ જાય એવાં ગરમ કરીને રૂદ્રવંતીના રસમાં જુઝવવાં, એમ વારંવાર ગરમ કરીને એકવીશ વખત તે રસમાં જુઝાવવાં, અને પછી એ પતરાંને રૂદ્રવંતીના પંચાંગને વાટીને કરેલી લુગદીમાં રાખીને તેના ઉપર કાપડ માટી કરીને એક ગજ લાંબા, પહોળા તથા એટલાજ ઊંડા ખાડામાં અર્ધ સુધી અડાયાં જાણ્યાં ભરીને એ કાપડ માટી કરેલી લુગદી મુકી તેના ઉપર ખાડાની ટોચ સુધી ખીજાં જાણ્યાં ભરીને અગ્નિ આપવાથી તાંબાની ઉત્તમ સફેદ ભસ્મ થાય છે.

વજ.

સં. વચા, ઊત્રા દિ. વચ, પુરાસાની વચ, સફેદ વચ, જ. વેખંડ, પાંદરે વજ ગુ. વજ, ઘોડાવજ જ. બીદુલવુંજ હં. Sweet Flagroot. જા. Acorus calamus.

વિવરણ—એના છોડવા નાના થતા હોઇને તે ભીનાશવાળી જગ્યામાં ખારે માસ થાય છે. બ્રહ્મદેશ, મણીપુર તેમજ આસામ તરફ એની ઉત્પત્તિ થાય છે તો પણ આપણા બજારોમાં ગાંધી-એના ત્યાં જ્યારે જોઇએ ત્યારે તેનાં મુળ કે જે ઘોડાવજના નામે ઓળખાય છે તે પુષ્કળ જગ્યામાં મળી શકે છે. વળી એની એક જાત ધરાત તરફથી પણ આ દેશમાં આવે છે જે ખોરાસાની અથવા તો ઘોળી વજના નામે ઓળખાય છે. પરંતુ ઔષધના કામમાં તો ઘણા ભાગે ઘોડાવજનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ધર્મ અને ઉપયોગ—છેક પ્રાચીન સમયથીજ આ ઔષધિનો દેશી તેમજ યુનાની વૈદ્યકમાં ઉપયોગ થતો ચાલ્યો આવે છે. આર્યવૈદ્યોએ એનાં મુળીયાંને કડવાં, ઉષ્ણ અને અગ્નિનું દીપન કરનારાં જણાવ્યાં છે. વળી તે કફ અને વાયુને જુદા કરવામાં તેમજ ઉલટી કરાવવામાં ઉપયોગી છે, પેટના આકરામાં તેમજ શ્વળમાં બહુ ફાયદો કરે છે, ઝાડા અને પેશાબને શુદ્ધ કરીને તેની વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં અસરદારક છે, વાણીને સ્વચ્છ કરનાર અને છુદ્ધિ આપનાર છે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. હીસ્ટીરીયા, વાઇ અને ઉન્માદના માટે તે એક ઉત્તમ દવા છે અને કઠની અંદર રહેલો કફ દૂર કરી શ્વાસ નળીને ચોખ્ખી બનાવવામાં અજબ રીતે કામ કરે છે એવો અનુભવ આવ્યાનું પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે.

ઘોડાવજને નાના પ્રમાણમાં એટલે દરથી વીશ ધડે ભાર સેવાથી દમને બેસાડી દે છે. આ કામ એનું ચૂર્ણ માટે પ્રથમ ૧૦ થી ૨૦ એન જેટલું આપીને ત્યાર પછી દર બે, ત્રણ કલાકે દસ, દસ એન

આપવાથી ઉત્તમ અક્ષર થાય છે. જે તે વધારે પ્રમાણમાં એટલે
 ૩૦ થી ૬૦ ધર્મભારની માત્રામાં લેવામાં આવે છે તો તરત
 હિલ્ટી કરાવે છે અને તેથી જ્યારે બાળકને અથવા તો વૃદ્ધ પુરુષને
 છાતીમાં કફનું જોર વધારે થાય છે છતાં તેઓ અશક્ત હોવાથી
 જોરથી કફને બહાર કાઢી શકતાં નથી અને અત્યંત અમુકાય છે
 ત્યારે ઉપલા પ્રમાણમાં વળને આપવાથી સહેલાઈથી કફ નીકળી
 જઈ આરામ થાય છે. જે શરદીથી ગળામાં સોજો આવ્યો હોય
 તો એક પાઈની વજ લાવી ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ફક્ત દસ
 ધર્મ ભાર જેટલો જૂઠો દુધમાં નાખીને પીવામાં આવે તો તરત
 સોજો નરમ પડે છે અને તેની સાથે ગળામાં પડતી ખરેરી પણ
 દૂર થાય છે, કેમકે વળમાં સુકાઈ જતા ગળામાં અમી ઉત્પન્ન
 કરવાનો ખાસ ગુણ રહેલો છે. શરદીની ખાંસી થઈ હોય તો જો-
 ઠીમધ અને વળ એ બે ચીજો સરખા ભાગે લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ
 કરી તેમાંથી વીશથી ત્રીશ ધર્મભાર જેટલું ચૂર્ણ લેઈ સવાર, સાંજ
 મધ સાથે મેળવીને ચાટ્યું હોય તો તેજ ધડીએ ચમત્કારીક ગુણ
 માલમ પડે છે અર્થાત્ ખાંસીના માટે વિદેશથી આવતી ભારે કિં-
 મતની “ કફ લોઝેન્સ ” નામની જે ટીકડીઓ બજારમાં વેચાય
 છે તેની બરાબર આ દવા કામ કરે છે. છતાં તે માત્ર એક પાઈના
 ખર્ચે તૈયાર થઈ શકે છે અને વળા બે, ત્રણ, દિવસ ચાલી શકે
 છે. વાઈ, હીસ્ટીરીયા અને હિન્માદના દરદમાં જે યોગ્ય વિધિથી
 વળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તો ગમે તેવું વિકટ દરદ પણ
 શાન્ત થાય છે. ચીનનો ચીકુ કાઠિ નામનો પ્રખ્યાત તખીબ હી-
 સ્ટીરીયાના દરદ ઉપર વળનો યથા યોગ્ય વિધિથી ઉપયોગ કરતો

હતો જેથી તેના હાથે તે દરદના અનેક દરદીઓ સાસ થતા હતા.

આ ઔષધિના આવા ઉત્તમ ગુણોની માત્ર વૈદ્યોનેજ નહિ પરંતુ દેશી વિદેશી ડોક્ટરોને પણ સંપૂર્ણ ખાતરી થયેલી છે અને તેથી તેઓએ પણ તેના સમ્બંધમાં પુષ્ટિ પ્રસંશા કરેલી છે.

રતનાગીરીના સરખયન એચ. મેકમેલન જણાવે છે કે:-
અન્ધાને શરદી થઇ આવે છે ત્યારે પાણીમાં અથવા તો સ્પીરીટમાં મેળવીને આ ઔષધ છાતી ઉપર લગાડવામાં આવે છે. વળી સર્પને આ ઔષધિનો વાસ અત્યુક્ત નહિ પડતાં તેના વાસથી તેના ઉપર ધેનની અસર થાય છે. જેથી અહીંના લોકો ધરની આસપાસ તેનું વાવેતર કરે છે અને સાપ પકડવાનો ધંધો કરનારા વાદી લોકો હમેશાં તેનાં મુળીયાં ચાવે છે.

આ વાત કંઈ નવિન નથી, પરંતુ “ ગાર્ડી વિદ્યા ” નામના એક પ્રાચીન ગ્રંથમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે:-

રામઠ વચાઘૃષ્ઠા કર બાહુમલ્લેપનાત્ ॥

ઘટસર્પો તદા ગ્રાહ્યો ન દર્શતી કદાચન ॥

હીંગ તથા ઘોડાવજ એ બન્નેને સરખા ભાગે લેઇ પાણી સાથે ધસીને હાથે તેમજ શરીરે ચોપડી પછી છુટા સાપને તો શું પરંતુ ઘડામાં નાખેલા સાપને પકડે તો પણ કરડી શકતો નથી. જે સાપને મુવા પછી પણ સ્પર્શ કરતાં ભય લાગે છે તે સાપ જીવવા છતાં પણ જે ઔષધિના કેવળ વાસ માત્રથી આવો બેશુદ્ધ થઇ જાય તે ઔષધિનો પ્રભાવ કંઈ જોવો તેવો ગણાય નહિ.

પુખ્તનાના સરજન મેજર. આર. એલ. દત્ત. એમ. ડી. જી. જી. જે. — કદમ તરીકે વજની વપરાશ બહુજ સાધારણ છે. એ તેનો બહુ વખત ઉપયોગ કર્યો છે. જેનું ઉત્તમ પરીણામ આપ્યું છે. બધી વખત એનો એક કટકો લેખને હું મોઢામાં રાખતો અને તે પોતાનું કામ “ કદ લોન્ગસ ” કરતાં બહુજ સારું કરતો.

મદ્રાસના સરજન ખાનખદાદુર મુહમ્મદીન શરીફ જણાવે છે કે:—આ દેશમાં માત્ર એજ એવાં વનસ્પતિ દ્રવ્યો છે કે જેઓ નાનામાં નાની માત્રા એટલે ત્રીશ ઈનના વજનથી ઊલટી કરાવવાનો ગુણ પ્રસાદે છે, એ જે દ્રવ્યો પૈકીનું એક તો આ ઘોડાવજ છે. ઊલટી કરાવવાને માટે ૩૫ ઈનથી વધારે પ્રમાણમાં તેને વાપરવાની કદી પણ જરૂર પડતી નથી અને જે કદી ૪૦ ઈનની માત્રામાં આપવામાં આવે છે તો એટલું બધું તીવ્ર વમન થાય છે કે જે એકદમ બંધ કરી શકાતું નથી. આ ઔષધિ દમના માટે સારી છે તે એવી રીતે કે પહેલાં તે મોટા ડોઝમાં એટલે કે ૧૫ થી ૨૦ ઈનના વજનથી આપી પછી દર બે અને ત્રણ કલાકે ૧૦ ઈન વજનથી કદમ તરીકે આપવાથી બધા ઓછા સમયમાં દમમાંથી મુક્ત કરે છે.

આ ઔષધિ વળી શરદીવાળી ખાંસી, હિસ્ટીરીયા, ચક્ષુ અને અમુક સ્થિતિના બુના અશુભના માટે બહુજ ઉપયોગી છે. વળી સતત જ્વરમાં જ્યારે કિવનાઈનથી યોગ્ય આરામ થતો નથી ત્યારે તેની સાથે આ ઔષધ મેળવીને આપવાથી ફોલ્કમંદ પરીણામ આવે છે.

માંગલોરના સરજન ડમ્લ્યુ. એ. લી. જણાવે છે કે:—ધોડા-
વજને બાળાને કરેલા કાલસાઓનો બૂકો ૧૦ થી ૨૦ ધડેબાર
જોડેલો લેઇ પાણી સાથે આપવાથી નેપાળાથી થતી ઝેરી અસરનો
અટકાવ કરે છે. કારણ એવું સિદ્ધ થયેલું છે કે નેપાળાના ઝેરનું
એ શમન છે.

કચ્છ જુજના સરજન ડમ્લ્યુ. બાદન જણાવે છે કે:—જો
એને વાટીને માથા ઉપર લગાડવામાં આવે તો માથામાં થતો દુ-
ખાવો તરત બંધ પડે છે, અને જો નાક ઉપર લગાડવામાં આવે
તો સળેખમ, શરદી વાળી ખાંસી અને ઈનફ્લ્યુએન્ઝાને મટાડે છે.

મુરતના ડૉક્ટર પી. મોતીવાળા જણાવે છે કે:—વાઘ,
ગિન્નાદમાં વજનું ચૂર્ણ દુધમાં આપવું અને ખોરાકમાં કેવળ દુધ-
ખાતજ આપવાં. સખ્ત ગિન્નાદ હોય ત્યારે જરા કઠ એટલે ઉપ-
લેટનું ચૂર્ણ મેળવીને મધ સાથે આપવું. જો વજની સાથે બ્રાહ્મી
કે જોને બરમ્મી પણ કહે છે તે મેળવીને તેનો ઉપયોગ લાંબી મુદત
સુધી એક સરખો કર્યો હોય તો તેનાથી અમે તેવું દીવાનાપણું
દુર થાય છે એટલે કે જે દરદીને એક વખત સાંકળથી બાંધ્યો
હોય તે પણ છુટી જાય છે. અમે હીંમતથી કહીએ છીએ કે જેઓ
જીર્ણ રોગી હોય; જેઓએ છેવટની આશા છોડી હોય કે આપણો
આ રોગ સારો થશે નહિ. તેઓશ્રીને અમારી પ્રાર્થના છે કે તમારાં
દરદોના માટે આખરે આર્ય વૈદ્ય અજમાવો અને તે તમને નરી
જીંદગી બક્ષશે. પશ્ચિમના વૈદ્યકમાં મુંગાપણું, વાઘ, હીરિટરીઆ,
દીવાનાપણું, કોહ, દમ, હાંફણું વિગેરે કેટલાંએક જીર્ણ રોગોને

માટે હજી સુધી જ્યારે અપૂર્ણતા છે, ત્યારે આર્ય વૈદ્ય તો કંઈ વર્ષોનાં વર્ષો પૂર્વેજ આ બાબતનો નિશ્ચયાત્મક શોધ કરી બેઠેલું છે. પરંતુ નિરાશ થઈ બેઠેલા જીર્ણ દરદીઓએ તે શોધોનું લાંબા સમય સુધી અખડિત રીતે સવન કરવું જોઈએ. માત્ર આઠ, દસ દિવસના ઉપયોગથી જોઈએ તેવો ફાયદો થાય તેમ નથી, કેમકે આયુર્વેદિક ઔષધો એકદમ ફાયદો કરતાં નથી, ઘણી ધીમાશયી કરે છે. કારણ તેમાં શરીરને તત્કાળ જાગૃતિમાં લાવવાને વિદેશી ઔષધોની માફક સ્પિરિટ ઉમેરવામાં આવતો નથી, અને જો કદી ઉમેરવામાં આવે તો આ દેશના લોકોને તે જાંતેએ તેવો માફક આવે તેમ નથી, કારણ આ દેશની પ્રકૃતિ ગરમ છે, પશ્ચિમના દેશો જેવી શરદ નથી. પરંતુ કમનસાબની વાત છે કે “અખી કે અખી લાવ, શીર ચાહેં અયેસા હોજે.” એ કથનાનુસાર આજકાલના લોકોને એવી ચીજો જોઈએ છીએ કે જેનું પરીણામ પાછળથી ગમે તેવું આવે પરંતુ તત્કાળ ફાયદો કરતી હોય.

આસિરહટ સરજયન રૂચનામ ટી. મોડીલ્લર જણાવે છે કે:—બાળકને ગળું પડે છે તથા તાળવું બેસી જાય છે ત્યારે વજ્ર અને જયફળ સરખા લાગે લેઈને દુધમાં ધસીને તાળવા ઉપર જરવાથી તેમજ વજ્ર, હરકે દળ અને ઉપલેટ એ ત્રણ ચીજો સરખા લાગે લેઈને કરેલું ચૂર્ણ એકથી બે વાંટ જેટલી માત્રામાં લેઈ દુધ સાથે પાંચ દેવાથી આરામ થાય છે.

વજ્રમાં આવા ઉત્તમ ગુણો રહેલા હોવાથી દેશી વૈદ્યોમાં તેની નીચે મુજબ બનાવટો મુખ્યત્વે કરીને વપરાય છે.

૧. વચ્ચા ચૂર્ણ—વજનું વચ્ચા ગાળ કરેલું ચૂર્ણ ૧૦થી ૨૦ મહિંબારની માત્રામાં લેઈ મધ સાથે ચટાડી દેવું અને કેવળ દુધ જાતનો ખોરાક રાખવો. ઉપયોગ અપસ્માર અને ઉન્માદ ઉપર.

૨. સારસ્વત ચૂર્ણ—ઉપલેટ, આસંધ, સિંધવ, અજમે, જીરું, શાલજીરું, મુંઠ, મરીઆં, લીંડીપીંપર, કાળીપાઠ અને શંખા-વળી એ બધી ચીજો સરખા ભાગે અને તે બધી ચીજોને તોલથી બમણી વજન લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણને ખાલ્લીના રસની ત્રણ ભાવનાઓ આપી છાંયે સૂકારી ખાટકીમાં ભરી રાખવું. ઉપ-યોગ—જ્ઞાનતંતુઓની નમજાઇ, સ્મરણ શક્તિનો નાશ કિંવા કમી થવું, વાણીની જડતા, અને અપસ્માર એટલે વાઇ તથા ઉન્માદ એટલે ઘેલછા ઉપર.

૧૬.

સં. વટ હિં. મ. વડ, ગુ. વડ, વલ્લો લા. આલ કા. એશા-એબર્ડ હં. Banyantree કા. Ficus Indicus.

વિવરણ—વડનું ઝાડ સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે જેથી તેનું વ-ચૂર્ણ આપવાની જરૂર નથી.

શુભ્રદોષ--

વટઃશીતોગુરુગ્રાહી કફપિત્ત વ્રણાવહઃ ॥

વર્ણ્યો વિસર્પ દાહઘ્નઃ કષાયોયોનિદોષદ્રત્ ॥ ખા. પ્ર. ॥

વડ શીતળ, બારે, ઝાડાને રોકનાર, કફ, પીત્ત અને ચાંદનિ મટાડનાર, કાન્તિને સારો કરનાર, રતવાના રાગનો નાશ કરનાર, અજઞાને ટાળનાર અને યોનિદોષને હરનાર છે.

ઉપયોગ—દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તો વડના ઉપર મુખ્ય ગુણેષ્ટ અતીવેદ્ય છે અને તેથી તેના મુળની છાલને પાણી સાથે ઉકાળીને તે પાણીથી બળત્રાવાળાં ચાંદાં ધોવામાં આવે છે, તેમજ પ્રમેહ અને પ્રદરના રોગમાં પીચકારી મારવામાં ઉપયોગ થાય છે. વળી એ કાઢો ડાયાખીટીસ એટલે જે દરદમાં પેશાબ વારંવાર ઉતરે છે તેમાં પીવાને આપવામાં આવે છે. એની છાલમાંથી જે દુધ નીકળે છે તે સાકર અથવા તો પતાસા સાથે મેળવીને ખાવાથી પ્રમેહ અને પેશાબની ગરમી મટે છે. એનાં પાંદડાંની કામળ કુંપળોનું ચૂર્ણ કરીને સાકર સાથે મેળવીને લોડી પડતા ઝાડા, મરડા અને સંત્ર-હણીના દરદમાં આપવામાં આવે છે.

દેશી વૈદ્યોમાં તો તેનો મુખ્ય ઉપયોગ એ પ્રમાણે છે, પરંતુ જડીભુટ્ટીઓ જાણનારાઓ તો તેને નીચે મુજબ કામમાં લાવે છે.

એક તોલો ચણાની દાળ લેઈને તેને વડના દુધથી પલાળી છાંયે પહોળી કરતાં જ્યારે તે સુકાઈ જાય ત્યારે ફરીથી ઉમરાના દુધથી પલાળી બરાબર સુકવી નાખી વાટીને ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં જવંત્રિ, જયફળ, એલચી અને કેસર એ દરેક એક, એક આનીબાર અને ૧૦૦ વાલ અફીણનું ચૂર્ણ ઉમેરી સારી પેઠે ખરલ કરીને ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી માતાના દુધમાં ઘોળીને બાળકોને પાવાથી જે બાળકને ગળું પડવાથી દિવસે દિવસે મળી જતું હોય તેને આરામ થાય છે.

ધાતુસાધનું દરદ—સારા, મોટા વડની તાજી છાલ કે જે રંજે પીળાશ મડતી હોય તે લાત્રીને ખાંડી ખોખરી કરી એક મણ પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે એવું ઉતારી છાંડને ખૂબ ચોળી મસળીને તે પાણીને ઝીણા કપ-

ડાથી ગાળી લેવું, અને પછી ફરીથી ચુલે ચઢાવી મંદાગ્નિથી તે પાણીને ઉકાળતાં જ્યારે મધ જેવું ઘટ્ટ થવા આવે ત્યારે અગ્નિ તદ્દન ઓછો કરી સારી પેઠે હલાવતા રહેવું. જ્યારે બરાબર અફીજુ જેવો ધન તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં બહુ ફળી નામની વનસ્પતિનું સાત તોલા ચૂર્ણ નાંખી સારી પેઠે હલાવી એકત્ર કરી પછી તેની અણીખોર જેવડી ગોળાઓ વાળવી. આ ગોળાઓમાંથી દરરોજ સવાર, સાંજ, એક, એક ગોળી ઠંડા પાણી સાથે લેવી અને સાદો ખોરાક રાખવો. ગોળ, તેલ, રીંગણાં, લાલ મરચાં, અથાણાં, વિગેરે ગરમ પદાર્થો ખાવા નહિ તેમજ સોડા વિગેરે ક્ષાર દ્રવ્યો પીવાં નહિ જેથી પેશાબ માર્ગે કિંવા સ્વપ્નામાં જતી ધાતુ બંધ થશે.

આ ઉપાય “અખખાર અલકીમીયા” નામના પુસ્તકમાંથી મળી આવ્યો હતો અને અનુભવ લેતાં અકસીર ગુણુપ્રાયક માલમ પડ્યો છે. જો આ દવામાં બહુ ફળી ઉપરાંત બે વાલ કસ્તુરી, ૦૧ તોલો સોનાના અને ૦૧ તોલો રૂપાના વરખ કે ભસ્મ ઉમેરવામાં આવે છે તો વળી વિશેષ ફાયદો કરે છે. પરંતુ જો આ ચીજો ઉમેરવામાં આવે તો પછી આ દવાનું પ્રમાણુ શરઆતમાં માત્ર એક રતી જેટલું લેવું અને પછી ધીમે ધીમે વધારતા જઈ એક વાલ સુધી લેવું. તેમજ જેની પિત્ત પ્રકૃતિ હોય તેણે પાણીના અદલે એક તોલા માખણ સાથે ખાવું.

સોમવલ્લી.

સં. સોમવલ્લી, સોમક્ષોરી, સોમ મ. સોમયેજ, રાનશેર યેજ.

જિ. સોમલતા. ગુ. ચોરવેલ, સાંઠીઆવેલ, ચીરાડી. જા. Saroo-
temma brevistigma.

વર્ણન--ખરી સોમવલ્લી એ કદ વનસ્પતિ છે તે સખંધિ હજી નહીં થયું નથી. મુખાંશમાં પારસી ગૃહસ્થો “હોમ” નામની વનસ્પતિ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વાપરે છે અને તે ઇરાનથી આવે છે એજ સોમવલ્લી છે એમ કેટલાએક વિદ્વાનો માને છે અને કહે છે કે તે આકડાની જાતની વનસ્પતિ છે. જ્યારે વૈદ્યરાજ રૂઢનાથજી પોતાના નિષ્ઠ સંગ્રહમાં જણાવે છે કે તેના ચોરની જાતના વેલા થાય છે.

આજકાલના વૈદ્યો પોરખંદર તરફ થતી એક જાતની વન-
સ્પતિ કે જેના વેલા ખરસાણી અર્થાત્ ડાંડલોઆ ચોરની ડાળીઓ
જેવા થાય છે તેનેજ સોમવલ્લી તરીકે ઓળખે છે. આ વેલાઓનો
રંગ ઘોળાશ લેતો ફીકો લીલો એટલે ભરમી રંગનો હોય છે. એની
શાખાઓ જરા સખ્ત, ગોળ અને લીસી હોય છે અને તેમાં દુધ
જેવો ઘોળો પુષ્કળ રસ હોય છે. એમાં ધણુંકરીને પાંદડાં જેવામાં
આવતાં નથી, પરંતુ એની કામળ શાખાઓને સાંધે કદાચ સૂક્ષ્મ
પાંદડાં આવતાં હશે તો તે તરત ખરી જતાં હશે.

મહર્ષિ ચરકાચાર્ય જણાવે છે કે:--

“સોમ નામૌષધિરાજ:પંચદશર્ણ:સ સોમ ઇવહીયતે વર્જ્યતેચ”

સોમ નામે સમસ્ત ઔષધિઓના રાજા સ્વરૂપ વનસ્પતિનાં
પંદર પાંદડાં હોય છે, જે ચંદ્રમાની કળાઓની માફક ઓછાં થતાં
જાય છે તેમજ વધતાં જાય છે.

સુશ્રુત જણાવે છે કે:--

સર્વેષામેવસોમાનાં પત્રાણિદશપંચચ ॥

તાનિ શુક્લેચ કૃષ્ણેચ જાયન્તેનિપતન્તિચ ॥

एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरदस्तदा ॥

शुक्लस्य पौर्णिमास्यान्तु भवेत् पंचदशच्छुद्धः ॥

शीर्यते पत्रमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः ॥

कृष्णपक्षेक्षये चापि बलिं भवति केवला

સધળી જાતની સોમવસ્ત્રીઓમાં પંદર પાંદડાં હોય છે. અંધારીયામાં સધળાં પાંદડાં ખરી જાય છે અને અજવાળીયામાં નવાં પુટતાં જાય છે. દરરોજ એક પાંદડું ખરી જાય છે અમર નવું પુટે છે અર્થાત્ અજવાળી પડવેના દિવસે પ્રથમ એક પાંદડું નિકળે છે અને પછી દરરોજ એક, એક પાંદડું નવું કુટતું જઈ પુતેમના દિવસે પંદર પાંદડાં પૂર્ણ થાય છે. આવી રીતે અંધારીયામાં પાંદડું એક, એક પાંદડું ખરતું જઈ અમાવાસ્થાને દિવસે એક પણ પાંદડા સિવાયની કેવળ વેલીજ માત્ર રેષ રહે છે.

વળી સુશ્રુત કહે છે કે:—एक एव खलु भगवान्सोमःस्थानं नामा कृति वीर्यं विशेषैः चतुर्विंशतिधा विद्यते ॥ સોમવસ્ત્રીની કેવળ એકજ જાત હોવા છતાં પણ ઉત્પત્તિ સ્થાનક, જુદી જુદી આકૃતિ અને ગુણના ભેદોને લઈને એવીશ જાતની મનાય છે, અને તેઓ પૈકી કોઈની જડ, કોઈનાં પાંદડાં તે કોઈને કંઈ વિશેષ ઉપ-યોગી મનાય છે.

રસસાર મંથમાં લખવામાં આવ્યું છે કે:—

सोमवल्लीद्विधायेया भेदारका सकन्दका ॥

“સોમવસ્ત્રી એ જાતની સમજારી. પોતા અને રાતા કંઠવાળી”. મુખના વૈષ્ણુ ધન્વંતરિ રામાનુજદાસ આપુર્વેદ પંચાનન કહે છે કે:— અમે સં. ૧૯૫૨ના જેઠ મહીનામાં શ્રી બદ્રીનારાયણની યાત્રાએ ગયા હતા, ત્યાંથી સતપથનાં દર્શન કરવાને માટે પ્રયાણ કરવામાં આવ્યું. એક પહાડી મનુષ્ય કે જે ત્યાંની વનૌષધિઓથી સારી રીતે માહિતગાર હતો તેને અમે સાથે લીધો હતો. સતપથના ત્રણે કુંડો જોઈને રાત્રિ શ્રીરંગાચાર્યજીની ગુફામાં વ્યતીત કરી સવારના સૂર્ય-કુંડ જવાને નીકળ્યા, પરંતુ એ માંદા જેટલે દુર જવાની સાથેજ અમે ચારે મનુષ્યો બેસી યજ્ઞ થઈ ગયા, મોઢામાં ફોણ આવવા લાગ્યાં અને શરીર બરફ જેવું ઠંડું થઈ ગયું. અમારી આવી સ્થિતિ થયેલી જોઈને સાથે આવેલો પહાડી મનુષ્ય તરતજ નજીકના સ્થળ-માંથી એક વનસ્પતિ ઉપાડી લાવ્યો અને તેનાં પાંદડાંને મસળીને અમારા મોઢામાં તેનો રસ નીચોવ્યો. જે ખટમધુરા અત્યંત સ્વાદિષ્ટ સ્વાદવાળો હતો. આ રસનો જીભને સ્પર્શ થતાની સાથેજ અમે તરત ચેતન થઈ ગયા, ત્યારે તે પહાડી બોલ્યો કે હવે આટલેથી આગળ જઈ શકવાની તમારામાં શક્તિ નથી, જેથી પાછા વળો, નહિ તો ફાગટના માર્યા જશો.

પહાડી જે વેલી લાવ્યો હતો તેની લંબાઈ એક હાથબરજ હતી અને આ દિવસ એકાદશીનો હોવાથી તેના ઉપર માત્ર અગ્યાર-જ પાંદડાં હતાં. એ પાંદડાંનો આકાર વડનાં પાંદડાંની માફકજ પરંતુ તેનાથી કંઈક પાતળો અને લાંબો હતો.

આ બધા ઉપરથી સમજાય છે કે આજકાલના વૈદ્યો જેને સોમવસ્ત્રી તરીકે માને છે તે કરતાં ખરી સોમવસ્ત્રી એ કાંઈ બૂ-દીજ ઔષધિ છે. અને તેની ઓળખાણનું ખરું જ્ઞાન આપણે ગુ-

આવ્યું છે, તોપણ તે એક અગ્નિ ઓપણિ છે, સમસ્ત જીવંડોનાં ઓપણની શિરછત્ર છે, જેથી તેની ઉત્પત્તિ ક્યાં આગળ થાય છે અને જો પ્રાપ્ત થાય તો શું કામમાં આવે છે તે સર્વાધિ વિવેચન કરીએ.

ઉત્પત્તિ સ્થાન—સોમવસ્ત્રી હિન્દુસ્થાનમાં દરેક સ્થળે થતી નથી. ઝડક અને સામવેદમાં તો તેની ઉત્પત્તિનાં મુજબત પર્વત, કુશસ્ત્રના નીચે આવેલો શર્પનાવત નામનો હ્રદ-ધરો, અને આ-જીંકીયા નદીના કિનારાનો પ્રદેશ એ સ્થળોજ માત્ર ગણાવેલાં છે. પરંતુ સુશ્રુત કહે છે કે:—

हिमवत्युर्बुधे सहये महेन्द्रे मलये तथा

श्रीपर्वत देवगिरौ गिरौदेवसहे तथा ॥

परिपात्रेचविन्ध्येच देवसुन्दे हृदे तथा ॥

उत्तरे निवतस्तायाः प्रवृद्धाये महीधराः ॥

पंचतेषामधोमध्ये सिन्धु नामा महानदः ॥

काश्मीरेषु सरोदिव्यं नाम्ना क्षુद्रક માનસમ્ ॥

હીમાલય પર્વત, આણુ, સહ્યાદ્રિ, મહેન્દ્રાચળ, મલયાચલ અને શ્રી પર્વત ઉપર, દેવગિરિ, દેવસહ, પરિપા, અને વિન્ધ્યાચળ પર્વત-માં તેમજ દેવસુંદ નામે ધરામાં, નિવતસ્તાની ઉત્તર તરફના પહા-ડામાં, સિન્ધુ નદીના કિનારે અને કાશ્મીર દેશમાં આવેલા ક્ષુદ્રક માનસ નામના દીવ્ય સરોવર આગળ સોમલતા ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ઉપરથી શંકા થશે કે જો આટલા બધા સ્થળોએ સોમ-લતા ઉત્પન્ન થાય છે તો તે સહેલાઈથી મળી આવતી કેમ નથી. આ શંકાના સમાધાનમાં સુશ્રુત કહે છે કે:—

નતાન પશ્યન્ત્ય ધર્મિષ્ઠઃ કૃતઘ્નાશ્ચાપિ માનવાઃ ॥

ભેષજ દ્વેષિ નશ્વાપિ બ્રાહ્મણ દ્વેષિનસ્તથા ॥

અધર્મી, કૃતઘ્ની, ઔષધોની નિંદા કરનાર તથા બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કરનારાં મનુષ્યો સોમવહ્નીને દેખી શકતાં નથી.

સોમવહ્નીનો રસ તૈયાર કરી પાન કરવાની રીત—૪. એકનું નવમું મંડળ કે જે સોમશક્તા સખંધિ વર્ણનથીજ ભરપૂર છે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે કલશ ઉપર ઊનનું વસ્ત્ર ઢાંકીને તે વસ્ત્રની અંદર મધુર રસવાળા સોમવહ્નીને હાથની આંગળીઓવડે વારંવાર મર્દન કરે.

કલશ ધણું કરીને લોઢા કિંવા સોનાનો હોવો જોઈએ. એ કલશમાં સોમરસ એવી રીતે અંતર્હિત થાય છે કે જેવી રીતે નવ પ્રસૂતા ગાય ધરમાં પ્રવેશ કરે છે.

હે સોમ ! જ્યારે તમારો દહીં, દુધ વિગેરે ગવ્ય પદાર્થો સાથે મેળાપ થાય છે ત્યારે તે પદાર્થો વિલક્ષણ શબ્દ કરતા કરતા તમારી તરફ આવે છે.

ઔષધિમાંથી છુટો પાડવામાં આવેલો સોમરસ એક ઉત્તમ શ્વેત રંગના જ્યોતિર્મય પદાર્થ જેવો હોય છે.

આ બધાનો સારાંશ એટલોજ છે કે સોમ લતાને લાવીને પ્રથમ તેને પીંપળાના લાકડામાંથી બનાવેલા ખાંડણી, દસ્તાથી ખાંડી ઊનના કપડામાં ઘાલી સોના કે લોઢાના પાત્રમાં તેનો રસ નીચોવી કાઢવો અને પછી તેમાં દુધ, દહીં, ધી, ગૌમુત્ર કિંવા જળ મેળવીને પીવો. સુશ્રુતે તો સોમલતાના ચોવીશ ભેદો ગણાવ્યા છે અને જુદા જુદા મનોરથોની સિદ્ધિ માટે તે પૈકી કાષ્ઠની જડ, કાષ્ઠના

કંદ, અને કાઈનાં ફરજ પાડાંતોજ રસ કાઢીને વાપરવો એમ સૂચ્યું છે.

સોમરસના ગુણો—આજકાલ જે ઔષધિ સોમવૃક્ષી કિંવા ચેરવેલના નામે ઓગખાય છે તેનો તો ચિકિત્સા પ્રણાલીમાં વિશેષ ઉપયોગ થતો જેવામાં આવતો નથી. સુવાવક પછી સ્ત્રીઓના સાંધા ઝડાઈ જાય તો ચેરવેલને પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણી પીએ અને સ્નાન કરાવવામાં આવે છે તેથી અંગ છુદું થઈ જાય છે. આ ઉપાય સધળે સ્થળે પ્રચલિત નથી માત્ર પોરબંદરની ખારવીઓજ ખાસ કરીને કરે છે. પરંતુ ખરી સોમવૃક્ષના ગુણો તો વેદાદિશાસ્ત્રોમાં અત્યંત અલૌકિક રીતે વર્ણવેલા છે.

ઋગ્વેદ કહે છે કે—જેષ્ઠ મર્ત્યમવમ્ ॥

આ સૂત્રની સાચનાચાર્ય એવી બોખ્યા કરે છે કે—

સોમપાન જન્યો મદો મદાંતરવત્ મારકો ન ભવતીત્યર્થઃ ॥

સોમરસ એક પ્રકારનું માદક દ્રવ્ય છે એમાં તો સંદેહ નથી, પરંતુ સોમરસમાં એ વિશેષતા રહેલી છે કે બીજા માદક દ્રવ્યોની માફક તેમાં કાષ્ઠપણુ પ્રકારનો દોષ રહેલો નથી. જેથી સોમરસનું પાન કરવાથી કાષ્ઠપણુ જાતનો ઊપદ્રવ ન થતાં અમર-પણુ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે સધળા મદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

સુશ્રુતમાં કહ્યું છે કે—“ જાતશ્લોઽયસહજશ ” એના રસનું પાન કરવાથી તન, મનની રકુર્તિ, બુદ્ધિ, બળ, વાણી અને આનંદમાં સેંકડો કે હજારો ગણો વધારો થાય છે. વળી ઋગ્વેદમાં જણાવ્યું છે કે— “ પવલીઃ કલીનામ્ ”

એના સેવનથી પાંડિત્ય શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્તની સ્થિરતા

આય છે અને તેથી અતિન્દ્રિય જ્ઞાન એટલે આ લોક તેમજ પર-
લોકની સમસ્ત બાબતો બાળવાનું સામર્થ્ય આવે છે.

“દુર્વાર્તિવાન્ ” એના સેવનથી સર્વે વ્યાધિઓ દુર થાય છે.

“તદાતુરસ્ય મૈષજં ” મૃત્યુના મુખમાં સપડાઈ ચૂકેલા દરદીના
આટે પણ તે ઉત્તમ ઔષધ છે.

કારણ:—“અપત્ય અસ્થૂર વિરા અમીક્ષા ” સધળા પ્રકારના
અસાધ્ય અને કઠીણ રોગોને ત દુર કરે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ
વિધિ પૂર્વક સેવન કરવાથી અમરપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

અપામ સોમમમૃતા અમૂમ અગવ્મજ્યોતિરવિ દામદેવાન્ ॥

કિંનૂન યસ્માન્ કૂન વદરાતિઃ કિમૂધૂર્તરમતપર્ત્યસ્યાઃક્રઙ્ગવેદાઃ ॥

હે અમૃત સોમ ! અમે તને પાન કરીને અમર થયા. અમ-
ર્ય વિષયો બાળવાને દિવ્ય જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું. હવે મૃત્યુ જેવા
પ્રબળ શત્રુઓ પણ અમને થુ કરી શકે એમ છે. અને મનુષ્યોની
ધુર્તતાથી તો ભયજ્ઞ શાનો !

હૈરવાગમ તેમજ રસ સાર નામના ગ્રંથમાં લખેલું છે કે:-

કૃષ્ણપક્ષે પ્રગલતિદલં પ્રત્યહં ત્રૈકમેકં !

શુક્લેપ્યેવં પ્રમથતિ ચપુનર્લબમાના લતાસ્યાત્ ॥

તસ્યાઃ કન્દઃ કલર્યાતિ તરાં પૌર્ણિમાસ્યાં પ્રમાતે ॥

વદ્ધા સૂતં કનક સહિતં દેહલોહં વિચત્તે ॥

એવી એક લતા છે કે કૃષ્ણ પક્ષમાં દરરોજ તેનું એક, એક
પાંદડું ખરી બાય છે, અને શુક્લ પક્ષમાં પ્રતિદિન એક, એક, પાં-
દડું નવિન પુટે છે, આ લતાનો કંદ પૃથ્વીમાના પ્રજાતમાં લાવીને
તેના રસ વડે મુવર્ણ સાથે પારાની ગોળી બાંધી તેનો ઉપયોગ

કરવાથી શરીરને અજરામરપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને લોહાનું સોનું થઈ જાય છે.

અમારી રામેશ્વર તરફની યાત્રા વખતે વિશ્વેશ્વરનાંદ નામના એક સિદ્ધ મહાત્મા સાથે સમાગમ થતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે:- એક વખતે મારા દેખતાં એક મહાત્મા સોમવદ્ધીનો કંદ લાંબા હતા જે નાળીએરના જેવી આકૃતિવાળો હતો. એ કંદનો રસ કાઢીને તે મહાત્મા પી ગયા અને બહારના કામકાજની સઘળી વ્યવસ્થા કરવાનું મને સોંપીને પોતે એક ગુફામાં પેસી ગયા.

ગુફામાં પેઠા બાદ પંદર દિવસ મુઘી તેમનું શરીર દિન-પ્રતિદિન પુલવાજ લાગ્યું અને હાથીની માફક ગોળ મટોળ થઈ ગયું. પછી પંદરમા દિવસે બરાબર મધ્યાહ્નના સમયે તેમનું શરીર ફાટીને એ ટુકડા થઈ ગયા અને તેમાંથી બાર વર્ષની ઉંમરનું એક તેજસ્વી બાળક નીકળીને મને છોડીને જંગલમાં પલાયમાન કરી ગયું.

આ બધી હકીકત ઉપરથી સમજાયું હશે કે સોમલતા એ કોઈ અલૌકિકજ વનસ્પતિ છે અને તેના આવા અદ્ભુત ગુણોને લેખને “ ઔષધિરાજ ” એ નામ પણ યથાર્થ છે. આજકાલ જે દે તે દુર્ભિલ પદાર્થ છે, પરંતુ આ દેશનાં અનેક પહાડી રથળોમાં એટલી બધી પેંદા થાય છે કે આગળના રૂપિઓ તેના રસનું પાન કરી દિવ્ય જ્ઞાન, દિવ્ય લાભ, મેળવતા હતા. આજે પણ જે તે હાથ આવે તો સમસ્ત વિશ્વમંડળમાં દેશી વૈદ્યકના કંઈ ઔરજ ભાવ પૂછાય એમ છે. માટે આ દિશામાં દરેક વૈદ્ય બંધુઓએ કંઈક વિશેષ અભત્ન કરવો ઘટે છે.

અમારાં અત્યંત લોકપ્રિય પુસ્તકો.

જંગલની જડીબુટ્ટી—અથવા જડ ખાલી બેઠેલાં હઠીલાં દરદોના રામબાણ ઉપાયો—ભાગ ૧ લો તથા બીજો—કિંમત દરેક ભાગની રૂ. ૦-૮-૦

આકાશવાણી—અથવા સ્વર્ગીય સુખો ભોગવવાની વિદ્યા. ૦ ૧૨ ૦
પશુચિકિત્સા—અથવા દર વર્ષે લાખો ઢોરોનો પ્રાણ લેનારાં ભયંકર દરદોના અકસીર ઇલાજો કિં. રૂ. ૧-૪-૦

રોગ અથવા મરકી—અને તેના અનુભવ સિદ્ધિ ઉપાયો. રૂ. ૦-૮-૦
પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ—અથવા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળની વાતો જાણવાની ઇશ્વરી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની સરળ ક્રિયાઓ. રૂ. ૦-૮-૦

અમુલ્ય રત્નહાર—અથવા ધર્મ, કર્મ અને નીતિનું ગુપ્ત રહસ્ય સમજાવનારી જ્ઞાન કથાઓ. રૂ. ૦-૩-૬ દરેક પુસ્તકનું પોસ્ટેજ જુદું.

આ પુસ્તકોની ઉત્તમતા માટે અમારી જાતેજ કંઈ પણ પ્રસંશા કરીએ તે કરતાં “પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો તરફથી મળેલા અસંખ્ય અભિપ્રાયોમાંથી માત્ર થોડાંએક વાંચી ખાતરી કરો.”

લોકપ્રિય સાક્ષર વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર જણે છે કે:—આપનું “જંગલની જડીબુટ્ટી” નામનું પુસ્તક ઘણુંજ સારું છે. તેમાંના પ્રયોગો અને બહુ ગમે છે અને તેથી એના ઘણા ભાગો આપની તરફથી બહાર પડે એમ હું ઇચ્છું છું. કારણ કે એવા અનુભવિક અને વળી સહેજમાં બની શકે એવા સાદા પ્રયોગોથી ગરીબ લોકોને બહુ લાભ થાય છે અને દેશી વૈદ્યક મૃત સંજીવન થાય છે. “આકાશવાણી” તથા “પશુચિકિત્સા”નાં પુસ્તકો લખવાનો આપનો પ્રયાસ સ્તુતિપાત્ર છે, અને આ રીતે આપ સાહિત્ય અને વૈદ્યકની બહુ સારી સેવા બજાવો છો તે માટે ધન્યવાદ આપું છું.

ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસીના માલીક વૈદ્ય પંચાનન

જઠરાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી લખે છે કે:—તમારા તરફથી “જંગલની જડીભુટ્ટી”ની ચોપડી મળી છે તે વાંચી હું ખુશી થયો છું. તમે તેમાં જે જે વનસ્પતિઓનું વર્ણન કરેલું છે તે બેશક ઉપયોગી છે અને એ જ્ઞાનના જ્વાલમુખોને ખાસ વાંચવા જેવું છે. તમારો આ પ્રયાસ સ્તુતિપાત્ર છે અને એ પ્રયાસમાં તમે વધારે આગળ વધો અને ક્ષતેહમંદ નીવડો એમ હું ઇચ્છું છું.

કુચ્છ—જીજ્ઞાસુ વિખ્યાત કવિરોજ જીવરામ અજરામર ગાર લખે છે કે:—આપે જડીભુટ્ટીઓનું જે વર્ણન કર્યું છે તે એટલું તો સૂક્ષ્મ, ચોક્કસ અને અનુભવસિદ્ધ પૂર્ણ છે કે તેમાં વિગ્રેષ જણાવા જેવું રહેતું નથી, અને તેથી માત્ર દેશી વૈદ્ય કરનારાઓને જ નહિ, પરંતુ ઇંગ્રેજીમાં પાસ થઈ મોટી મોટી ડીગ્રીઓ ધરાવનારા ડોક્ટર સાહેબોને પણ આપના ગ્રંથમાંથી ઘણું શીખવાનું મળી શકશે.

દેવગઢ બારીઆના સ્ટેટ ફાન્ટાક્ટર મી. તુલસીદાસ કુબેરજી લખે છે કે:—“જંગલની જડીભુટ્ટી” નામના પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ અમને મળ્યો છે જે ઘણો જ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે. અમારો ધંધો ફાન્ટાક્ટરનો હોવાથી વૈદ્ય, ડોક્ટરની સમવડ નહિ મળે તેવાં જંગલોમાં અમારે કામ કરવાં પડે છે, તેવા સમયમાં આ પુસ્તક ઘણું જ સહાયકારક થઈ પડે છે. કારણ તમામ દવા સહેલાઈથી મળી શકે છે અને તરત તેનું રામઆણુ ગુણુકારક પરીણામ આવે છે.

અમદાવાદ ફાર્મન સ્પીનિંગ એન્ડ વીવિંગ મીલના એન્જનીયર સાહેબ જણાવે છે કે:—આપના “જંગલની જડીભુટ્ટી” નામના પુસ્તક માહિલા પ્રયોગો અખતરા તરીકે નથી પરંતુ અનુભવની એક સ્વતઃ સિદ્ધ મુર્તિ રૂપે છે અને તેમાંથી અસાધ્ય રોગો ઉપર અનેક દવાઓ નીકળી શકે તેમ છે.

“આકાશવાણી” નામના પુસ્તકની ઉત્તમતા વર્ણન કરવાની મારી શકિત નથી, તેમ કીયા શબ્દોની યોજના કરવાથી તેનું પૂર્ણ

ગૌતમ ખતાવી શકાય તે પણ સમજાવું નથી; તેથી લાચાર સ્થિતિમાં
 “પુસ્તક ઉત્તમ છે” એટલું જ કહી મૌન્ય સ્વિકારવા સિવાય છુટકો નથી.

આગાઓલના જાગીરદાર મોહનપુરી રામપુરી લખે
 છે કે:—ગયા વર્ષમાં ખળીઆ, ખરવાસ અને મરકીના દરદથી
 જ્યારે સંકડો દોરોનો નાશ થયો હતો ત્યારે આપના “પશુચિકિ-
 ત્સા” નામના પુસ્તકમાં ખતાવેલા સાદા પરંતુ રામબાણુ ગુણકારી
 ઉપાયોનો જેણે ઉપયોગ કર્યો હતો તેના એકબેણુ દોરતું તુકશાન
 થયું નહોતું.

ડંકપુરથી શ્રીમદ્ ગોસ્વામિ રામચંદ્રાચાર્ય લખે છે કે:—
 આપનું પ્લેગ સળવિતું પુસ્તક અદ્વીતિય છે. આવાં પુસ્તકો લાખો
 મનુષ્યોના પ્રાણ બચાવી શકે છે એ વાત ચોકસ છે.

શ્રી વિવેચનરાનંદ સ્વામિ હંદારથી જણાવે છે કે:—
 આપનું “પ્રાચીનમહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ” પ્રથમ
 ભાગ વિદ્યદૃષ્ટિ નામનું પુસ્તક વાંચી હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું.
 જે ગુપ્તમાં ગુપ્ત શક્તિની સહાયતાથી પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓ અનેક
 પ્રકારની અદ્ભુત ચમત્કારીક મહાન સિદ્ધિઓ સાધ્ય કરતા હતા,
 તે શક્તિ આજકાલના સમયમાં પણ પ્રાપ્ત કરવાની એવી તો
 સરળ ક્રિયાઓ આ પુસ્તકમાં ખતાવવામાં આવી છે કે જે તેને
 અનુસરીને અભ્યાસ જારી રાખવામાં આવે તો આજકાલની અધ-
 મ સ્થિતિને પાત્ર થયેલું વિશ્વ પણ થોડાજ સમયમાં અવસ્ય દિવ્ય
 સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા સિવાય રહેજ નહિ.

“અમુદ્ય રત્નહાર” નામના પુસ્તકમાં ધર્મ, કર્મ અને
 નીતિનું જે મુલ્યમાં ગુણ રહસ્ય સમજાવવામાં આવ્યું છે તેની
 કિંમત સમસ્ત સૃષ્ટિભરના કાંઈ પણ પદાર્થવડે આંકી શકાય તેમ નથી.

સઘળો પત્રવ્યવહાર નીચેના સ્થળે કરવો.

મેનેજર. વિશ્વાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગામ—વાયા—તલોદ—એ. પી. રસ્તે.

ઉપયોગી વિદ્યાકળા અંથમાળા.

જો કદી તમારે અદ્ભુત ચમત્કારોવાળી જંગલની જડી
ઓ જાણવી હોય, પોતાનું તેમજ પરાયું અવિન્ય સમજવું હો
વગર ઔષધે અસાધ્ય દરદોમાંથી છુટવું હોય, અનેક ઉદ્યોગ ક
ઓની માહિતી મેળવી હજારો રૂ. પેંદા કરવા હોય, પ્રાચીન અ
ચિન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરી દેવસ્વરૂપ બ
હોય, નિરોગી તન, સુખશાન્તિ ભર્યું દીર્ઘ જીવન, પવિત્ર મન
અખુટ ધન પ્રાપ્ત કરી સુષ્ટી ઉપરજ સ્વર્ગનાં સુખો ભોગવવ
મુશ્કેલ હોય તો અવશ્ય આ અંથમાળાના આદક થાઓ.

દરેક નવું વર્ષ એપ્રિલથી શરૂ થઈ માર્ચ આખરે પુર્ણ ર
છે. પરંતુ વર્ષના કોઈ પણ ભાગમાં આદક થઈ શકાય છે, કા
પાછળથી થનારા આદકોને પણ તે વર્ષમાં પ્રથમ નિકળી ચુ
પુસ્તકો પુરાં પાડવામાં આવે છે.

વાર્ષિક લવાજમ પોષ્ટેજ સાથે કાચા પુઠાના રૂ. બે અ
પાકા પુઠાના રૂ. પોણાત્રણ. હિંદુસ્થાન બહારના આદકો માટે કા
પુઠાના ચાર શિલિંગ અને પાકા પુઠાના પાંચ શિલિંગ.

પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોના અસંખ્ય અભિપ્રાયોમાંથી માત્ર ઘણાં

મહુવા ગૌરક્ષક સભાના આસી. સેક્રેટરી સાહેબ લખે છે
આપની ઉપયોગી વિદ્યાકળા અંથમાળા દ્વારા બહાર પડતાં પુસ્તક
વાંચી શ્રેણી સંતોષ થયો છે. અત્યારની પ્રજાને આવાં વાંચનની બ
જરૂર છે, જેની ખોટ હતી તે આપે પૂરી પાડેલ છે. આપનાં પુસ્ત
અમૃતની ગરજ સારે છે. હું ધારું છું કે તેની ઓછામાં ઓ
એક પ્રતિ તો ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્યના ઘરમાં હોવી જોઈએ.

કવિ કુલકુપણ જીવરામ અજરમર ગૌર-લખે છે કે બી
અંથમાળાઓ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થતાં નકામાં નોવેલો અને વાતોઓ
પુસ્તકો કરતાં આપનાં પુસ્તકો તેના વાંચકોના અધોગતિમાંથી ઉદ્ધા
કરે છે એ વાત ચોક્કસ છે.

સઘળો પત્ર વહેવાર નીચલે સ્થળે કરવો.

મેનેજર વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગામ—રાયા-તલોદ-એ. પી. રેલવે.

